

מדוע בקור אלאוהו אשר אלו תכנה לעסן רשן
 וזכור דבר ספר ועל כיוצא בזה אשר פשו ויש אחר
 ע"פ 117 ענה א' אשר מוס' ה' האם אז האם ז'ם
 ירש דורש ב' ע'ם ח'ס'א י'ם' האם' א'א'ר' ו'ל'א' ו'
 י'ר'ש ד'ר'ש' ע'ר' י' - י'ל' א'ל'ה' ; י'ר' ו'ל'א' א'ל'ר'ש'ת'
 י'ר'ש' א'ל'ר'ש'ת' י'ר' א'ל'ר'ש'ת' י'ר' א'ל'ר'ש'ת'
 כ'א' ו'ל'ה' א'ל'ר'ש'ת' י'ר' א'ל'ר'ש'ת' י'ר' א'ל'ר'ש'ת'

KAUFMANN
 DÁVID
 KÖNYVTÁRA
 B. 240.

זכרונותי

מילדותי עד מלאת לי שמנים שנה .

מ א ת

איוזק הירש ווייס

רב בבית מדרש הגדול בעיר וויען .

(עם תמונת המחבר)

הוצאת בית מסחר הספרים של יעקב הכהן גינזבורג באברויסק .

ווארשא

בדפוס האחים שולדבערג דויקא № 1

תרנ"ה .

ЗИХРОНОСАЙ

т. е. Мои Воспоминанія

соч. А. Г. ВЕЙСА.

Издание и собственность книгопродавца

Я. М. ГИНЗБУРГА, въ г. Бобруйскъ.

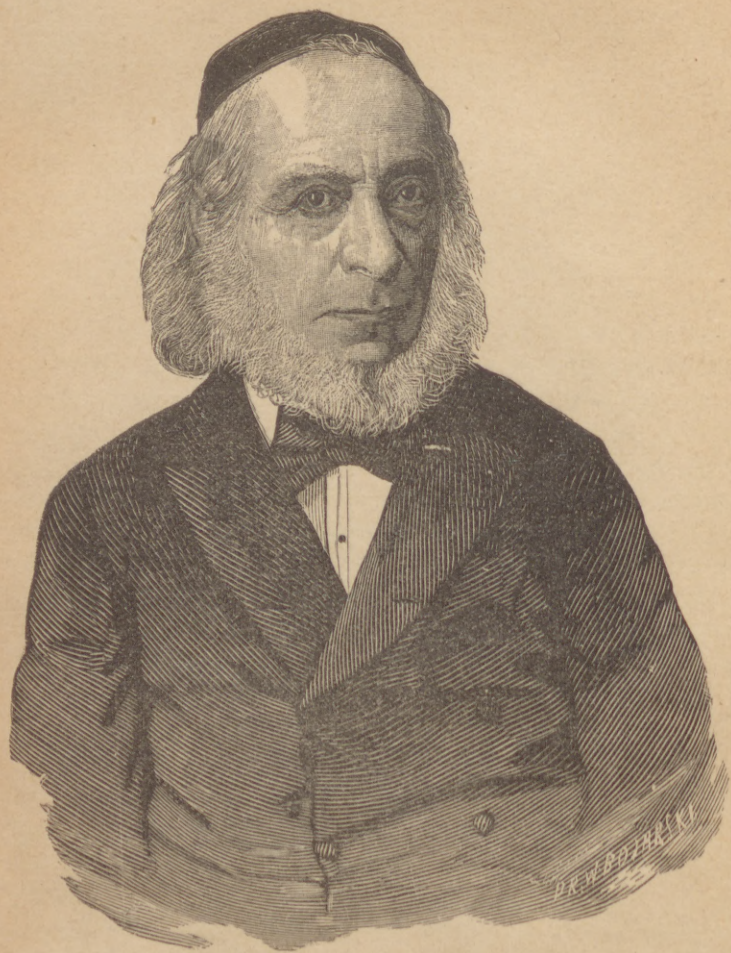
ВАРШАВА

въ Тип. Братъевъ Шульдбергъ, Дикая № 1.

1895.

Дозволено Цензурою.
Варшава, 12 Декабря 1894 г.

הרב ר' אייזיק הורש ווייס הי"ד.

J. H. Weiss.

פתח דבר.

רוח היא באנוש עורגת כוספת להוכר בשם עלי אדמות לדור יבא ,
זלשים לזכרו שארית גם אחרי מותו . כנקלה כנכבד כקמן כגדול יצוה במצותו
האחרונה לבניו כי יציבו לו יד על קברו והיא תהיה תו לזכרון . ויש אשר
ישאירו יתרם ברכה לאביוני אדם או לשאר מפעלים צדיקים וטובים והיה זה
להם מזכרת עולם . זה החפץ בלב האדם הוא טבעי , כשוחרי הטוב לעמם
בכח מעשיהם כאנשי המעלה החכמים מצדיקי הרבים ברוח מבינתם גם אם
ענוים המה וצנועים בדרכי חייהם אשר אחרי גאון לא ירדפו . ומתעבים חונפי
תהלה , גם הם מתאווים בכל לב כי יהיה אלמות חלקם בין החיים וכמותם
לא ירד זכרון מעשיהם עמם אל קבר . היד לזכרם היותר דרושה לחפץ אלה
המשכילים ומצדיקי הרבים היא רק אם יחקו קורות חייהם ומפעליהם בעט
ברזל ועופרת על ספר למען ידעו דור אחרון כי היו , ומה היו ! והכנים אשר
יבואו אחריהם יבינו מה פעלו בקרב עמם להשכיל ולהיטיב ויתבוננו במעשיהם
הטובים ובמדותיהם הנכבדות אשר בהם היו מלמדים להועיל לתת לקח טוב
וזמור השכל , ויכירו וידעו מה היתה עבודתם על שדה ספרות החכמות ובמה
העשירוהו , ומה הועילו להרחיב גבולות ההשכלה . ואולם אם תאמר זה החפץ
הלא אך מעשה תענועים הבל ורעות רוח , ומה יתן ומה יוסיף לתועלת עצמם ?
כי מה יתרון לאדם בהודע מעשיו לדור יבוא והוא בקבר ? מה יסכן לו כבוד
בארצות החיים והוא לעפר ישכן סלה ? דע כי לא מחכמה שאלת זאת ! אני
אדבר מאנשי המעלה אשר יעשו הטוב באשר הוא טוב . אלה אנשי המעלה
כאשר בחייהם נדבו כחם ופעולתם נדבה לטובת הרבים אף כן יבקשו כי גם
זכרונם יועיל לרבים במותם , ועל כן חפצם חזק כי לא יפול דבר ארצה מכל
אשר עמלו לטוב האדם ואשרו ולא ישכח מפי הדורות הבאים דבר מכל אשר
קרום בדרכי חייהם . איך במדתם המוסרית נשאו וסכלו הקורות הרעות והפגעים ,
ואיך לא בעטו מרום לב אם היו טובות . הלא הם בחכמתם ידעו מאד כי
זכרון מעללי אנשי שם ומעשה תקפם וגבורתם , ההתבונן במדותיהם וביתרון
הכשיר חכמתם תועלת גדולה הם לבאים אחריהם להשכלת רוחם . הדור אשר
יבא אחריהם אם ישמעו לשמע און מה פעל צדיק זה או זה , מה עשה החכם
הזה בחכמתו לטובת הרבים הלא יבנו גם הם מהם וגם הם יתעוררו לעשות
חיל בעולם המעשה לדרוש בכל לב לפעול טוב וצדק ומישרים , גם הם יפתחו
לבם לדעת חכמה ולקנות בינה והשכל , וגם הם ישתדלו להיות ממזכי הרבים
גוממצדיקהם , והשתדלות כזאת מביאה טובה לעולם כי זה כל האדם . ואתה

תחזה כי רק השנת התכלית הזאת היא הסבה למה אנשי המעלה יבקשו שיכתבו קורותיהם בספר, לא גאון ולא גבה לב.

חשבתי אני בלבי כי כגודל החפץ באנשי החכמה ופועלי טובות לחברת האדם שיוכר שמם על אדמות אף כן גדלה החובה לסופרינו קוראי הדורות מראש למלא זה החפץ ולקיים בקרבנו זכרון כל האנשים אשר הקדישו זמנם וכחם ורוחם לבני עמם ולא ידח ממנו נדח. אחת היא אם רב או מעט פעלו, רק אם לטוב פעלו, ואם בישרת לב ובאמונה פעלו, ואם צרפו מחשבה טובה לפעולתם, לכלם יאתה ממנו תהלה ומקום כבוד בזכרוננו. הלא מפייהם אנו חיים, מפרי פי חכמתם פרינו, בשמם אנו פועלים ומרוחם נאצל עלינו, ועל כן חמאת מרי היא אם נשכח חסדם עמנו ואשר יגעו בעדנו לטוב לנו ולבנינו עד עולם. אמנם נרפים היו סופרי היהודים בימי קדם, חלפו דורות וזמנים, שנות מאות ינקופו, וכמעט אין איש שם על לב לשלם להם גמולם שגמלו לנו, ולולא קמו אחרים מחכמי עמנו – ומתי מעט המה – והשאירו לנו מעט מסדרי דורות הקדמונים וחכמיהם כי אז אבד כל זכר למו. אולם רשומיהם המעטים לא מלאו את כל המבוקש מכמו אלה, כי הרכיבו לרוב מעשה שהיה באמת עם הגדה מפליגה יחד, לא היו מבקרים בין המאומת מן הדעת ומן הראיה והמופת ובין המדומה ברעיון הרוח והזית הנפש. לזמננו כדורות האחרונים היה הדבר נשמר למלאות החובה הזאת ביתרון שלמות. רבים קמו בקרבנו אנשים חכמי לב והקדישו זמנם ויגיעת רוחם לדרוש ולתור בחכמה בדברי ימי עמנו ללקט ממקורות נפורים פרטי קורות חכמי ישראל בכל דור ודור ותולדותיהם לרשום כל מעשה תקף טובי האומה אנשי המופת והמעשה ורבי הפעלים, את תלאותיהם ומצוקותיהם אשר סבלו לישע עמם או להשתתף עמם בצרה, את כל אלה קבצו כעמיר גרנה והיו לאחדים בידינו ובהתאחדותם היו לתולדה כללית לאומה היהודיה. רבים מן המתאמצים לתת תוצאות לתולדות ישראל, נדב לבם אותם לכתוב תולדות אנשים פרטים וגם זה לצדקה גדולה יחשב להם כי הם החוצבים אבני בנין ליסד את בית התולדה הכללית ולהשלימו.

ראיתי רבים כותבים בעצמם דברי ימי חייהם ומספרים באר על לוח מכל הקורות אשר קרום מעת גוחם מני בטן, והם שונים זה מזה, שונים בכונה ושונים בתכלית. יש בהם אשר באמונה עושים מלאכתם ומפתח שפתם מישרים, כי טובה כוננתם וטובה תכליתם. המה רושמים תמונת חיי גבר והוא חיי עצמם מקראיהם ופגיעיהם אשר חויז ממנם מי זה ידעם באמת ובתמים כמוהם, רושמים דמות התפתחות רוחם על יד מעגל צעדי הליכתם בדרך החיים, ואמנם בכל אלה ישויו נגדם תמיד אמונת לב וקשט אמרי אמת, רצון וחפץ צדיקים ונאמנים. כל מחשבתם לתכלית טובה נכונה, וחפצם כי לא ישכח מפי זרעם שמם וזכרם ופעליהם אשר פעלו בימיהם ולא ימח שאריותם בארץ החיים. לא בגאונם ולא ברום לבבם יסודם, כי אם ברוח נאמנה,

מדעתם בנפשם כי זכרונם וזכרון מעשיהם לא לשוא יהיו. והתכלית אשר שומה נגד פניהם היא להורות תורת אמת אשר הורם הנסיון בימי חייל חלדם, והמוסרים המזבנים והמדורות הצודקות אשר קנו לנפשם לרגלי קורותיהם ועל ידי בחינתם את החיים את דרכי בני אדם ומעלליהם ותכונתם. להודיע נאמנה הליכתם מחיל אל חיל בדרך החכמה, מן המעכבים והעוזרים אשר פגעו במסלתם, ומן המונעים הרבים אשר התיצבו נגדם ואיך ובמה הצליחו להתגבר עליהם. והנה אלה הידיעות נאותות להיות מלמד להועיל ומורה דרך למשכילים. ועל כן כותבי דברי ימי חיי עצמם כאלה צדקת ה' עשו לטוב להם ולבניהם, וגם לטובת כל קוראי הדברים להבנה מהם וללמוד מתוכם לקח טוב ומוסר השכל וללכת במח בדרך תבונות. אבל גם ראיתי אנשים כותבי דברי ימיהם ותולדותיהם על ספר אשר כונתם לא טובה והיא נבזה בעיני נמאסה, גם תכליתם עמל ושקר והיא שנואת נפשי. הם האנשים גבהי לב המתיהרים והמתנאים לאמר גדולים אנשי שם אנו ואין כל, אשר כונתם רק להתפאר זיתם ליתם כבוד מדומה. המה יתאו תאוה להשמיע שמע מעלתם בין החיים ובעבור השיג זה אף לא ימאסו להתהלל במתת שקר ועוד בחיים חיתם מתעים בדברי שקרם וישאירו זה השקר עד אחרי מותם, והם המכזבים עוד בקבר. הם כותבים וסופרים ומונים הרבה גדולות ונפלאות אשר עשו מעודם והם לא עשוים כי אם בדמיונם. ומפיהם אלינו יקרא מהמון חכמתם מתקפם ונבורתם בכל דבר חכמת בינה ואין קץ למהללי פיהם, ואמנם המשכילים הקרובים אליהם ובחנו טיבם יבינו מה המה באמת וידעו כי זאת הגדולה אשר בה יתפארו אך דמיונית היא ורעות רוח. כמה מראות כאלה נראו לי בימי חיי הבל! ואני דרשתי ובחנתי הדברים על אמתם ומצאתי לתמהון לבבי כמה אלה המתהללים במו פיהם אך בצלם יתהלכו ואך הבל יהמיון בתעות לבם. כי דבריהם מתפארת גאונם אך לשקר עשו ובלשונם יכזבו לנו. הנה רעה חולה היא זאת בקצת בני אדם תאוה ממארת את הנפש, והיא לא תעובם עודם על אדמתם. הנה ראיתי כמה ספורי תולדות אנשים ידועים חכמים וסופרים ובעלי שירים אשר הם עצמם כתבום והכינום, ובהם אנשים אשר ידעתי את טיבם וטיב חכמתם ושעור מעלתם, יען כי כמה שנים וזמנים שמרתי על ארחותם הכרתים וחקרתים, גם נודעו לי אנשים אשר לא ראיתם פנים אל פנים אבל הכרתים מדעתי את פרי רוחם ובחנתי מלאכת חכמתם, וגם זה גדמה בעיני כאלו הכרתים ובאתי עד תבונתם. כי ילידי רוח האדם הלא הם מראה דמות האדם עצמו. ואני כראותי את דבריהם מה שאמרו הם עצמם על עצמם קראתים בתשוקה גדולה מחריש לדעת אם כל הכתוב בספר מתאים עם ידיעתי מתכונת הכותב, טיבו ומטבעו ענינו ומענינו אשר לפי דעתי נגולו לפני כספר ויותר מזה כי חיו ברוחי. ואמנם מה מאד השתוממתי על המראה דא זה מצאתי ברשומי דברים אשר לא פללתי לשמוע מאיש אשר עוד שאר דוח אמת וכפזו ובלבו. מצאתי בכים אחד מעט אמת ושקר הרבה, מעט

מעשה והרבה דמיונות. מצאתי כי גם המעט מן האמת משנה פניו ויהלוך, כי הוא משוח בששר פיומי ומתואר בשרר ההפלגה עד שהאמת פשטה צורה ולבשה צורה ולא נכרה האמת מפני הכזב המכסה פניה בצבעיו. ואחשבה לדעת זאת ולהבין זאת המראה, אך קצרה דעתי להבין את זאת. ואמרתי אני אל לבי מה יתרון לו לאדם להתיגע בדברי רוח אשר הם לרוח. למי זה הפתח עמל? האם לעצמו ולכבודו? אם בעל נפש מושכלת הוא הלא יחרד בקראו דבריו אשר הוציא מעמו, ובקרב לבו יודע כי אין רוח אמת בקרבם. ועתה ממי יקוה כבוד ותהלה? ממכיריו יודעי שיעור מעלתו, ויודעים כי שקר נסכו וכל הפלגותיו הנה מהבל יחד, הלא מהם תחת כבוד ישבע קלון! ונגד מי אשר לא יכירחו מה תועלת לו בהתענותו? ועל כן דברי הבליו הועיל לא יועילוהו גם לא יועילו לאדם בעולם. אבל רואה אני בזה נזק גדול באחרית הימים, כי לא יחדלו סופרים מקרב הארץ מאמינים לבל דבר, אשר מכל מעין נרפש ישאבו חכמתם בששון, והמה אם יראו אלה הדברים המופלגים הספורים הגאיונים הכתובים מיד הבעלים עצמם על עצמם הם יקחו הדברים ככתבם באמונה. ובתומתם מספרים על פי המקור הנכזב, כבוד גבר יתיר הולך רוח ושקר פֶּזֶב, ויפוצו במחקה על לוח דברים אשר לא היו ולא נבראו והרו עמל וילדו שקר, ובהתענותם מעל האמת יתעו אחרים, וזה רעה מעותת את האמת ומעקשת דרכי יושר.

שבתי וראיתי רעה כזאת עוד אחרת ואולי עוד גדולה ממנה. והיא הגיעה אלינו ממחברים כותבי תולדות חכם מחכמי זמנם — כן יקרה לרוב בחכם אשר השעה משחקת לו, כמו מי שנגָּל המקרה השפיע עליו טובות גדולות ורבות יותר מזכותיו — ומספרים מתולדותיו ומכל עניניו בכל נקודה קטנה, באיזו שנה ובאיזה יום ראה אור עולם והעולם ראה אורו, מי ומי היו יולדיו ויחוס משפחת בית אבותיו, וכמה היתה פרנסתם. ומספרים מאותות הכינה אשר ראתה מינקתו בו עודולן בין שדיה, מפליאות החכמה שהכירה בו אמו עוד בטרם ידע הנער בחרו בטוב מאוס ברע, ומן העדויות שהעידו על כשרונו כל הנשים הוקנות הקרובות אל בית הורו, ופיהם מלא להגיד עליו יתרון הכשיר רוחו ולספר מן הנבואות אשר נבאו עליו מלמדיו מקרא בבית הספר, שעתיד זה הנער להיות גדול ליהודים עומד לנס בישראל. ועוד כל אלה ההלולים כמר מדלי המה נגד התהלות אשר ידבר פיהם בשם רבותיו בישיבה, אשר הגידו לאחר מה שעתיד זה העלוי להיות באחרית הימים. את כל אלה הגדולות והנפלאות יספרו נכון ובטוח כאילו שמעו באונם הנשים מספרות זו עם זו וכאילו עשו חווה עם מלמדיו ומוריו לשמוע מה בפיהם על כל אדות זה התלמיד. אך באמת כל מה שכתבו וספרו לא ידעו רק מפי השמועה ואחת היא להם אם השמועה אמת או מפליגה או כלה בדויה. והנה אחר

שנכנסו בשלום ויצאו בשלום בספור קורות הילדות והשחרות על פי השמועה בלי היות להם עצמם ידיעה ברורה מכל מה שספרו, מה זה יעצום בדרך הליכתם בספורם בתארם ימי האי־יש, איך התפתחו כשרוניו ואיך יצא מחיל אל חיל ומדרגה אל מדרגה עד הגיעו למדרגה שאין למעלה ממנה. כמושל בגבורתו בכל חכמה ודעת בכל מדה ומעלת רוח יציגו לפנינו את איש הפצם. אם בתורה אמיץ הנהו במלחמתה של תורה, ואם בחכמות מי כמוהו מורה, ואם במעשים, יעשוהו רב פעלים גדל העצה ורב העליליה, ולמען לא יחסר כל באיש הפצם יעשוהו גם לאיש פועל גבורות בקנאתו לטובת עמו הפודה ומציל את ישראל מחרפת הגוים. ואחרי כי על כל אלה ייפו את אליל חנופתם בצבעים מזהירים ויתארוהו במליצות רמות משחרות את העינים, עומד לפנינו אדם בעצם תומו לפי רצון אלהים ותכלית בריאתו. והנה הקורא ספור תולדה הלא כל הדברים כתובים בספר. וזה משפט ההמון מקוראים בספרים מני אז כי כל הנמצא כתוב בספר קדש הוא ואחריו אין להרהר, וכבר העיר על המחלה הנושנת הזאת אחד מראשי גאונינו (הרמב"ם ז"ל) החולה הגדול והרע החולה שכל הדברים שימצאו כתובים בספרים יעלה על לבם בתחלה שהם אמת. וקורא אני על סופרים כאלה: איך תאמרו חכמים אנחנו? אכן הנה לשקר עשו עט שקר סופרים. ואולם עוד רעה אחרת יוצאת מזה, כי נעשה ספור תולדות כזה במשך הזמנים מקור למחברים אחרים אשר יהיו נמשכים אחריו וכותבים ככל הנמצא כתוב בספר, ולמען עשות הדברים כחדשים לעשותם עוד יותר רצוים לקוראים מוסיפים במליצתם על התוארים ויגדילו היפויים — כן הוא טבע הדבר כי „כל מה שיעתיק מאיש לאיש ישתנה ויתוסף בו כמה תוספות". ועתה מה הוא אחרית כל אלה? שיבראו בריות חדשות וכמה גדולים בארץ אשר באמת הם מקמני ארץ.

פעם אחת בא אלי אדם אחד עודו צעיר לימים וכבר הלך בין מחברי ספרים כמנהג צעירי זמננו אשר בטרם למדו דים כבר הם מלמדים, ועד לא בכרה תבואת זרעם כבר הם מכינים מבסר פריה לחם לאכול — והנה הראני זה האיש ספור תולדות חכם אחד מאותם האנשים החשובים חכמים בזמננו אשר חבר. בתחלה מאנתי לקחתו מידו, כי לא נדמה בעיני זה המחבר כאיש אשר אוכל ללמוד דבר מה מחכמתו. ולמה זה אבלה זמני היקר בקריאת דברים אשר לא אקוה מהם תועלת? ואמנם בכל זאת רב הפצרתו בי ככש את רצוני ונעניתי לו ואקרא את מליצותיו. כמעט שעברתי על חלק מהן ותהי לי הקריאה הזאת על אפי ועל חמתי, כי מלא וגרוש על כל גדותיה היה הספור הזה מכל מיני תהלה ושבת, עד שכמעט כהתה עיני מן הזהר אשר פרש בה העני על איש הפצו אשר בחר בו לכתוב תולדותיו. אין קץ לדברי רוח, ונחשבו לי אמרי פיו כאילו שמה על לשונו החנופה מלתה. ואני עמדתי משתאה על מה שראיתי וקראתי. הנה אני הגבר ידעתי מאד את האיש הזה ואת שיחו, מעלותיו

והסרונותיו יותר מאשר ידעו זה הכותב עמל. מספר רב שנים בינותי על תהלוכות חייו וחשבתי דרכיו. ואמנם כל הגדולות והנפלאות אשר ספר לנו זה המפליג בלשונו בלי דעת, לי, המכיר תכונת האיש, חדשות ונצורות היו וכלם עד תכליתם נראו בעיני כבדואים מלב עד כי היו לגעל נפשי מרוב הפלגתם. בכל זאת התאיתי תאוה לדעת את מקור דבריו, כי למשקר בדעת לא החזקתי את הכותב כי הכרתיו לאיש הולך בתומו ולא היה חשוד אלי כי יכזב ככה בקולמוסו לפרסם דברים בדואים מלב כאילו הם אמת. ושפמתי בלבי כי לא הוא מכוב כי אם מקורו הוא נתעה והיה למתעתע, ומאד נכסף נכספתי לדעת מאין לקח כל אלה? ודרשתי וחקרתי ושאלתי מאין ידעת כל זאת? הלא תודה כי לא ידעת את כל אשר כתבת ממראה עיניך! ובאמת כאשר פתרתי כן היה. כי הגיד לי האיש בתומו: אמת הוא כי מספר הדברים אשר ספרתי לא בעיני ראיתי, אבל גם דבר אחד מכל מה שהגדתי לא מלבי בדיתי, כי אם למשמע און הוכחתים וכתבתים, ממקור לא אכזב בעיני הוצאתים והמקור הזה לא היה אחר כי אם פי האיש עצמו אשר כתבתי תולדותיו, את אשר שם הוא בפי אותו שמרתי לדבר ואם חלפתי חק האמת לא בי האשם. נקי הנני מה' ומישראל, כי אך בתם לבבי ובנקיון כפי כתבתי מה שכתבתי. ואני לעצמי למדתי מזה כי יש ספורי תולדות חכם מן החכמים אשר אף שכתבן איש אחר לא יצאו מכלל ספרי תולדות שכתב האיש עצמו על עצמו ולכבוד עצמו ולהתעמר בעטרה שאינה הולמתו, וראיתי ונוכחתי כי זה השם דבריו בפי המחבר אף שלא כזב בקולמוסו כזב בפיו ובקולמוסו של אחרים.

ואתה הקורא את דברי אלה לא יעלה על לבך כי חושב אני לתת דופי באנשים המעשים אחרים לכתוב תולדות חייהם, אשר מפיהם יקראו הדברים באזני הסופרים והם יכתבום על הספר ובדיו. הלא כבר אמרתי כי כל הכותב תולדות אנשי שם הם פועלי צדק בעמם, בין הכותב תולדות עצמו בין הכותב תולדות זולתו, אם אך כותב באמת ובתמים בכונה רצויה ולהכלית מוסרית צדקת ה' עשה וצדקה עם ישראל. ואמנם בשניהם כמעט לא יתכן זה באופן אחר בלתי אם דברי פי האיש עצמו יהיו המקור לספור תולדותיו, כי מי יעיד לנו זולתו באחרית הימים על עניניו, על מעשה נערותו ובחרותו ועל רוב הקורות אשר קרוהו בדרכי חייו? מי כל אלה יודע ומי יודיע חוץ ממנו? אמנם אשר קראתי אחריהם מלא, הם המתיהרים כמו פיהם לאין חק, הם המספרים תהלות מעשיהם אשר לא עשו, המתגדרים בחכמות אשר כמעט לא ידעו מהן יותר מהמתחילים בהן, על אלה רבי פעלים בדמיונם ונבונים נגד פניהם עליהם נפשי טרה בהתהללם במתת שקר ומתעים בני אדם בכוביהם.

אני מנעורי היה לי תאות נפש לדרוש ולחקור על תולדות חכמי אומתנו, כי ידעתי כי הן מעין נאמן אשר ממנו יקרו דברי ימי האומה בכללה.

הנה מספר רב תולדות חכמים כתבתי. אם קלעתי תמיד אל המטרה בלי להחמיא לא ידעתי; כי איה אדם בארץ יאמר נקיתי משגיאה? אבל בזאת אני בוטח וגם אבטיח כי בכלם שמתו האמת כסלי ולא נמיתי ממנה ימין או שמאל בדעת. חק קדוש היה לי לבלתי לכת אחר רגשי ולבי לשאת פני איש אשר אחפוץ ביקרו או פני דבר אשר הוא כלבבי, גם לא הייתי מגנה איש אשר לא היה כרוחי אם ידעתי כי ברוב עניניו יאתה לו תהלה. בכל עת שיויתי לנגדי הדבר אשר עליו אחתוך משפטי ודיני. רק על מקורות נאמנים סמכתי, חדלתי ללכת אחרי מקורות בדואים ובכל עת הבלתי בין המקורות הנראים בעיני ברורים ובין המקורות אשר צורתם ולפעמים גם תכנם מעידים עליהם שהם הגדות ודברי פיוטים. ואמנם עם השמירה מבל אלה, לא אשים בנפשי שקר לאמר כי בכל מקום קלעתי אל המטרה מבלי להחמיא. ועתה אם כן הדבר בספורי תולדות חכמים מוזמנים קדומים שכבר מוח, אשר בהם אין לנו סבה להטות דינם להרע או להיטיב, כי או גם אהבתם גם שנאתם גם קנאתם כבר אבדו ולא תתננה למוט משפט צדקנו, אף כי בספורים על דברי ימי אנשים אשר הם חיים עודנה ומתהלכים בתוכנו! כאלה עם כל אמץ לבנו להשתמר ממשפט מעקל לא נוכל לעמוד בנסיון, כי לפעמים בחוקה האהבה ממקלקלת את השורה וגם לפעמים הקנאה והשנאה. אם כעצם השמים לטהר לב גבר הנה לא ינקה בכל עת ממשוא פנים. הלא לעתים נעלים את האמת ונתאפק מדבר כלו, מחוסנו על רגשי האיש פן יתעצב על לבו אם בתם ובישר ובלוי העלמה נספר עליו את כל האמת. אך יותר מזה הפחד עושה לפעמים, אם האיש אשר הוא ענין ספורנו נוח להנקם. או נעצור בעדנו מדאגה מדבר פן יגיע אלינו נזק מצדו על אשר דברנו עליו משפט צדק כאשר הוא בלבנו וגלינו ממעשיו ומעניניו לפי האמת אשר בעיניו טוב להם כי יהיו עלומים.

והנה אחרי כל אלה אשר נסיתי בימי חיי הבלוי מצאתי כי לא דבר קל הוא לאדם המשים אל לבו לכתוב חיי איש בן זמנו, כי לא מעט הם אבני נגף וצורי מכשול אשר תגוף רגלו בהם על דרכו, בעיניו יראה ובלבבו יבין כי אם כה או כה יעשה מרעה לא ימלט. אוי לו אם יאמר כאשר בלבו ככל ידיעתו וכהכרת דעתו בלי שאת פנים, ואוי לו אם לא יאמר כל קשט דברי אמת וחטא לאמת. ואמנם עוד קשה מזה לאיש אמונים אם נשאתהו רוחו לכתוב תולדות עצמו. בכל תשוקתו לספר רק האמת ולבלי סור מדרכו אף כפסע, בכל זאת על נקלה יסכן לסור מדרך האמת; ומבלי משום יעקש הישרה. אין אדם בארץ גם הצדיק באמונתו הרואה חובה לעצמו, אחד מני אלף מעוניי ארץ מודה על כל רפיוניו ומכיר את חסרוניו. ואף אם יכירם יהפך בהם ויהפך בהם, יופם בצבעים מזהירים עד כי נהפך לאיש אחר. והנה את כל זה נסיתי בחכמה, ואמנם בכל זאת את שני הדברים הקשים האלה השתדלתי לשום אותם לי לענין במאמרי הוזה אשר אני רוצה לכתוב פה ולהצינו לפניך יקורא יקר בספר. אכתוב פה דעתי ומשפטי על מעלת אחרים מבני זמני וחכמי

דורי אשר היה לי עמהם חוזה או אשר בחנתיה וחקרתיה על פי מלאכת חכמתם בספריהם ואולם ביושר לבב לא אעלים גם חסרוניהם אם נמצאו בהם. ושנית אכתוב פה גם קצת מתולדותי ומאשר קרני בדרך החיים, ואשר כמעט קמ עמלתי על שדה התורה והחכמה, ולא אגור מפני הסכנה האוחזת בעקב שניהם. כי בתם לבי ובישרת רוחי אעשה זאת, בכונה טובה ולתכלית טובה, ואת נדרתי לנפשי ואקיימה לשמור נדרי ובאלהים אבטח כי לא יצל מפוי דבר אמת.

הנה מעולם לא עלה על דעתי לכתוב תולדותי וקורות חיי על ספר. כי אמרתי אל נפשי אל מי יסכן זה? למי אהיה עמל ולמה אהיה עמל לכתוב דברי ימי איש כמוני, חדל אונים אשר הוא כננס בין גדולים? הן לספר קורותי הגופיות ומכל המוצאות אותי בדרך חיי מן הטובות והרעות, מן הפגעים והתלאות, הלא כל זה איננו שוה בנוק הזמן שאכלה בספורם. כי מה אני ומה חיי? ומה חפץ יש לאדם בעולם לדעת את כל אודותי? ומה תועלת יגיע לי מזה אם אספר לו ממעשי ומשפטי בילדותי בבית הורי, ממה ששמחו הם בי ואני בהם, מה שהשכחתי ממלמדי ואהבוני ושבחוני מורי או מה שהללוני ההמון הנבער על חכמתי כי נבונותי בעיניהם. דע באמת כי כל זה בעיני הבל ורעות רוח. או אספר באוני בני עמי מכל מה שעסקתי בחיי בענינים החומריים והזמניים ואתאונן לפניהם על קשה יומי, ואספר להם מימי חרפי ימי בכורי טובתי בהלו נר ההצלחה על ראשי וכנגד זה מן הפגעים הנוראים אשר פגעו בי באבדן הוני על ידי אנשי שלומי אשר הגדילו עלי עקב. או אקרע לעיניהם פצעי לבבי אל הלך ממני שני בני הענוגי בענין רע בנים גדולים בחכמה ובכינה יתרה. הנה לספר כל אלה וכאלה אך עמל הוא בעיני כי מה יתרון בכל זה לי או לזולתי? ואם אמרתי אספרה ממה שפעלתי בימי חיי לתועלת אחרים אשר השתדלתי באהבה ללמד תורה ברבים ולהעמיד תלמידים הרבה גם זאת לא ישרה בעיני, זה דומה כמעשה איש מתהלל במה שעשה חובתו. ופן יחסרני שומע להזכירני מצות החכם: יחלך זר ולא פיך! ואמנם אולי יאות לספר לאחי ממה שעמלתי מנעורי לדרוש ולתור בחכמה ולכתוב באר על לוח בינת דברי חכמים וחידותם, וחרבתי כיד ה' הטובה עלי כמה ספרים והמון מאמרים בקצת פנות מחכמת תורתנו. הנה גם ספור הענין הזה לדעתי אך למותר. כי מה אספר אני? הספרים עצמם ידברו, הם יתנו עדיהם אם לשבח אם לגנות ורק הם ידברו ולא אני. הם יגידו אם זך וישר פועל ידי או אם עמלתי לרוח. ועתה אחרי בחינתי בכל אלה איבכה אוכל ואעלה על לבי לכתוב תולדותי וקורותי ולרשום על ספר מאשר פעלתי בחיי, בדעתי כי הם פעולות אשר ידיעתן ככלי אין חפץ בו אם מבלי היות בה תועלת או מהיותה אך למותר.

ועתה הלא ידעתי גם ידעתי קורא יקר כי יפלא זאת בעיניך על אשר נשאני לבי לסור הפעם ממחשבתי אשר שמתי לי לחוק מאז. אל תתמה!

הסבת ושמע שרש דבר כי אז תבין ותשכיל מוצא דבר ותצדיקני. דע כי לא מלבי יצא הדבר אמנם לבקשת חברי נהיתה זאת, ואמרתי אכטל רצוני מפני רצונם. לכלם בראשונה היה זה אחד מאוהבי הנאמנים מופלא בין חכמי דורנו קרוב למשפחתי הלא הוא הרב המפורסם הפרופיסור רבי דוד קויפמאנן בבית מדרש הרבנים בבודאפעסט, אשר היתה ידו אלי במכתבו והוא בקש ממני לאמר: „לכתוב לו תולדותי וקורותי וכל פרשת התפתחותן על שדה תרומות תורתנו וחכמתנו באר היטב עם כל הפרטים החרותים על לוח זכרוני למען יעמדו הדברים דור דורים, רעי וחברי אוהבי ומנגדי, אנשי בריתי ואנשי מצותי כלם יזכרו על ספרי למען תת לדור יבא תמונת הזמן אשר בו חייתי". ויהי הדבר ישר בעיני, בראותי כי בקשתו צודקת ובדעתי בנפשי כי יש דברים כמוסים עמדי חתומים באוצרות זכרוני אשר אולי יביאו תועלת מה לידיעת תמונת הזמן אשר בו חייתי. אשה רק זה תכלית בקשתו. כי לא יבקש ממני אוהבי הוה לספר לדור ספורי מעשים אשר נעשו בימי בקרב אומתנו אשר אין להם דבר עם התפתחות ההשכלה והשתלשלות המעשים על פני שדה חכמתנו, כי אם יבקש ממני לתאר המעמד התורני והמדעי בדורות שעברו עלי אשר ראיתי, הכל כפי העולה על זכרוני. ועל דבר תולדותי גם כן לא יבקש רק להודיע התפתחות רוחי בתורה ובחכמה מנעורי עד עתה ולבאר על לוח זכרונתי ונסיגותי, ואציב יד ושם וזכרון לכל האנשים החכמים אשר עשיתי עמהם חווה ואשר פגשתי בימי שני חיי מגורי בארץ והיו לי לצור מעוז, או אשר נלחמתי עמם במלחמתה של תורה והיו לי לצור מכשול. ועתה בעבור זה נדרשתי לאשר שאלוני ודברתי אני אל לבי אסור מאחרי מועצותי הפעם ואעשה בקשת חברי ושאלתם: לכתוב פה דברים אחדים מקורות חיי על ספר. ואמנם בכל הנוגע לתולדות עצמי יהיו דברי מעטים, אך הנחוץ לדעתי לעיקר התכלית אשר שויתי לנגד עיני אותו אשמור לדבר. והיה כל עיקר חפצי לספר באוני כל קוראי העלים האלה את תהלוכת למודי בימי הילדות והשחרות וממנה נקח ציור תמים ממשפט הלמודים והמלמדים בעת ההיא לפני שבעים שנה בארץ מולדתי; מאשר התפעלתי מאת מלמדי הראשונים והאחרונים בבית הספר ובישיבה; מאשר השכלתי מגדולי החכמים אשר עשיתי עמהם חווה או אשר קראתי ודרשתי וחקרתי בספריהם, וגם מאשר התבוננתי ולמדתי מבני גילי ומחברי גדולים וטובים ממני או גם קטנים ממני. אך יען כי יותר ממה שלמדתי מפי סופרים למדתי מפי ספרים, אף על כן מובן הדבר מאלו כי אבא לפעמים גם לדבר משפטי על ספרים ומחבריהם, ומה שהפעילו עלי.

לא ארצה גם לא אוכל להכטיח, כי אשמור בכל אלה סדר נכון. כי לא אכתוב את הדברים על פי רשומם אתי בכתב כי אם כפי מה שעולים על זכרוני. והלא קשה מאד לאדם לשמור ערך וסדר למספרו אם הכל הולך אחר הזכרון, ועל כן לא יתכן שלא יקדים דבר פעם ויאחרהו פעם, אבל זאת אכטיח נאמנה כי בכל מה שאדבר עלי ועל אחרים לא אסור מקשט אמרי

אמת ולא אשנה דבר בודון. בשלום וכמישור אשפוט משפטי, לא אשא פני אוהב לחפות על פשעיו או להעלים דפיו, ולא אשית חמאת חנם על גבר מפני שנאתו אלי או מאיבתי אליו מפני שהויקני או הכלם הכלימני. ואף כי שלא ידון רוחי באדם יען כי מחשבותיו לא כמחשבותי. מעודי לא היה זה מדתי להתעורר בחימה על אנשי מצותי בתורה ובחכמה. זה היה מאז הנר לרגלי: דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. כל הקורא בספרי אשר חברתי יבין את זאת כי תמיד שמרתי פי ולשוני מלהבוות איש חכם על מעותו או לשימו לשחוק בעיני אחרים יען כי לפי דעתי שגה ברואה ותעה מדרך השכל. כי כן אמרתי תמיד לנפשי: איכה אשפוך בוז על איש אשר לפי דעתו חשב להועילנו. נפשי יודעת מאד כי עם כל אלה המזימות הטובות אשר תפשתי בלבי, ועם כל התאמצות כחי למלאותו לא אצלח להנצל מדבת עם וריב לשונות ולא תמלט נפשי מרכסי איש. כמעט קט ידעתי רוח האדם ושיחו ואדעה היטב כי לא כל אדם יכול לסבול שיוגד עליו משפט צדק בקהל עם ורע עליו המעשה שיוצג לעינים במראה כאשר הוא באמת ולא כאשר ירצה להראות. אמנם יהי מה! אדבר כאשר הוא בלבבי וכמצות האמת עלי ולא אשעה בדברי נרגנים. ובכן אבא היום למלאות מבוקשי רעי וחברי ואחוק פה על ספר: מעט מקורות חיי הטובות והרעות, ומעט מאשר נסיתי בימי חיי הבלי, אודיע מתהלוכת השכלתי והתפתחות חיי רוחי בלמודים ואתאר דרכי מלמדי ומשפטי עליהם, ואדבר גם מעמלי שעמלתי בחכמה ומן הספרים אשר חברתי ועלו בדפוס או אשר לא ראו אור ולא יראו אור כי דנתים בהעלמה, ומתוך זה אבא לדבר על אנשים קרובים גם רחוקים במקום, אשר התפעלתי מהם או נשפמתי עמהם, אשר כלם חשבתים למורי וזרבותי כי מכלם למדתי להועיל. וימשך מזה כי אציב יד ושם לזכרון כמה חכמים ודורשים את התורה אשר היו בני זמני במשך ששים שנה ויותר. ואלהים הרועה אותי מעודי עד היום הזה יהיה עמדי ויעורני לבצע את מחשבתי הטובה וישים נפשי בחיים ולא יתן למוט רגלי טרם הוצאתי מחשבתי לפעולת אדם. הוא יהיה עם פי שלא אכשל בלשוני וידרכני באמתו. כן יעשה האל.

(א): זכרונות מימי הילדות והבחרות.

בשנת חמשת אלפים וחמש מאות ושבעים וחמש (למספר הנהוג 1815) בערב ראש חדש אדר נולדתי לאבותי, הלא המה אדוני אבי מורי הר"ר מאיר בן צבי הירש בן נח ווייס, איש הולך תמים בצדקתו, מאד נעלה בעדתו ונכבד בין כנעני ארץ מיחוס אנשי מעלה (1), ואמי מורתי אשה יראת אלהים ומושכלת מרת רבקה בת מו"ה אייזיק תורני וספרא רבא מפאלנא במדינת בעהמען זכר כלם לברכה. עיר מולדתי מעועריטש הגדולה במעהרען המדינה ועל גבול מדינת בעהמען אשר היו בה מאה וחמשים ואחד בעלי בתים ברשיון המלכות. ואמרתי בפירוש „ברשיון המלכות“ יען כי באמת היו בה יהודים נשואים יותר על המספר הוזה אבל אלה היו נשואים בלי רשיון מהממשלה ועל כן נגד החק. שלפי החק במדינתנו היה מספר קצוב לבעלי בתים אשר עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע. על פי דבר המלך ודתו לא היו רשאים להוסיף על מספר המורשים להנשא להתחשב בין בעלי בתים (פאמיליען) פן ירבו ופן יפרצו היהודים בארץ, ובעת שנתן זה החק לקחו למדה מספר היהודים הנוכחי בעת ההיא בין רב בין מעט בכל מקומות מושבות היהודים וקבעו לחק שאין להוסיף על המספר ההוא. אבל גם לא היו רשאים לגרוע ממנו יען כי היו חייבים לשלם מס קצוב לשנה בעד כל רשיון ורשיון ואם יגרעו מהמספר יגיע מזה נזק לממשלה. כן עמדו הדברים עד שנת ה"א תר"ח, היא השנה

(1) אם אבי הצדקת המפורסמת מ' אסתר שנתה בת צ"ב שנה בשנת תקפ"ט היתה בת תורני חשוב וצדיק הר"ר מאיר הלוי בן בנו של החסיד הנדיב מו"ה צבי הירש דאלעשיטץ הלוי אשר התישב בעיר מולדתי ובנה שם בית הכנסת הישן מכספו ואדוני דודי הר"ר מאיר סג"ל ספר לי כי זה ר' הירש היה חתן רב אחד מטרעביטש בן הרב רבי אפרים מווילנא בעל שו"ת שער אפרים. לאמי זקנתי היה דוד ושמו ר' איצק ליב כהן צדק רב גדול בתורה והיה חסיד הוגה יום ולילה בתורה בבית מדרשו ואמרו עליו שהיה מקובל והתיתם אתיו הר"ב שער אפרים. כל אלה קבלתי בילדותי מפי דודי ר' מורי ומפי בתו של ר' איצק ליב הג"ל אשר עוד הכרתיה וספרה לי תמיד מחסידות אביה, ומפי אדוני אבי ז"ל שמעתי כי היה לו חכריך כתבים מעובני הרב זקננו רבי הירש ונשרפו בשרפה גדולה שהיתה בעירנו בשנת תקפ"ג. יותר מאלה לא שמעתי דבר מיחוס משפחתנו. ואעיר פה רק על דבר אחד, שהר"ב שער אפרים שבא למדינת מעהרען אחר גירות ת"ח והיה אב"ד בק"ק מעועריטש ואירע שם גט והיה מנהגם שלא ליתן שם גט מפני הספק בשמות הנחרות שישנם שם ונהגו לסדר הגט בכספר נאוודוואר (נייהאפן) והשי"א התיר לתת גט במעועריטש כמו שהאר"ך בשו"ת שלו. ופלא הוא בעיני כי אחרי שיצא משם לא נהגו אחריו.

אשר בה נפרדה ישראל מקצת צרותיו. אלה המעמדים פעלו מאד לרע על הקהלות. כי מלבד שמבקשי הרשיון היו נשפטים זה עם זה לפני ערכאותיהם עבור השנת הרשיון תחלה, כי כל אחד היה רוצה להקדים את חברו, ונולדו מזה לפעמים מחלוקות עצומות בקהלות ואבוד ממון רב בהוצאות ושחדים, ולעתים היה גם שורת הדין לוקה, שבני עניים חשובים שלא היה להם יכלת להרבות מתן ושחד נדחו מפני בני בלי שם מבעלי הממון; — והנה מלבד כל אלה הרעות עוד נמשכו מזה סכנות לפעמים לפרנסי הקהלה וגם ליחידים. קצת מן הפנוים אשר לא יכלו להשיג רשיון עברו על החק ונשאו להם נשים בהצנע כדת משה וישראל אבל לא כדת חק המלכות והיו חיים תמיד בסכנה ובפחד פן יודע הדבר לממשלה והעונשים על זה היו קשים בין להנשואים בין למסדר הקדושין והעדים. אבל כמו כן הפרנסים באו ברע, כי הם היו מוכרחים לעשות תחבולות להעביר החק בעזרת החק. והיה המנהג בקצת קהלות להיות מוחים ומעבירים את אחד מבעלי בתים המורשים מתוך רשימות בעלי הבתים — האמנם בהסכמתו אם היה זקן ולא היו לו בנים — באמרם לפני הפקידים כי זה האיש הלך חוצה לארץ והיה מוותר על זכויותיו ובאופן הזה היה רשות ביד הפרנסים לתת הזכות לאיש אחר ומכירת זכויות כאלה הביאה לפעמים הכנסה גדולה לצרכי הקהלה. ואמנם אחרית אלה היתה כמה פעמים בעוכרם. בכל עת היו בהם אנשים רעים וחמאים בעלי דלטורין והם גלו הסוד ומסרו אותם למלכות ובאו הפרנסים על ידי זה לסכנה גדולה. האמת אניד כי מיום עמדו על דעתי לא אוכור מעשה כזה בעיר מולדתי, אבל אדוני אבי ז"ל ספר לי כי הוא עצמו בהיותו פרנס הקהל כמעט היה בא ברע לסכת מעשה כזה. תמיד כל היום הנה אמרה העלוקה: הן הב! מנדה בלו והלך בפנים מפנים שונים וכלם תחת מסוה החק. בצע מעשקות לבלי חק היה נגד היהודים לחק, אך להשכיל ולהטיב מצבם המדיני על זה לא היה חק. חברים היו לכל אזרחי הארץ בחובות אבל בזכויות אך כנכרים נחשבו; לכל צרכי המדינה היו חייבים לשלם מסים כאחרים, אמנם לכל צרכי עדתם היו צריכים להיות דואגים בעצמם. ועל כן גם על חנוך בניהם לא שמה הממשלה לב. ולפני מלך הקיסר יוסף הראשון לא הוקמו בתי הספר ליהודים מטעם המלכות, וגם אחרי כן הוקמו על הוצאותיהם. וזה היה משפט בתי הספר בקהלות בעת ההיא במדינתנו: בכל קהלה וקהלה היו מלמדי תינוקות אשר כל הרוצה ליטול את השם יבא ויטול ויסד לו בית ספר וזה הבית ספר נקרא בפי כל „חדר“. ובאמת כשמו כן היה, כי זה המורה העני לא היה לו רק חדר אחד למשכנו. בו נעשתה כל מלאכת הבית, בו אכלו וישנו הוא עם כל בני ביתו ובו היה מלמד עם תלמידיו, ואיני צריך לתאר יותר מיבו של חדר כזה בהיותו נודע לכל, ועוד היום נמצא כאלה במדינת פולין ועוד מעט בקצת קהלות באונגארן. רק זאת אומר כי במדינתנו כבר אז היו חדרים מדרגות מדרגות. חדר היה לקטנים המתחילים קרא עברית ושם נשתהו עד שהתחילו ללמוד מקרא; חדר היה לזומד

מקרא עם פירוש רש"י ולמתחילים להיות שונים משנה וגמרא וכתב עברית; ושוב היה חדר לתלמידים אשר כבר הגיעו למדרגה ללמוד גמרא עם פירוש רש"י בפנים ותוספות ומהרש"א. המלמדים היו לרוב אנשים אשר מעט או הרבה למדו תורה בילדותם ובבחרותם ולא ראו סימן טוב בתלמודם, ונעשו סוחרים והפסידו הונם והלכו ותפשו אומנות מלמד בדיהם, ואף אם היו לומדי תורה מהוננים לא היה להם הכשרון להנך נערי בני ישראל על פי דרכם ולפעמים גם לא המדות הנדרשות ללמד לקמנים – מתינות וסבלנות – וזה היה דבר רע להם ורע לתלמידים. אבל זאת אומר לכבודם כי התלמידים אשר אף שנעדרו להם כל לקחו עמם תורה אחת מורשה להם מאת מוריהם אשר אף שנעדרו להם כל כללי הפעדאנאגיק היתה לתלמידים סגלה לחייהם והיא יראת ה' מהורה, אהבה לעם אבותם וכבוד למנהגיו ומשפטיו, אשר כל אלה המורים – חסרי הכשרון להנך – רשומים ומצוינים בה, ומהם ראו ועשו כמוהם התלמידים, והם היו מורי הדת באמת אשר היו משל טוב לתלמידים בצדקתם באמונות ובמעשה הטוב והמוסר ובאהבה לתורה. ולא נכחיד תחת לשוננו כי כזה היו הימים הראשונים טובים מאלה.

ראשית למודי היה בחדר כזה והלכתי מחדר אל חדר מבית מקרא לבית משנה ומשם לבית תלמוד עד מלאות שמונה שנים לימי חיי. אך אומר מיד כי בעת ההיא בילדותי גם החדר שנה מעט פניו מאשר היה לפנים. הנה בטרם יצאה הפקודה מטעם הקיסר שהיהודים היובים ליסד בתי ספר בכל קהלה וקהלה (נאָרמאל שולען) וללמד לבניהם ולבנותיהם כתב ולשון אשכנזית וידיעת החשבון הנחוץ לכל אדם, ויסודי דת משה בלשון נקיה אשכנזית, היו המכירים לכתוב בכתיבה אשכנזית בין המון היהודים אך מתי מעט², אמנם אחרי כן וכבר בימי ילדותי זה שבעים שנה ועוד יותר אחרי שכבר עבר מספר הגון מן השנים מעת שנוסדו אלה בתי הספר מטעם הממשלה כבר התפשטה ידיעת כתב ולשון אשכנזי בין היהודים הרבה מאד. ונוסף על זה כי ברוב ארץ מולדתי מעהרען פתחו לבם אל הרוח אשר נאצל עליהם מאשכנז מעת החל אור רבי משה בן מנחם מברלין להופיע והתעוררו גם שם למעום מעט מחכמות העולם. ומאז גם בחררים אשר עיקר תעודתם ללמד מקרא ומשנה וגמרא גם שם שנה דרך הלימוד את מעמו וכבר הנהיגו ברובם לתרגם את המקרא לפני התלמידים על פי תרגומו של רבי משה דעסואי, והמורים הטובים בהם עמלו ויגעו לעסוק בחכמת דקרוק לשון הקדש ולמדוה לתלמידיהם.

(2) א"מ ז"ל (נולד תקל"ד מת תר"ט) ספר לי כי בילדותי לא היה בעירנו כי אם אחדים שידעו לחתום שמם בכתב אשכנזי. והיה שם צורבא מרבנן אחד אשר ידע כמיטב כתיבה אשכנזית והיה אוכמנתו לכתוב את כל הכתובות על גבי האגרות אשר נשלחו מבני קהלה ע"י הפאסט, וכן לקרוא להם את האגרות השלוחות להם מאינם ישראל וכתובות בל"א. ספר לי א"מ ז"ל כמה יגיעות יגע זה העני עד שצלה בירו לכתוב האדרעסא כהוגן או לקרוא את האגרות הנ"ל.

ויהי בשנת תקפ"ב קם בית תלמוד חדש בעירנו מוסד על ידי תלמיד חכם מופלג והוא היה איש נכבד בקהלתנו וירד פתאם מנכסיו, הלא הוא הרב החריף המובהק מו"ה משה אהרן שיכלער ז"ל. והנה בעצת רב העיר בעת ההיא הוא הרה"ג המפורסם הישיש מו"ה טוביה לעוויט מהארשיץ בבעהמען נתנוני אבותי לבית תלמוד החדש הזה והייתי באמנה אתו עם קצת חברים כחמש שנים. אף כי לא נסה כאלה לפנים ללמד ולהורות-לנערים בכל זאת הפצו בירו הצליח. ה' נתן לו לשון למודים וביחוד ידע להסביר פנים בהלכה. וזה היה דרך למודו עמנו: למד אותנו תמיד מסכתא על הסדר עם פרש"י בפנים וברקדוק רב ועם תוספות ומהרש"א, והרגילנו ללמוד מעצמנו בלי עזרתו בתחלה משנה ואחרי כן סוגיא קלה מסוגיות הש"ס עד שהגענו להבין גם סוגיא חמורה עם תוספות ומהרש"א והטובים שבתלמידים בני י"ב שנה כבר ידעו היטב צורתא דשמעתתא והשיגו פלפול עמוק ולא מעט שעלתה בידם לתרץ לפעמים קושיות שהניח המהרש"א בויש ליישב. רק שעה אחת ביום למדנו מקרא עם תרגום אשכנז על פי העתקת בן מנחם ופרש"י ובאור. בעש"ק היה הרב מנסה אותנו את הסוגיא שלמדנו בשבוע ואוי לתלמיד שלא השיב כענין. ואז בשתי שעות חורנו על פרשת השבוע. כשתי שעות בשבוע למדנו ראשית יסודי הרקדוק על פי תלמוד לשון עברי מבן זאב. מורי ז"ל היה בקי גם בחכמת החשבון, והיה מלמד לקצת תלמידיו המובהרים שמץ דבר ממנה בפרט חשבון התקופות והמולדות (8). לבית הספר מטעם המלכות לא הלכתי בקבע, ותחת זה לקחו לי אבותי מורה מיוחד אשר למדני כתב ולשון אשכנז ורקדוקה ושאר ידיעות התחליות כשתי שעות ביום, אך בהיות הזמן קצר והמלאכה מרובה והפועלים עצלים לא ראיתי שכר טוב בעמלי. אז הואיל אבותי לקחת לביתם מורה מופלג בתורה ובחכמה וחרף בגמרא ומהיר בחכמת לשון הקדש ולשון אשכנז ומבין בחכמות, הוא הרב המפואר מו"ה וואלף מיהלראד בן החריף רבי יעקב בן החריף הנפלא רבי יצחק אשר הרב

(8) בימים ההם היו בעירנו כמה לומדים מופלגים וכלם אהבו להתעסק בחכמת החשבון. והתפעלו לעינין הזה מהרב רבי טוביה ז"ל שהזכרתי. והרב הזה היה מפורסם בחכמה זו, וחבר ספר ברורי המדות על חכמת המדידה בנוגע לבאור דברי חז"ל. מורי רמ"א ספר לי כי בשעור הקבוע להרב עם לומדי העיר ללמוד הש"ס על סדר היה מראה להם אתר השעור כמעט בכל יום פנים חדשות בחכמת החשבון. ובסוף ימיו נסתמא ר"ט בשני עיניו והיה חלוש מאד מסובל ביסורין. ויהי בעש"כ"ח אייר תקפ"ג יצאה הבערה בעירנו ונשרפה כל העיר ולא נשאר בית אחד שלם. ושאל אותו אב"א ז"ל אם מותר לו לשלוח ד' בניו הקטנים בשבת בעגלה לעיר פאלנא הקרובה עיר מולדת אמי ע"ה, והשיב הרב: למה זה תשאל פקוד נפש היא מותר ומותר. וחכור אני כי כאשר הגיד לו אבי כי אמי חוששת מאיסור חלול שבת השיב לו: אמר לה המאמין לא יחוש. גם אני צויתי לשכור לי עגלה ואסע עוד היום אל קרובי בפאלנא כי מוכרח אני לנסוע מתוך ההפכה כי לא אוכל לסכול העשן ואני נהייתי ונחליתי עד מאד" וכן עשה נסע לשם בשבת. והיתה זאת הנסיעה נסיעתו האחרונה בחיים כי לא שב עוד ולא ארכו הימים ונפטר זה הצדיק לבית עולמו.

בעל שמן רוקח אמר עליו הכי קרא שמו מיהלראד (גלגל המחנה) מפני שהוא עוקר הרים ומוחנם זה בזה בסברא. אני הכרתי עוד את האיש הזה והיה זקן מופלג ועיניו כבדו מזוקן, ואמנם עד יום מותו לא פסק פיו מגרסא. והנה המורה היה למד אותי באמונה ובהתמדה ומאד כבדוהו אבותי, אבל אני לא ישרה נפשי בלמודו כי ראיתי שהיה מפריז על מדת ערכי, ונתן אל לבו למלא נפשי בפוסקים ראשונים ואחרונים, אבל אני הרגשתי בעצמי כי עוד לא באתי לידי המדה הזאת. ואת חטאי אני מזכיר היום כי ילדות שהיתה בי הסיתה אותי לחשוד את מורי הזה כי לא לתועלתו כי אם לטובת עצמו עשה כן, כי הוא מבין עצמו להשיג התרת הוראה מאת רב המדינה והיה צריך לעשות את הפוסקים לעיקר למודו, בעבור זה לא היתה נפשי לדרך למודו. ובדעתי בנפשי כי כבר מוכשר אני ללמוד בלי עזרת מורה או חבר באחת הישיבות ולא יבצר ממני להשכיל ולהבין צורתא דשמעתתא בכל סוגיא חמורה בתלמוד, על כן הציקותי את אבותי בבקשתי לשלחני לשיבה אל אחת הקהלות הקרובות, ואז היו ישיבות כמעט בכל קהלה חשובה במעלה, והיו מן היותר מבוקשות בימים ההם בקהלות הקרובות אל עיר מולדתי ישיבת אייבענשיץ ובאוקאוויץ וטרעביטש. הנה רך ויחיד הייתי לאבותי צעיר לימים ומפונק מנוער, ואיך לא יקשה עליהם דבר בקשתי להפריד ממני ואני עודני נער! ועל כן חשבו מחשבות כי לא טוב הדבר לעשות רצוני. ואמרו אלי: הלא גם בעירנו יש ישיבה ותוכל ללמוד כנפשך מבלי שתעזוב את בית אבותיך. בעת ההיא היה בעירנו רב אב"ד ותופש ישיבה הרב החריף והחסיד מו"ה יוסף ב"ח פיילבאגען ז"ל אחד מתלמידי הרב בעל מחצית השקל ונהג אחריו בחסידות, והיה בנו של הרב מו"ה יעקב צבי ב"ח מחבר ספר חשרת מים דרושים על התורה בהלכה ואגדה (4). הרב ר' יוסף התחשב בין חריפי מעהרען. והנה בראותי כי אבותי מבקשים ממני כי עוד לא אעזוב את ביתם איך לא אשמור מוצא פיהם ומצותם עלי? על

(4) הרב רבי יוסף פיילבאגען ז"ל היה איש מהיר במלאכת הפלפול והרבה הדושים למכבירי הדש ואני ראיתי אותו כמה פנקסאות חרושי תורה על מסכתות. לאחר זמן נשאתי ונתתי עמו הרבה בהלכה ומצאתי לפעמים שפלפוליו קלים מסובין. בהוראת איסור והיתר היה מאד בקי אבל מעט היה עסקו בדיני ממונות. מאד היה שקוד ללמוד תורה יומם ולילה. צדיק היה בדרכיו ובעל מדות, מסביר פנים לכל אדם וסבלן אוהב שלום. כל ימיו היה חי בעצרו ויגון, ובכל זה היה שמח בחלקו והיו פניו תמיד מצהיבות משמחה כאלו הוא המאושר בבני אדם. בדרושו לפני העם היה רגיל תמיד להתחיל דרושו „האדם מחובר מגוף ונשמה“ או „המדה היותר נעלה היא השמח בחלקו“ עד שהיה ההמון כמתאוננים על אשר דורש תמיד על אלה שני הענינים, אבל ההמון הנכבד לא ירע כי ממקור מדותיו הוציא מליו, וכי אלה הבחינות היו מקור אשרו והן מקור אשר כל אדם. רק זה היה רפיונו כי היה מתגדר בתורתו ומתהלל לפעמים כמה שאין בו. בראשונה היה רב בפייסלינג ואח"כ בפירניטין ומשם נתקבל בק"ק קוניץ, ובשנת תקפ"ג נתקבל בעיר מולדתי מעועריטש הגדולה והיה שם י"ב שנה ובא לק"ק האלישווא ונסתמא סוף ימיו ומת בן פ"ד שנה.

כן נענית לעצתם אף אם לא בכל חפץ לבי והלכתי ללמוד בישיבת הרב
 הוזה חדשים אחרים. אכן נתאמת בי מהר מאמרם: אין אדם לומד אלא מה
 שלבו חפץ וממי שלבו חפץ ובמקום שלבו חפץ. כי עד מהרה לא ישרה נפשו
 בלמודו; כי כל ימי תשמישי לפניו כמעט לא הבנתי דבר מכל תורותיו. לכל
 לראש לא מצאתי חפץ במנהגו ובדרכו כי היה רגיל ללמוד בצעקות גדולות
 ובהקאת כף על כף ואם מסביר לתלמידים כל עצמותיו תאמרנה, ואני רך
 וענוג ולא הסכנתי בכמו אלה לא יכלתי לסבול זה ויותר ממה שהבינתי היה
 מבלבל את דעתי. ועוד נוסף על זה היה מחדש בכל יום חדשים בפלפול
 לאין קץ ובהם עבר רוב הזמן, ולא עוד אלא שהיה מבקש מן התלמידים שכל
 דבור ודבור שחדש יצאו מפהם מפורשים בין נכנסו הדברים אל לבנו בין לא
 נכנסו ויהי למודנו רק מצות אנשים מלומדה. כל אלה וכאלה הסירו את
 לבני מאחרי תלמודו. ויהי כראות אבותי כי כן – כי לא העלמתי מהם מחשבותי –
 גמרו בלבם לעשות רצוני לשלחני לישיבה לעיר טרעביטש הקרובה לעיר
 מולדתי, אשר בעת ההיא קבלו רב אחר תחת הרב רבי חיים
 דייטש מאנן שנתקבל לרב בקאללין בבעהמען ושם מצאתי את שאהבה נפשי.
 העיר טרעביטש היתה מאז קהלה חשובה ולפי מספר בעלי בתים שבה
 היתה היותר גדולה בכל גליל איגלויא – מעהרען היתה נחלקת לפנים לגלילות
 ובקהלה הגדולה שבגליל היה מושב ראש מדינה – ועל כן גם בה היה מושב
 הראש מדינה. את ראש המדינה האחרון הייתי מכיר פנים אל פנים, בהיותי
 גער קטון ראיתי והיה נקרא בשמו הרב רבי אייויק בן מו"ה בער פאלין (5).
 בימי שררתו היה שם בטרעביטש לאב"ד ור"מ משנת תקנ"ז עד תקע"א עשרים
 וארבע שנים הרב רבי צבי יהושע הורוויטץ בן רב המדינה מו"ה שמעלקע
 אחי בעל ההפלאה מו"ה פנחס הלוי הורוויטץ. ויהי אחרי שנתקבל הרב רבי
 צבי יהושע לקהל פראזניטץ לרב אב"ד נשאר מקום הרב פנוי כמה שנים והיה
 הרב רבי אייויק נוהג ברבנות עד שנת תקע"ט. ויהי כי זקן מאד ולא יכול
 עוד לצאת ולבוא לפני העם נמנו וגמרו בני הקהלה על פיו לקבל את הרב
 רבי חיים דייטש מאנן. לא חשב ולא עשה תחבולות או השתדלות שיקבלו את
 בנו הרב מו"ה מרדכי אשר היה רב בק"ק יאמניטץ, כי בימים ההם לא היה
 עוד זה המנהג הרע שעשו את הרבנות ירושה לבנים בין אם הבן ראוי לכך בין

(5) לכך נקרא שמו פאלין וען שמוצא משפחת אביו מפאלנא במדינת בעהמען. הרב
 רבי אייויק הגיע לזקנה מופלגת והלך לעולמו בשנת תקפ"ג בן צ"ג שנה. והניח אחריו בן
 ישמו רבי מרדכי שהיה רב ביאמניץ. הרב החסיד רבי שבתי דיאמאנד שהיה אב"ד בפעטשיניידארף
 כאונגארן ז"ל היה מצאצאיו כי אמו היתה מנכדי ר"א. הש"ע ה"מ שלי קניתי בעובן בנו ר'
 מרדכי הנ"ל והרב אייויק התום בו. בכתב ידו יפה ומהודר, ויש בו הגהות רבות בגליון
 כתובות בכתב ידו בהן רומז לרוב על ספרי תשובות מהאחרונים, ועוד הגהות מכ"י בנו
 ד"מ ובהן רומז תמיד על מסקנת ספר אורים ותומים ואלו מעידות על בקיאות כותבתן
 בדיני ממונות.

אינו ראוי. הרב רבי חיים דייטשסמאנן היה לפניו רב בק"ק געווימט קהלה קטנה ובעלי בתים בה מעט ובכל זאת היו מספיקים בה ישיבה. במרעביטש נאספו אליו תלמידים הרבה והיה שמו יוצא בכל הארץ ואחרי ישבו במרעביטש כעשר שנים עד שנת תקפ"ט בתחלתה נתקבל לרב אב"ד לק"ק קאללין בבעהמען. אך לא מלאו חדש ימים אחרי נסעו משם וקבלו פה אחד את אחד מבני עירם איש צעיר לימים הוא הרב רבי חיים יוסף פאלאק מורי ורבי והוא היה אז בן שלשים שנה. והנה אך חדשים אחדים אחרי בואו שמה שלחוני אבותי לישיבתו והייתי באמנה אתו בביתו ויהי לי למורה נאמן במקרא במשנה ובגמרא ובקצת חכמות העולם. בעצתו נחני כאב את בנו ירצני ובהשגחה מיוחדת פקח עלי ושמר על ארחותי לתרגילני להיות שוקד בלמודים. מאד מאד שם עינו עלי ללמדני מקרא ופירושו ולהורני דרכי דקדוקי לשון הקדש ולהתחקה על שרשי חכמתה. ויורני ויאמר לי: הנה מה טוב ומה נעים לאיש השוקד על חכמת ישראל כי ידע לכלכל דבריו במשפט לשוננו הקדושה. אף כי רבו עליו טרדות פקידתו לא מנע לנדב לי חלק מומנו היקר. שלש פעמים בכל שבוע עשיתי תחת עיניו העתקות לעברית: כואמרי מוסר, ספורים גם לפעמים שירים, ובהיותו מלמד אמן והיה לשון למודים לשונו להסביר לאחרים תורתו אף היא שעמדה לי כי מהרתי לדבר צחות על פי חקי דקדוק הלשון וההגיון. גם דרך למודו בתלמוד היה לי למשיב נפש. לא הלך אחר רוב רבנים בזמן ההוא אשר היה להם הפלפול המסובך עיקר התורה כי אם פשוטו של התלמוד היה האור לנתיבותיו, ואם אתכונן בדרכו אשר ברה לו בתלמוד נראה לי כי לא הלך בעקבות רבותיו (6). רוב שקידתו נדב לספר יד החזקה להרמב"ם והיה בקי בכל ארבעה חלקיו ומעיד אני עליו כי כל ימי היותי אצלו אמן לא ראיתיו מבלה זמנו בפלפולים חריפים. חוץ משעור הקבוע בכל יום בגמרא לתלמידיו היה עסקו לעצמו בהלכה ביד החזקה להרמב"ם ושמתני מפיו כי כבר בימי בחרותו היה כן משפטו. משלו הטוב פעל עלי כי העיר בי כבר אז קנאת סופרים והשתדלתי והתאמצתי להדמות אליו בדרך למודו.

שמונה שנים שמש לפני הרב רבי משה סופר ז"ל והיה מפורסם בשקידתו

(6) בילדותו היה תלמיד הרב רבי אלעזר בעל שמן וזקח אב"ד בק"ק מריעש. הרב הזה היה אדם מפולפל וחריף אבל נראה שכבר הכיר שנחויך לדושי התלמוד לדעת כללי הגמרא וחבר בענין זה ס' שב שמעתתא והיה מודקק בני' ספרי חז"ל והשתדל להגיהם כאשר נראה מהגהותיו שעשה לחידושי הריטב"א ותוס' רי"ד לקדושין ולס' מקח ומסכר לרב האי גאון שקראן זר זהב. אמנם בכל זאת בלמוד עם תלמידיו היה דרכו דרך הפלפול והתדרוד. חוץ מזה היה מורי גם בישיבה בק"ק אייבענשיץ שנה אחת. ויעזוב את הישיבה ואת ארץ מולדתו מעהרען וילך לו לפרעסבורג לישיבת הרב רבי משה סופר ז"ל וזה היה בשנת תקע"ז או תקע"ח בהיותו אז כבן שבע עשרה שנה — כי מורי גולד בשנת תקנ"ט — ומדרך הלמוד של רבו הזה לא היה שום רמז בלמודו.

וכל רואיו הכירו בו כי הוא זרע ברכ' ה' ביתרון הכשיר חכמה בשכל צח וחרף ויושר ההגיון. אכן לכל מעלות כחות נפשו הראש היה כח זכרונו אשר מעודי לא מצאתי משלו ז' ואף לבעבור זה על נקלה קנה לנפשו בקיאות עצומה בתורה ובחכמה, ולא ארכו הימים ויצא שמו בעיר לכבוד ולתהלה והיה נחשב לבחור היותר נעלה מכל בני הישיבה, ונגידי פרעסבורג חבבוהו והוקירוהו. ויהי למורה לבני הנגידים שאכערלס ולבוב. תלמידו המובהק בתורה ובחכמה היה החכם המפואר אשר קנה לו שם תהלה בזמן מאוחר יהודה ליב דוקעס. לאחר שנים רבות דברתי עם דוקעס על אדות מורנו המשותף הזה. והנה תמיד מדי דברי בו היה מתואר בכבודו אבל לפלא בעיני בכל עת השיאני לדבר אחר. ויהי כראותי המעשה הזו הוה נזכרתי כי פעם אחת כאשר ספר לי מורי מכל הקורות אשר קרו אותו בהיותו בפרעסבורג בא הדבור על תלמידיו שהיו לו שם, ובתוך הדברים הזכיר גם את דוקעס ותכונתו והיה אומר עליו שהיה שוקד בלמודים ומתמיד ולבו פתוח לכל דבר חכמה ובכל זאת לא היה כרוחו, יען כי בכל אשר היה עושה חסר לו ישוב הדעת; תמיד היו רעיוני נעים ונדים מענין לענין ולא היה יכול להעמיק באיזה ענין עד תכונתו. ואמר שלפי דעתו כל ימיו לעולם יהיה עומד על רגלי אחרים בחקירותיו. מזה אשפט כי לא היה זה התלמיד כרצון רבו ולא הרב כרצון תלמידו ובינותי מזה מה זה ועל מה זה השיאני תמיד דוקעס לדבר אחר אם דברתי עמו על אדות מורי. ובאמת כל מי שהכיר את דוקעס ואת ספריו ישכיל ויבין כי צדק משפט מורי עליו מלה במלה ואמת היה מנבא. סוד גלוי היה זה בפרעסבורג, כי הבחור חיים טריביטש לא הלך אחרי הבחורים המתחסדים אשר נסו מפני כל דבר מדע כמפני נחש, כי אם עסק הרבה בחכמת לשון הקדש ובשאר לשונות ודרוש דרש בשקידה בכל חכמות העולם. גם מעיני הרב לא היה הדבר נעלם ובכל זאת כל ימי היותו שם לא נתן מכשולים על דרכו. עם היות הרב הזה שונא החכמות החזוניות כל ימיו ולא נתן את תלמידיו אף לקרוא בספרים כתובים בלשון אשכנז, בכל זאת לא כהה בו ועשה עצמו כלא יודע, האין זה פלא? ואמנם פשר דבר זה כי היה רבו

(7) יראתי מן אהיה לשחוק לפני הקורא בספריו שאספר לו בהבא שהוא ספור של מה בכך ודבר קטנות ובכל זאת לא אהדל כרצוני להראות כח זכרונו. כאשר שבתי פעם ראשונה לבקר את אבותי וזה היה בשנת תקצ"ד הלכתי דרך טריביטש לקבל פני מורי וילדות היתה בי והייתי מוקפחו בחריפות פלפולי, ושבת הריפותי אבל להרדתי אמר: „נניח זה, אני דעתי כרב יוסף שאמר סני עדיף. הראינו אם לא אנב הריפתא שבשבת כח זכרונוך אשר היה טוב כימי היותך עמי". ויהי ספר הרי"ף על פסחים מונח על השלחן. „בחר לך איזה סוגיא שהרצה ועי' בה ובר"ן פעם או פעמים והציע לפני בע"פ הכתוב בה". ואעשה כדברו ויצלה בידי להציע לפניו בע"פ כל הסוגיא הראשונה עם פי' הר"ן אבל לא מלה במלה. ואמר לי: באמת זה אות השגה קלה לא אות זכרון עצום. בעל זכרון טוב ידע הדברים אחר עיון פעמים בע"פ מלה במלה. וטה מאד נפלאותי בלקחו הספר מירי וקרא את כל הסוגיא פעם אחת והציעה בע"פ מלה במלה אחת לא נעדרה.

יודע כי לא כאחד הבחורים, אשר מדי נכנס בהם רוח חכמה אבדה האמונה מקרבם, היה הבחור חיים טריביטש. המדעים שלמד לא הולכותיו תועה מדרך האמונה ויהי לב רבו נכון ובטוח בו כי לא יסור מתומתו.

ויהי בשנה השמינית לימי שבתו בפרעסבורג נתן את לבו לשוב אל ארץ מולדתו. כבן עשרים וחמש שנה היה כשבו והלך לפניו שמע צדקתו וחכמתו ואחד מנגידי עיר טריעש הוא האלוף המפואר רבי נטע איסמרייכער נתן עיניו בו ויתן לו את בתו לאשה, וישב בביתו והיו כל מחסוריו עליו. מיד אחר חתונתו יסד לו ישיבה קטנה בבית חמיו ובמשך זמן קצר התאספו אליו תלמידים לשמוע תורה מפיהו ורבים מכני הקהלה נתנו לבחורים אשר אתו די מחסורם. מלבד זה גם היה דורש בביתו לפני העם בכל שבת ושבת בבית חמיו באגדה. כל מבין עם תלמיד באו לשמוע לקחו, כי טוב מעמו ויושר מליו לקחו כל הלכבות, ולא מעט היו בקהלה הזאת המבינים והמשכילים בתורה ובחכמה. העיר טריעש אף כי לא היתה מן הקהלות הגדולות לפי מספר בעלי בתים אשר בה, היתה עיר ועם בישראל בעת ההיא, מלאה חכמים וסופרים ובעלי ידיעות וחכמה. אנשי העיר הזאת היו מאז מבורכים בעשר סוחרים מפוארים ונשואי פנים גם בין הנכרים. לא היו בה יהודים מתפרנסים בנשך וחרבית, רק פרנסתם היתה נקיה על ידי מסחר וקנין. ובפרט אעיר פה כי גם בשאר הקהלות שבגליל איגלויא לא עשו הלואת רבית אוימותם. וכן נבדלו אלה הקהלות מאחיזותיהן בענין השכלתם בידיעות אחרות. אנשי טריעש היו בעלי מדות טובות אנשי, חסד ומכבדים את התורה ואת החכמה ותומכים בני תורה ברוח והיו מגדלים בניהם בתלמוד תורה ובכל חכמה. תמיד היו עיניהם נשואות להעמיד עליהם אלוף לראש רבנים מובהקים חריפים ובקיאים. לפני קרוב למאה שנים היה בה לרב אב"ד החריף מו"ה לוי מאטרסדארף - זמורי בילדותי הרב מו"ה משה אהרן שהוכרתו למעלה היה תלמידו - רבי לוי הזה חבר ספר סוגיות הש"ס הנקרא "בית הלוי" בפלפול עצום. אחרי כן נתקבל הרב החריף המפורסם מו"ה אלעזר פילץ בעל שמן רוקח. ויהי כצאת מאתם הרב הזה והיה לרב אב"ד באחת הקהלות באונגארן (ליפטא ס"ט מיקלאש) הניחו את הרבנות פנויה במה שנים, וכלי ספק מפני שחשבו שאין צריכים לרב כי היתה העיר מלאה חכמים בעלי מקרא בעלי תלמוד ובעלי חכמות. ואמנם בהיות כי הסכן הסכימו מאז להחזיק ישיבה בתוך קהלתם היתה זאת נעים להם כי היה מורי מתאמץ להפוש ישיבה שלא תמוש הישיבה מקרב קהלתם. הן אמנם כי בימים ההם ובעת ההיא עוד היה שם חכם מופלג אחד יושב בשבת תחכמוני מצפה לרבנות והוא הרב מו"ה אלעזר שטרסדארף אשר היה לאחר שנים רב אב"ד בעיר חדש באונגארן, יושב ודורש בבית חמיו הרב המפואר ראש בית דין מו"ה מאיר טורני, וגם הוא אסף אליו בחורים אחדים אשר שמעו תורה מפיו, אבל שמעתי מפי נאמנים ומבינים כי דרך למורו של מורי היה יותר מבוקש אל התלמידים. וגם מלבד זה היה הרב הזה

* כתובת היה רבי אהרן לוי מו"ה אלעזר שטרסדארף
 ישיבת פלפול רמז 117/118

בלתי רצוי לרוב אחיו. הוא היה איש נכרי במעלהרען מילידי מדינת אונגארן, ובכל זאת היה מתאמץ בכל עת להשיג רבנות באחת הקהלות במדינת מעלהרען, ולדחות את בני המדינה אשר זה היה נחשב בעיניהם כהסגת גבול כי לא היה כמנהג וכחק הארץ (היא 8) וכנגד זה היה מורי תמיד, "נחבא אל הכלים" והיה עני ושפל הרוח, ומעולם לא השתדל להתנשא להשיג רבנות ואמר: טוב ויחיל ודומם. ומפיו שמעתי כי גם כאשר נתקבל לרב במריביטש לא עשה שום פעולה, וכמעט לא ידע מאומה מכל הנעשה שם וכי יש ברצון ראשי הקהלה למלא מיד מקום הרבנות אחרי שהלך הרב רבי חיים דייטשמאָנן לקאלין, והבטיחני כי היה משתאה ונבהל באשר פתאום הגיעה אליו הקריאה אל הרבנות בעיר מולדתו.

מדי בווא למריביטש ויסד שם ישיבה התאספו אליו מעט מעט בחורים מכל מדינות ארצנו ממעלהרען, בעהמען גם מאונגארן, כי כבר היה שמו הטוב הולך בכל המדינות, והשמועה נשמעה מיושר למודו וכי משפטו ודרכו להשיג על התלמידים שיהיו לומדים גם ידיעות אחרות ובפרט חכמת לשון הקדש וספרי המפרשים הקדמונים. וזה היה סדר למודו ומשפט הוראתו לתלמידים. שלש שעות ביום קודם הצהרים למד שיעור קבוע על סדר המסכתא והיו עיניו ולבו תמיד על עמק הפשט והסביר לנו צורתא דשמעתתא בלשון צחה ומובנת, הסביר וחזר והסביר עד כי נכנסו הדברים בלב כלנו ברורים ומפורשים. פעם אחר פעם הגיד לנו חדושים שחדש כמשך הלמוד או מחדושו שהיו אתו בכתובים מכבר אבל חדושו לא היו מסובכים כמדת הפלפלנים כי אם היו פשוטים והגיוניים וערכים על שומעיהם. לא הלך בדרך קצת רבנים העומדים על סוגיא אחת חדש ימים ולפעמים עוד יותר ומבלים הזמן בדקדוקים, בקושיות ופירוקים אשר לרוב אין בהם ממש, הפך בהם והפך בהם" עד מאה פעמים והיה אחרית אלה החדושים דברי רוח, אשר אינם שוים בנוק הזמן. הוא לא כן עשה רק היו עיניו פקוחות על פשוטו של התלמוד ועל כן צלח בידו ללמוד וללמד בחדש אחד מה שקצת מורים צריכים לו חצי שנה. וזכור אני כי בשנה הראשונה לימי שבתי לפניו למדנו כל מסכת ביצה עם רש"י ותוספות ורא"ש ורוב פסקי הרמב"ם והטובים מכני הישיבה כמעט ידעו כל עניני המסכתא בעל פה. וכמו כן לא היה משפטו לדגל על מקצת ענינים כמו שאחרים מן הרבנים עושים. ואני ראיתי בכמה מהם שאם הם מגיעים לאגדה בגמרא אומרים אין זה מן המדה ומדלגים עליה; והם אותם החכמים האומרים, "למדנו הלכות ודי". אבל

(8) זה הרב היה נקרא בפי כל בשם ר' אלעזר ראקענדארף, בלי ספק על שם מקום מולדתו באונגארן. כאשר דר במירעש עשה השתדלויות הרבה להשיג רבנות בק"ק אייבענשין ונשלגה הקהלה בעבורו לשתי כתות. הכת האחת היתה אחרי הרב ר' ליב שוואב והשנית היתה אחרי ר' אלעזר הנובר. אבל רב המדינה מהר"ם כנעט ז"ל לא חפץ בשניהם ועל פיהו נתקבל אמ"ח מהר"ר בער אַפּפּענהיים ז"ל, ור"א הנ"ל כראותו כי אין לו תקוה במעלהרען קבל רבנות בקהלה קטנת באונגארן ובשנת תקצ"ה נתקבל לרב אב"ד בק"ק עיר חדש באונגארן.

א) און די זעלבע היסטאריע ווי די פריערדיגע פאזיציע פון די רבנים
והנהגתו של הרב ר' אלעזר ראקענדארף ז"ל
ב) און די זעלבע היסטאריע ווי די פריערדיגע פאזיציע פון די רבנים
והנהגתו של הרב ר' אלעזר ראקענדארף ז"ל

מורי גם על האגדות שם לבו והציען לפני תלמידיו לבררן ולפרשן בחכמה. והיו לנו פירושויו תועלת גדולה, כי תמיד היה מראה אותנו שרשי המלות וגורתן והוראתן על פי דקדוק לשון ארמי ולשון הגמרא והיה רומז על המלות אשר מוצאן משרש לשונות אחרות. אמנם בפירושו עניני האגדה סר מדרך הדרוש ובהר תמיד דרך ההשכלה והחקירה. בשעורו הקבוע בתלמוד לא מלא את כל השלש שעות בלמוד הגמרא, כי אם קרא לפנינו גם בספרי מוסר ושתי שעות בשבוע גם במקרא ומפרשו. וזכור אני כי תמיד בהגיע היום המיועד ללמוד מקרא היינו שמחים לקראתו כי "לא היה בית המדרש בלא חרוש". בפרט היה מדקדק דקדוק רב ללמדנו לדעת ההבדל הדק בין השמות הנרדפים ובין המלות הדומות בעקר הוראתן ושונות בתנאיהן.

בהיותי בביתו ראיתי עמו כמה פנקסאות גדולים וגם קמנים כתובים בכתב ידו מכילים חרושי תלמוד ומאמרי חכמה גם מליצות ושירים ואגרות ותשובות. והיו רבים בהם אשר חבר בימי בחרותו בהיותו בפרעסבורג. ולאחר זמן מרובה מצאתי כי העלה קצתם בדפוס במכתבי עת שונים, ובפרט ארמזו על פירושו לספר ירמיה אשר – אם זכרוני לא יתעני – כבר נמצא אתו בכתובים בהיותי אמן אצלו ונרפסו קצת מאלה הבאורים במ"ע כוכבי יצחק בסרוגין (ח"א – חכ"ג). לפי דעתי היה פירושו שלם על כל ספר ירמיה, והנרפס ממנו רק מושך והולך עד סוף ס' י"ח, ולא ידעתי הסבה למה נפסק באמצע? פירושו הם לפי עומק הפשט ורובם נכוחים וברורים, כל שופט בצדק ומבין דבר לאשורו ימצא בהם פרי פי איש אשר לא רבים כמוהו יחכמו בחכמת לשון הקדש על אמתתה. באורים פהילולוגיים נמצאו בהם יורדים עד תכונת הדברים המפורשים ופורשים אור חדש על מושגי קצת מלים, אבל כלם הולכים לפי שמת חכמי לשון הקדש היהודים בזמן קדום וגם בזמן אחרון טרם מצאו קצת מודרשי לשוננו כינינו טוב לפניהם לסור מאחרי דעות חכמי הלשון מן היהודים ולהמשך בכל דבר אחרי דורשי לשוננו חדשים מקרוב באו. אני יודע כי רבים ממפרשי המקרא החדשים מחכמי הנוצרים וגם מן היהודים ההולכים בעקבותיהם מביטים בבוז וגאון על פירושי מפרשים השואבים חכמת לשון הקדש ממקור ישראל, ונמשכים אחרי חכמי הדקדוק מן היהודים, הראשונים והאחרונים, כי אלה החדשים אומרים אמור כי רק על פי השתוות העברי עם הערבי יש לאל ידינו להבין לשוננו וכל ספרינו הקדושים ומשעבדים בכל יקום את לשון הקדש ללשון ערבי עד שהגיעו הדברים חוץ מגבול האפשר וכמעט ברוב שרשי העברי מרגישים יסודם הערבי, וכבר ראיתי רבים משבשים ספרינו בלי חמלה על פי הלשון הערבית ובעזרתה ושמחים בתיקונייהם כנתינתם מסיני. והנה אמת נכון הדבר כי כל איש אשר רוח דעת בקרבו יודה כי יש השתוות גדולה בין הלשונות המזרחיות והאחת מברעת על רעותה, אבל יודה גם כן כי כל אחת מהן עומדת בפני עצמה ותכונותיהן נבדלות זו מזו ודקדוקה של זו לא תלמד בכל מקום על דקדוקה של זו. ועל כן לא טעמ

הפרותם על המדה הזאת גרמה כי עקשו ושחתו דקדוק לשוננו במקומות אין מספר. ונמשך מזה לפעמים כי עשו פירושים של תהו והבל המעוררים שחוק ורגז גם יחד. כמה ראיתי מתברכים בלבכם כאילו הם האדונים על חכמת לשון הקדש. אמנם מצאתי כי רוב אלה בעלי הלשון החדשים לא ידעו ולא יבינו בשמוש הלשון מאומה ולא ידעו לדעת דרכיה מנהגה ומשפטה בבנין המאמרים וחכום אחד אל אחד. וכזה נמצא גם פתרון החידה למה אלה החכמים אינם יודעים לכלכל דבריהם במליצת לשון הקדש? וכבר ראיתי רבים מן הנוצרים גם מן היהודים בקיאים מאד לפי דרכם בחכמת הדקדוק, ואמנם אם באים לכתוב אף שורה בלשון הוזה כותבים בלעג לשון אין בינה והיו לשחוק בעיני הקורא המבין. הנה בין חכמיהם בזמן האחרון היה אחד המיוחד בהם הנעלה מאד בדקדוק לשון הקדש הלא הוא החכם פרופיסור פראנץ דעליטש וחוא נסה את כחו להחזיר את כתבי העונגליונים מלשון יונית ללשון הקדש. ואתה קורא קר בא וקרא את העתקתו אם לא ימלא פיך חציץ בקריאת מליצותיו, ונוסף על זה הלא אין מספר לכל השיגאות נגד חוקי הלשון העברית הנמצאות בהעתקתו (9), "ואם בארוים נפלה שלחבת מה יעשו אוזבי הקיר" ? אמנם שמעתי אומרים ולא מעט מחכמים בעמנו כי בזמננו, זאת הלשון נתנה לקרות ולא נתנה לכתוב וישליכוה בין המתים. אבל הם שוגים ברוואה. כי לא כשאר לשונות המתות היא העבריה. היא אם גם לא עוד חיה בפינו בקרב העמים אשר אנחנו יושבים בקרבם וחיים עמם, עוד היא חיה בדתנו, בחכמת תורתנו בספרותנו והיא החבל המקשר חברת אחינו בית ישראל בארצות השונות ובבחינה הזאת היא חיה וחיה עוד לנצח. בשנת תר"א התראיתי פנים עם מורי ונדברנו יחד על מנהג חכמי היהודים באשכנז לכתוב דברי תורה בלשון אשכנז, אשר על כן אבדה להם העברית כלאחר יד, והיה מתאונן על שנוי הזמן כמשך השנים פחות מחצי שנות מאה, ואמר: האין זה פלא כי ארץ אשר הרה וילדה את החכם רבי משה בן מנחם, אשר הגדילה איש מליץ וסופר כרבי נפתלי הירץ ווייל וחברת המאספים, אשר מאתה יצאה חכמת המליצה העברית והתפשטה בשאר ארצות אחרי אשר זמנים ארוכים אור החכמה ההיא לא נגה עליהן,

(9) לא הייתי מספר אחר מטתו של החכם הזה כי כבדתי מאד והיה ברית שלום בינינו, אבל אהוב סקרסם אהוב אפלטון והאמת אהוב יותר. וארמזו על קצת שבוסיו בהעתקתו. באונגליון של מתיא סי' א' פסוק כ' כתב: אשר נולד ב'ה מרוח הקדש הוא. וזה ידוע למהתילים שלא יאמר שרש ילד על יצירת הולד כמעיו אמו. שם סי' ד' פ' ט': אם תפול זתחתהו לי. לפי הענין בהעתקתו מלת לי כושף אחת ואחרת עמו. וזה אין לו שחר, כי לא יתובר, תפול' עם, לוי' וצ"ל אם תפול לפני והשתחוה לי. ובפרט המאמר נעתק שלא כענין הכתוב. שם ה' ל"ג: ושלם לה' שבועתיך, העברי לא יאמר על "שבועה" לשון "שלם" כי אם קיים; אומרים שלם על נדר שהל על החפץ ולא על שבועה שחלה על הגוף. ברוך שכחתי כהם וכמשנתם! ראה והפלא שם. סי' ו' פ' ב' יעתיק מושג אכדן שכר שמים וכותב, כי לקחו שכרם והוראת אלה המלות הלא הוא ההפך. סי' ח' פ' ג': ומיד מהרה צרעתו, ואין הצרעת נטרה כי אם האדם נטרה מן הצרעת.

7
הנהגתו כפי
כי אם יאמר שגור

בארץ הזאת יקומו אנשים אשר הם חכמים מחכמים ויבגדו בגד בלשון העברית אלוף נעוריהם וישנו בורה, ויריקו חכמת התורה מכלי קדש לכלי חול! פעמים רבות אחרי כן זכרתי בדאבון לב את דברי מורי האלה, ונאמנו מאד יותר ויותר ברוב הימים.

כל מאמרי מורי בתורה ובחכמה וכל חבריו הם כתובים בלשון הקדש בשפה ברורה ובחקר הגיון ובמליצה נעימה קלה ומוכנת, אשר לא רבים ידמו לו בחיך מליצתו; והנה לאיש כזה, אשר גם להורות נתן בלבו, ולו כל הכשרונים הדרושים למסכיר פנים בתורה אף, לו היה הדבר נשמר לעשות באור לספר, אשר מצד האחד היה סגולה לדרשנים ונעים ונחמד מצד מחקריו ודרושו, ושוב מצד השני פרושה עליו עננה מפני כובד מליצתו אשר לא נתנה את רוב דורשו לבא פנימה אל חקר מחשבותיו. זה הספר הוא ספר „עקדת יצחק“ מהרב החכם רבי יצחק בן מאיר עראמה מאחרוני חכמי ספרד. כאשר בקשו להוציא לאור את זה הספר בפרעשבורג, פנו אל מורי הרב בשאלתם לבאר דברי הספר ולהוציא תמצית דבריו בקצרה והוא נרצה לבקשתם וזכר פירוש לספר הזה וקראו מקור חיים. בו יבאר בכל שער ושער תוכן ענינו, ועוד יתרה עשה, כי באר כל המקומות הקשים והענינים העמוקים אשר בו וגם חפצו בידו יצאל לפנות דרך מן הקמשונים הפוזרים עליו לפני הקורא לפרש סתומותיו ולפתור חידותיו עד שעל ידי באורו ילך הקורא דרכו בטח. בכאור הזה הראה כחו ועצם ידו במדעים נוסף על כחו הגדול בחכמת התורה. ובפרט יודע לנו כמעט בכל פרשה ופרשה כי היו ידיו רב לו בחכמת התכונה ואון וחקר והעמיק מאד בחכמה הזאת בין לפי מצבה אשר עמדה עליו בזמנים הקדמונים בין לפי מצבה בזמנינו, כן הראה עד להפליא במקומות הרבה בפירושו וביחוד בשער ל"א. גם בחכמת הטבע וההגיון ובשאר פנות חכמת הפילוסופיא קרא הרבה ושנה הרבה והיו הכלים לשרתו במלאכתו הנכבדה הזאת. כמו כן יבין כל קורא מתוך פירושו הזה כי היה לו יד ושם בלשונות יוגית ורומית. בכתבי יצירא וסיניקא היה בקי כמו בהלכות שבת ובעת ההודמן היה אוהב להעתיק דברים מהם. והיה כמשל בפיו: מקבלים האמת ממי שאמרו בין אמרו חכם מחכמי ישראל בין אמרו חכם מחכמי האומות. ונמשך בזה אחרי דעת הרמב"ם (הלכות קדוש החדש) כמו שנמשך אחריו בכל עניני המוסר והדעות. גם בלשון צרפת היה בקי, וזכור אני כי ראיתיו לפעמים קורא בספרים כתובים בלשון צרפת. גם מצאנו ממנו מאמר ארוך העתקה מלשון צרפת ללשון הקדש (כוכבי יצחק מחברה... ובאמת יען כי בעזרת ידיעותיו הרבות בכל החכמות קלע בפירושו הזה בכל מקום עד השערה אל המטרה ולא יחמיא, ויען כי גם לשון למודים לשונו צחה וברורה על כן היה ספרו חמדה וסגולה יקרה לכל הדורשים האוהבים מיני דרושים כאלה עד היה להם מקור נפתח אשר ממנו ישאבון תחת היותו עד עתה מעין חתום. ודע כי הבוחן ובודק גם את שאר מאמריו הרבים בכל מקומות מושבותיהם במכתבי עת

שונים ימצא בכלם מופתי גדולתו בתורה ובחכמה (10). אכן בהיות כל עקר כונתי במאמרי זוה רק לכתוב זכרונותי על כן אמרתי אחרל להרבות דברים עוד יותר, ולא אדבר על פרטי הרעיונים וההגיונים הבריאים והטובים הנמצאים במאמריו ולא על מחקריו בחכמת הלשון ואניח זה לקוראים. הלא הם כמוני יודעים לשער ערכם וטובם.

אזכרה ימים מקדם בימי היותי באמנה אתו. כאשר היו אוני פקוחות לשמוע בלמודיו אף כן היו עיני פתוחות להתכונן בדרכי חייו. פלאות היו לי אהבתו ויראת כבודו לאמו הוקנה ודאגתו בעד שלש אחיותיו, טובת לבו לתלמידיו אשר כאב את בניו רצם, שמירתו את בריאותו ומאוסו במותרות במאכל ובמשתה ובכל דבר. אבל בכל אלה דמיתי בלבי כי גם דבקו קצת רפיונות בתכונתו והיו נפלאים ממני. בראשונה ראיתי כי מאד מאד היה חס על ממונו והחסרון הזה כבר נגע בקצה גבול הכילות, וכמה פעמים נדמה בעיני כאלו מחסר נפשו מטובה. אבל אחרי ימים ושנים ובאתי באנשים נחמתי על מחשבותי אשר הייתי חושב עליו בנעורותי ואמרתי ילדות היתה בי וחסרתי לדעת דרכי מדותיו. כי ראיתי ונוכחתי כי לא ממתר הכילות עשה זאת, כי אם מצב פרנסתו הכריחו על ככה. הנה בעת ההיא שיעור פרנסתו לא היה הרבה. לא יאמן כי יסופר ששעור ספוקו מהקהל לא היה בתחלה יותר משלש מאות זהובים וכפולים בניסן ותשרי, ותחת זה רבו עליו צרכי ביתו, מחסורי אמו הענייה ואחיותיו אך עליו היו. גם בבנים היה מבורך, ועל כן היה חובתו להיות קובץ על יד ולדאוג לימים יבואו וקיים בנפשו מאמרם: לעולם יאכל אדם וישתה פחות ממה שיש לו ויתכסה במה שיש לו ויכבד אשתו ובניו יותר ממה שיש לו. ומעיד אני עליו כי היתה כן מדתו בכל נקודה ונקודה וכן היה משפטו כל הימים. עוד מדה אחרת היתה בו אשר לפי דעתי חשבתיה לרפיון. והיא כי היה איש מפחד תמיד מלזות שפתים יותר מהראוי. בפרט היה עליו מורא המתחסדים הנקראים יראים הרחוקים מעירו, והם אותם האנשים המואסים בכל חכמה ומשנאי בעליה. הוא היה דואג תמיד פן יאמרו עליו דבר שקר ויחשדוהו במה שאין בו, ויען כי היה מאנשי החכמה יתנו תקלה במעשיו – כי על מי מאנשי החכמה לא עברה רעתם תמיד אף אם צדקתם ותם דרכם צרופים ככסף מוזקק שבעתים. וחושב אני כי גם להשמר מדבת העם הזה היה נוהג כמנהג הרבנים מן הישנים בכל דבר עד שגם במלבושיו לא שנה מהם, והלך לבוש בבית הכנסת בשבת ובמועד בבגדי רבני פולין (11). ואמנם הורנו הנסיון כי לא לשוא היה הפחד, ואני יודע ברור כי

(10) במירושו לירמיה סי' ט' פ' ו' מביא תרגום השבעים כפ' איך אעשה מפני בת עמי שתרגמו כאילו כתוב מפני רוע מעללי בת עמי, ובכוכבי יצחק ח"ג צד ס' יש ממנו מאמר ארוך במקרא אלה תולדות שמים וארץ מכוון נגד המבקרים האומרים שחברה התורה מנוסחאות שונות, ונראה שלא נעלמו ממנו מחקריהם. גם הוא עשה בקרת אבל בטהרה.

(11) למופת מרכות לבו אציג הנה מעשה שהיה אחר שנת תר"ח. מאז היה חק במערתרען

לא מעט מרבני אונגארן אשר היו חבריו בישיבת פרעסבורג וידעו לספר נפלאות מתורתו, מעת אשר נפרדו איש מעם אחיו לא זכר איש עוד את יוסף וישכחוהו אף נהפכו לו למלשינים, פעררו עליו פיהם לדבר בו ולתת דופי בדרכיו אף כי לא ידעו שמץ דבר רע במעלליו. אמנם לאלה הסכלים הלא היה די עסקו וידיעתו בשאר חכמות. וגם זאת ידעתי כי גם רבו המובהק רבי משה סופר נענע לו ראש אף כי ידע את כחו בחכמת התורה לא היה מתפאר בו כעם תלמידיו האחרים אשר קטנו היתה עבה ממתנם. וכל זה למה? יען כי רע עליו עסקו בחכמות. וזה היה הצד הרפה בהאדם הגדול הזה. הוא לא האמין רק בקדושי המתחסדים לפניו ומושבים ידם מכל ידיעה וחכמה חוץ מתלמוד ופוסקים אבל אנשי מדע דורשי החכמה לא זכו בעיניו אף אם בקיאים בדיני שבת כרבי חייל ובניו, וכרב באיסורי ובטרפות כרבי יוחנן ובדיני ממון כשמואל ור"נ. כל זה איננו שוה לו אם גם מעמו מעם חכמות האומות. וצער גדול היה לי כאשר פעם אחת אחד מרבתי גנחו על פני ולא חס על רגשי לב תלמיד נאמן, באמרו שהפילוסופיא העבירתהו על דעת התורה והוא לא ידעו ולא ראהו מעולם והיה דובר רק מפי השמועה מפי נוכח הולך רכיל ומפי מלשין. השם הטוב יכפר בעד! אלה הדברים אשר כתבתי לפי מה שחקוק בזכרונני יהיו עדה על קצות דרכי האדם הגדול הזה. אני מאז באתי באנשים והתחוק בי כח השופט עגמה נפשי כמה פעמים על כי קדמתי לעווב את ביתו ולנטוש מקור מים חיים אשר פתח לפני, כי אחרי מלאת לי בביתו שנתים ימים הלכתי לארץ אחרת ועד היום אתי תלין משונתי.

אל אונגארן שלחוני אבותי הרחק מאד יותר משלשים פרסאות! האין זה פלא? בן יחיד ורך לאבותי וצעיר לימים, אשר לפני שתי שנים רק בכאב לב שלחוני מביתם אל עיר קרובה אליהם רועדים מדאגה מדבר פן יקרני אסון ועתה אחרי שתי שנים שלחוני למרחוק ואני עודני נער! וגם אני שמח וטוב לב שמתתי לדרך פעמי, לא נעצבתי על הפרידה ולא דאגתי אל העתיד אף כי השקפותי לימים הבאים היו בעת פרידתי הראשונה יותר טובות מעתה, כי אז בלכתי אל ישיבת טריביטש ידעתי את העיר מחוז חפצי ואת העם היושב בה, וגם ידעתי אל מי אלך ומי הוא האיש אשר ידריכני באמתו כי הכרתי את מורי ועוד בהיותו יושב בשבת תחכמוני בעיר מריעש שמעתיו דורש פעם אחת בבית חמיו — חמיו הזה היה קצת קרוב למשפחתנו — ומעתה ההיא לקח

שהרב נפקד לפקח על ספרי הגולדים והאישות והמתים. ויהי גם לחק שראש הבהנים הנוצרים בעיר שוב נפקד עליהם והיה נוהן ערותו כתוב בספר שהספרים נהוגים כיושר וכדת. ומי ישער הכוון המונח בחק הזה לרבנים, אבל מי יכול לדון עם שתקיף ממנו. אחר שנת הר"ח שנת החירות ליהודים הדלו רוב הרבנים ממנהג הזה, ופעם אחת — בשנת הרי"א — היה מורי בצל קורתי ואמר לי כי מפני דרכי שלום עוד הוא נוהג כמנהג הראשון.

לכבי בקסם לשונו ובסבר פניו ונפשי חשקה להיות מתלמידיו. ואמנם עתה מי הגיד לי מה הוא מורי החדש ומה תכונתו? ובמה אדע כי גם שם במקום אשב עתה כי אויתיהו אהיה כמו עד עתה מאושר ושמח בחלקי? ובכל זאת גם אבותי גם אני לא דאגנו ותקוה טובה חיותנו. ואמנם מאין בא לנו הבטחון הזה? ראשונה מן הידיעה הברורה אשר ידענו כי על כל אדות לא יחסר לי דבר שם ממוב חיי הזמנים. הנה בעיר אייוענשטאדט אשר היו פני מועדות אליה היה לאבי אח ורבי מיכל ווייס שמו אשר היה מחשובי הקהל והיה איש ירא אלהים אוהב ומכבד את התורה ואיש אמיד והוא נתן לי את כל מחסורי וכאב את בנו רצני. ואמנם בבחינת השתלמותי במחו בי אבותי כי ידעו כי אני בטבע נער שקוד בלמודים, וגם אני מלאתי תקוה כי חפץ לבי בידי יצלה, ובכן אסיר התקוה הזאת התאמצתי ללכת לאונגארן אל עיר אייוענשטאדט ללמוד בישיבת מורי הרב המובהק מו"ה יצחק משה פערלס ז"ל אשר היה מילידי מדינת מעהרען מעיר אונגאריש בראד. וכבר זה הדבר אשר היה בן ארץ מולדתי חוק במחונני בו ומשך את לכבי אליו.

מורי היה תלמיד מובהק אל המפורסם הרב רבי יוסף שהיה אב"ד בק"ק פוונא חתן הרב בעל נודע ביהודה, ויהי כבואו לביתו מן הישיבה ותהום כל העיר, כלם ראו בן תמהו על עצם חריפותו ובקיאותו בש"ס ופוסקים, דיהי שמעו הולך לתהלה בארץ והגיע עד רב המדינה מהר"ם בנעט. פעם אחת התראה פנים עמו וימציארו חנו ויכבדהו נגד זקני עמו. רבים מבעלי התורה בזמן הקודם לא היו רודפים אחר הרבנות ואף אם כבר היו ראויים לאותה העטרה בחרו להתפרנס מיגיע כפם. אף בן עשה מורי. אחר חתונתו עסק זמן מה בסחורה אבל מהר הראה לדעת כי לא לכך נוצר ואבד הונו בענין רע כמנהגו של עולם, ומיד התאמץ בלבו להשתדל להשיג רבנות, ולא אחר לחזור זמן מה על למודו, ונסע לניקאלסבורג אל מהר"ם ושם נסוהו ונתן לו התרת הוראה. כשהיה מורי מדבר מן הנסיון הזה היה מספר כי כאשר מסר לו מהר"ם את כתב ההתרה אמר לו: מן הדין היית חייב לשלם לי במיטב כסף בעד ההתרה יתר על המאקסע, כי נתתי לך התרה כשרה זנאמנה כאשר לך נאה ולך יאה ומומן מרובה לא נתתי התרה כשרה כו. זמן קצר אחרי כן קבלוהו אנשי עיר קאיעטוין עליהם לרב, וזה היה בשנת תקע"ד. אחרי שש שנות שבתו שם קבלוהו קהל האליטש במדינת אונגארן לרב אב"ד אך שם לא היה אך זמן קצר, ויהי בשנת תקפ"ב נקרא בכבוד לרב אב"ד וראש ישיבה לעיר אייוענשטאדט המפוארה, וישב שם בשלום ובשלווה עד שנת תר"א, ואז מפני דבר עשק אשר היה לו עם קצת ראשי הקהל גמר בלבו בחפזון ובשצף קצף לעזוב את הרבנות (12). אני אשר ידעתי

(12) בא"ש לא הכירוהו לפנים רק שמעו את שמעו הטוב ובפרט שהיה מהר"ם בנעט מפליגו לאין קץ ומיד שלחו אחריו וקבלוהו לרב. ושמעתי מפיו כי שלח להם חרושי תורת

וראיתי בעיני את טוב מעמדו בעיר הזאת אשר יושביה כבדוהו כמלאך אלהים, ואשר ישב בה בכבוד ובאין מחסור דבר והגיע לימי זקנה תמהתי מאד על בהלתו. וגם מנגדיו בדבר החרם לא היו מנגדים באיבה כי אם מרוח שמות אשר אחוס, ואחר כמו לפנים היה מוראו עליהם והיו סרים למשמעתי, כבו והתחננו לו כי לא יעזבם ובכל זאת עמד על דעתו, ויותר תמהתי אשר היה נבהל להתיר הקשר אשר חברו עם קהלה נכבדה כזאת וקבל הרבנות בעיר באניהארד והחליף קהלה אוהבת שלום מאז בקהלה אשר היו בה אנשים אשר דרך שלום לא ידעו! גם לא ארכו לו שם ימי השלוה. שם פגש באנשים מרי נפש בעלי מריבה וימררו את חייו. מרת רוחו עוד חזקה עליו בקום דור חדש מותעים משערות הזמן בשנת תר"ח, מונחגים בשגעון כרוב צעירי העת ההיא, והיו מבקשים ממנו חרשות במנהגי ישראל לא שערו לפנים, ואשר רובן לא היו כרוחו, ולפי דעו ומחשבותיו היתה חובתו לעצור בעד השטף. ומה עשו עזי פנים האלה? המרו את רוחו בנכליהם וימררוהו וישטמוהו. אמנם מורי היה כבר בעת ההיא זקן מאד וחסר כח לנשוא ולסבול תעלוליהם הרעים, ונוסף על זה כי מעצר רעה ויגון פור התפוררה בריאות גופו וגם אור עיניו אין עמו. אז התאמץ לשוב אל ארץ מולדתו מעהרען אשר גם לפנים דבק בה ברוח, וילך אל עיר קברות אבותיו היא עיר אונגאריש בראד ושם בקרב ימים נאסף אל עמיו בשלום.

אלה היו דברי ימיו בחיים הזמנים, מעט היו ורובם רעים. אבל לא הם היו תולדותיו כי „תולדותיו של אדם הן מעשיו הטובים“, והם היו רבים מלספור, ואני בעיני ראיתים וחקרתים ובמעט השנים אשר חייתי בקרבתו ושמרתי על ארחותיו ראיתי מה טוב פעל הצדיק הזה, ומה מאד הפעילו חכמתו ומדותיו על אחרים, ואבנה גם אנכי מהן.

הנה בשנת תק"צ באתי לאייזענשטאדט כמעט עודני נער, וקבלני מורי בסבר פנים יפות וקרבני לפניו בחדס. לא מעט נסבה שימת עינו עלי מאשר היה מכבד מאד את דודי. את מי שמכיר הישיבות באונגארן בימים ההם אינני צריך להבטיח כי נגלתה שם לעיני מראה חדשה. מספר בני הישיבה היה גדול ורובם היו מילידי אונגארן, ואראה בכחורים ואבינה דרכם, והנה

בסוגיא דתן כוכי. כל ימי שבתו שם לא היה איש פוצה פיו נגדו. אמנם בשנת הר"א יצאה מחלקת בינו ובין ראש הקהל ר' ליב וואלף על דבר חרם ישן מאת מהר"ם א"ש שאסר בחרם כל מיני שחוק בקרשען חוץ מתנוכה ופורים עד קריאת התורה הראשונה אחריהם ובבית יולדת עד שתלך לביהכנ"ס. והנה בשנה ההיא עשה מורי כמנהג בכל שנה ושנה וצוה להכריז בביהכנ"ס אחרי כלות ימי ההיתר שהצחוק אסור כלפנים. והרה"ק אשר לא נחה דעתו בכך העיו פניו לצוות להשמש שיכרו ברחוב היהודים שעוד הצחוק מותר ועל הדבר הזה חרד מורי חרדה גדולה ועשה מה שעשה. הן אמת כי העוה כזאת אין שום רב יכול לסבול על נקלה אך לא מהכמה היא להיות נחפו כל כך להפר חכף ומיד בירתו עם הקהלה, שאם רה"ק חטא בני הקהלה מה חטאו?

משפטים חדשים לפני, משפטים כל ידעתים. רבים היו בהם בעלי פלפול בתלמוד, בעלי שכל חד במשא ומתן של הלכה, אכן מעטים היו אשר ידעו לשון וספר זולתי גמרא, וריקים מכל דבר חכמת בינה. ואלה המעטים אשר ידעו היו בני מעהרען ובעהמען, אבל בין הבחורים ילידי אונגארן לא מצאתי אף גם אחד אשר למד את כל המקרא ואשר הבין בדקדוק לשון הקדש, ואינני צריך לאמר כי לא היה ביניהם אחד יודע בחכמות אחרות וגם לא ראיתי בהם תשוקה לדעתן. למראה הזאת נבהלתי! כבר בהיותי בישיבת מורי הראשון היו החברים מיראים אותי שאם אלך לישיבת אונגארן אהיה מוכרח למשוך ידי מכל וכל מן המדע ולפנות ערף אל כל הידיעות והלמודים אשר חוץ לגמרא, ושמעתים אומרים כי באונגארן המדעים חמאת וגם הרבנים הניאו יניאו את תלמידיהם מלהגות בחכמות אחרות ומלקרוא בספרי אשכנז, ואף גם הידיעה בחכמת לשון הקדש ודקדוקה ובינת ספרותה לחכמה אחרת תחשב. ואמרתני אני אל לבי אחרי ראותי גם שם זה הסכלות מן הידיעות ברבים מן הבחורים, פן זה כרצון מורי אשר מאתו היתה כל תקותי, פן גם הוא כאחד מרוב רבני אונגארן ודאגתי לנפשי. אמנם להנחת דעתי ולמרגוע לבבי נוכחתי מהר כי זה הפחד אשר פחרתי פחד שוא היה. אשמת סכלותם לא היתה תלויה במורי, כי לא היה מבווי החכמה ומדתו לא היתה כמדת רוב רבני אונגארן בעת ההיא אשר שאבו מנהגייהם ומשפטייהם אמונותיהם ודעותיהם וכל חכמתם ממקור פרעסבורג, ושם נחה רוח בער על חכמות העולם, שם היה ההגיון במדעים עון פלילי, חסרון ידיעה מהבין קרוא בספר אשכנזי כחלי כתם היה לנפש הבחור, כי ידיעת לשון אשכנז והקריאה בספריה היתה לחמאת. כל היסודות הנפתלים האלה קיימו וקבלו עליהם רבים מן הרבנים אשר בעתתם רוח עושים לשנוא החכמה ולשקץ בעליה. לא כן עשה מורי ולא זה הדרך אשר רצהו. האלהים! כי לא נופל היה בצדקתו ובחסידותו מכל חסידי הרבנים באונגארן ונשא וגבה מרבים ביושר לבב, ועלה על כלם בעמק העיון וביושר הסברה, אבל לעולם לא היתה ידו תכון עם הנרגנים ההם להשפיל ערך החכמה ולהסיר לב התלמידים מאחריה. הוא לא ראה ברוע עין על תלמידיו אם השתדלו ללמוד חכמת דקדוק לשון הקדש, אשר הוא עצמו היה בקי בה, ולהבין במקרא עם תרגום אשכנזי של רמ"ד וחבורתו ועם באור המבארים הנודעים, ותהי להפך, הוא חפץ שילמדו כל זה רק שלא יתשלו מלמוד התלמוד. וגם לא ירע לבבו בראותו כי יש בחורים לומדים לשונות זרות וחכמות אחרות. אני יודע כי לא מנע מבניו למוד לשונות ומדעים. הנה זאת ידעתי ואספרנה. בנו הרב המובהק מו"ה מאיר פערלס הרב אב"ד בק"ק קאראלי המפורסם בתורתו ואומרים עליו כי הוא עולה בחריפותו על כל רבני אונגארן בזמן הזה ונעלה מאד בבקיאות, וגם הוא עם חפצו והתמדתו בתורה לא בזה ולא שקץ להגות גם בחכמות. ובהיותי בחור כבן עשרים שנה שמעתי אומרים עליו, כי למד ספר מורה נבוכים וספר העקרים.

גם אמרו עליו כי לומד לשון רומי ובודאי קדמה לו ידיעתו בדקדוק שפת אשכנז. וזכור אני כי בשנת תרכ"ב או תרכ"ג נפגשנו שנינו יחד פה בוויען ונדברנו על דברים שונים ובתוך הדברים אמר אלי כי לפי ידיעותי בחכמות חזיונות אולי לא יחסר דבר מכל הנדרש להשגת תואר הכבוד „דוקטור“ בפילוסופיא. ושמעתי מבן מורי הצעיר הרב מו"ה יאקב פערלס ראש בית דין בקאראלי, אדם מופלג בתורה חכם ודובר צחות אשר גם הוא מעוטר בקצת ידיעות אחרות, כי מורי אביו לא לבד שהיה אוהב חכמה ומדע כי אם זרו את בניו לעסוק בהם וביחוד צום ללמוד היטב את לשון העם אשר ישבו בקרבו והיה נושא משלו ויאמר: כי נדמה לו האדם כרושם הנולל 0 במספרם אשר אם הוא עומד לבד כמה נחשב הוא? ללא כלום! ואמנם כשיחובר אליו מספר האחרים או יעלה את המספר לעשר פעמים כערכם של האחרים. כן האדם בלי כל ידיעה נחשב כמו נולל, ובהצרף אליו תורה ויראת שמים או יתחיל לעלות במספר ואם יצורף אליו עוד חכמה עוד ירבה הערך וכן הדבר עולה מעלה לפי רוב פנות חכמה אשר קנה לנפשו. פעם אחת הגיע לידו ספרו של החכם פיננער מבוא לתרגומו של התלמוד אשר זה החכם היה רוצה לעשות. ואינו זוכר עוד אם המחבר עצמו היה שם או אם הגיע אליו באפן אחר, את זה ידעתי כי שמח לקראתו בתחלה. אכן אחרי שנקראו לפניו קצת העתקותיו; וראה כמה טעה אותו האיש בצורתא דשמעתתא, מאד חרה אפו בו ואמר כמה רמות רוח יש באיש הזה אשר מלאו לבו לתרגם את התלמוד ואינו יודע מאי דקאמרי רבנן. ומפיו שמעתי מה טוב ומה נעים יהיה אילו יעמוד אדם יודע את התלמוד על בוריו ויודע גם מליצת לשון אשכנז על בוריה ויתרגם את התלמוד ועל כל פנים קצת ממנו מה שניתן להתרגם ללשון אשכנז להראות העמים והשרים את יפיו ואת עומק חכמתו. ועתה האיש הדובר כן ומלמד לאחרים לשמור ולעשות כן איננו מן הכת אשר יבוו דעת ושמים חכמה לתועבה. ועל כן אם רבים מתלמידיו בעת ההיא מאנו ללמוד חכמה ומאסו במדעים לא בו היתה האשמה אבל היתה זאת מכת מדינה. אמנם אלה הבחורים מלבד שנפשם קצה בלמודי המדעים עוד רע עליהם אם אחרים יתעסקו בהם. ומה עשו בקנאתם המתועבה? הביאו דבתם רעה אל מורנו, ספרו רעות מומעשו ומאמונתו, והוא בתומו נפתה מכוביהם ובלא רצות עשה עול. ואכנה פה בשם את אחד מחברי ידידי הנאמן ואהוב לבי אשר נלכד בשחיתותם הוא הרב החכם הגדול מו"ה ליבש לעוו אשר היה אחרי כן רב מפואר בכמה קהלות גדולות באונגארן ולבסוף בעיר סעגעדן. הוא למד באייועזשטאדט זמן מה ולא היה יכול לעמוד שם מפני הבחורים המתחסדים אשר בדו עליו דברי שקר והיו מוסרים עליו לפני מורי. תמיד כל היום ספרו עליו מעשים מכוערים אשר לא היו ולא נבראו, וחשבו עליו מחשבות אשר לא חשב ולא עלו על לבו, עד כי קצה נפשו בם ובנכליהם ויעזוב את הישיבה. ואמנם לפי משפטי אך קנאת איש מרעהו עשתה זאת,

והכלל הנמאס, גם לי גם לך לא יהיה" היה האויל המתעה מסית הסכלים נגד הנבונים להרע. הנה כמעט לא היתה ישיבה אשר לא פשתה המחלה הזאת. בכל מקום היו בחורים בעלי דלטורין אשר נשאו ראש. ולא רק בחורים כי אם גם בעלי בתים מעמי הארץ חסידים או גם מהנקראים בני תורה מתלכשים באדר החסידות עשו אומנותם הנקיה להיות מוסרים אל הרב על הבחורים המשכילים. מעולם לא ראיתי אחד מאלה הסכלים רעי לב מלשין על הבחורים שהיו מבלים זמנם בצחוק קרמין אבל הלשינום אם ראום קוראים בספר אשכנזי. ואמנם אלה כמו אלה רע עליהם בראותם זה וזה מבני הישיבה עלה עליהם בהשכלתו ויתרון הכשיר חכמה וטעם מעט מחכמת לשון הקדש וקרא בספרי חכמה חצונית, מיד אחזה רעדה חנפים ולא נחו ולא שקטו עד כי הכוהו בשבט פיהם, והלשינוהו בסתר וכתרו לו שם וכבוד ולרוב גם פרנסתו. אשרי הבחור אשר עשה במחשך מעשהו ולא הביא את אחד מכני הישיבה חבריו בסודו, אבל אוי לו אם לא ידע לשמור פיו ולשונו, ודבר בתומתו בפיו כאשר הוא בלבו, כי אז כבר נגמר דינו להיות מטרה לחצי נובלים מתחסדים. ואולם גם זה היה משפט ידידי הנזכר. הוא לא נתן מחסום לפיו, וכבר אז בימי בחרותו המדה לעצור במחשבותיו היתה נכריה לו, מעשיו ועסקיו היו גלויים לעיני כל, הכל היו יודעים כי הוא עוסק בשקידה גדולה בלמוד תנ"ך ודקדוק לשון הקדש, הכל ידעו כי הוא מתמיד לקרוא בספרי מליצה ושיר, וכי הוא הוגה ולומד שאר חכמות מתוך ספרי אשכנזי ולומד באהבה לשונות זרות, ובטוב לבבו היה מלמד חנם גם לבחורים, אך בזה לא היה די להמתחסדים לחתות על ראשו נחלי רתמים. והנה אילו היה זה בישיבת פ"ב לא היו אלה הסכלים נאלצים לברות מלבם כזבים ולהלשין אותו אצל הרב בעבור מעשים אשר לא כדת והוא לא עשם, ולספר רעה עליו כי סר מדרך אמונה ובפיהם שקר, כי היה די להם לאמר האמת שלומד דקדוק והוגה במקרא עם תרגום אשכנזי נקי וצח לפי תרגומו של רמ"ד, כי הוא קורא בספרים בכתב ולשון אשכנזי ולומד לשונות זרות ומעיין בחכמות חצוניות, הלא כבר אלה היו מספיקים לעשותו איש חרמם ומטרה לחצי שנאת רבם. אבל לא כן היה בישיבת מורי. שם בדברים כאלה לא יוכלו להבאיש ריחו, כי זה ידעו כלם כי מורנו לא היה שונא מדע וחפץ מאד כי תלמידיו עם הגותם בתלמוד יהגו גם בחכמות והיה אצלו ליסוד מוסד אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידיך, ועל כן תבין למה מלשני רעי הוכרחו לברות עליו דברי שקר למען השחיתו.

לא יעלה על דעתך קורא יקר כי מאהבתי אל מורי הוזה אקלקל את שורת משפטי עליו לאמר כי גם הוא עצמו נגע בקצה מטהו ביערת דבש החכמות החצוניות של האומות, או עמל מעורו ללמוד לשונות זרות, זאת לא זאת! אבל אם גם תהלכות חייו לא נתנוהו להיות תלמיד לחכמות ומדעי התבל, חקר הרוח ובינה יתרה אשר היו בו, קשורים עם משפט צדק ויושר

דרכו בכינת הדברים הם הבינוהו לדעת יתרון החכמה ומעלתה וילמדוהו להוקיר ערכה. אבל גם זאת דע לך כי מדת האהבה אל המדעים הביא אתו מורי מביתו ומולדתו. הוא היה יליד מדינת מעהרען ושם היו יושביה ורבניה נבדלים בתכונותיהם ובמשפטיהם גם בדיעותיהם מן היהודים והרבנים תושבי אונגארן בעת ההיא. להבין את המראה הזאת נאלצתי לדבר מעט מזעיר ממעמד חנוך הבנים בארץ הזאת. כבר בימי הקסרית מאריא מהערעוויא ואחריה בימי בנה הקיסר יוסף השני היו היהודים מוכרחים מצד חק הממשלה במדינת מעהרען להביא סדרים בקהלותיהם ובכל עניניהם הפנימיים. ובבחינת חנוך הבנים היה מצוה עליהם ליסד כתי ספר לנערים ולנערות מבני ישראל אשר בהם ילמדו לשון וכתב אשכנז וגם דקדוק הלשון הזאת ולהתרגל בקריאת ספרי אשכנז כתובים במליצה קלה ונוחה להבין למתחילים. גם למדו מלאכת החשבון כשעור אשר הוא הכרחי לכל איש מן העם במשאם ובמתנם זה עם זה. בבתי הספר האלה (נאָרמאל שולען) היה עוד חק ממעם הממשלה להורות גם יסודי דת משה על פי ספר „בני ציון“ שיסד החכם הערץ האמב ערג מפראג בן ארץ אשכנז מתלמידי בן מנחם. והנה החק הזה פעל בכללו במשך השנים כי לכל בני ישראל היתה ידיעה מעטה או רבה בלשון העם אשר ישבו בקרבו ובקצת ידיעות הכרחיות, ומבלי משים מעט מעט התעורר בקרבם ההפץ אל הידיעות החיצוניות. ואמנם לא יוכחש כי רוב הרבנים ובני הקהלות לא אהבו את בתי הספר האלה, ומוריהם היו לשכים בעיניהם ולצנינים בצדיהם ופקידי המלכות אשר ידעו זאת גם מנעו מהרבנים – על פי החק – כל זכות וצדקה להשגיח עליהם, כי אם נתנו חק ומשפט ההשגחה העקרית ביד איש אשר לא מבני ישראל. הן אמנם כי אחד מבני הקהל הנודע לאיש משכיל ויודע מעט לשון וספר נפקד להיות משגיח שני בבית הספר, אבל לא היה משגיח רק למראה עין. כי גבוה על המשגיח מן היהודים היה הכהן הראש של הנוצרים בעיר או גם אשר במקום הקרוב אל הקהלה וכל אשר הוא עושה היה חק ולא יעבור גם בלי הסכמת המשגיח היהודי ושלא בטובת בני הקהלה. אוי לאותה בוששה אוי לאותה כלימה!

אולי יאמר אדם כי היו הרבנים עצמם אשמים בדבר כי נטל מהם הזכות להיות משגיחים על חנוך בני עמם ועל למוד דת משה וישראל, ונתן ביד אנשים מנגדי דתם ואשר לא היו חפצי טובם מעולם יען כי הוחזקו מאת הממשלה כי בקנאתם וכשנאתם נגד עניני הלמודים בבתי ספר האלה יהיו יותר לשמן מאשר יהיו משגיחים עליהם לטובה – לא כן הוא ואם נחשדו אך חשד שקר היה. לכבוד הרבנים ולכבוד הקהלות נאמר כי לא היתה התנגדותם התנגדות אל הענין, כאילו היתה ידיעת לשון אשכנז והקריאה בספריה או לדעת ידיעות מדעיות אחרות כחמאת בעיניהם, כאשר הוא עוד היום בזמננו בקצת מדינות. במעהרען לא היה כן. שם אהבו בכל זמן מן

הומנים האחרונים את הידיעות והחכמות, אבל אם היו בעת ההיא מתנגדים בקהלות נגד בתי הספר ההם לא היה זה ממאסם בלמודים כי אם מאסו במלמדים. חם לבכם על המורים בם כי הם—על כל פנים לפי רובם—היו קוצים מכאיבים לבני עמם ולתורה. בראשונה לא היו יראי שמים לפי המדה אשר דרשו מהם הרבנים וכל היראים בעם. וזאת שנית לא היה להם חפץ להיות עזר להגדיל תלמוד תורה, ותהי להפך כי היו מצירים למלמדי בתי ספר למקרא למשנה ולגמרא ולדקדוק לשון הקדש אשר היו בעיר, ואוי לו למורה כזה אם ערב לבו להורות בבית הספר שלו מהענינים הנלמדים בבית הספר מטעם הממשלה, אף אם רק כתיבת לשון אשכנז. ואמנם מובן הדבר מעצמו כי אבות התלמידים דרשו מאלה המורים לבניהם תורה, כי עם הלמודים העברים ילמדו הם או מורה אחר ראוי והגון אשר ימנה לו המורה הראש שעה או שתיים ביום מאותם הלמודים אשר נלמדו בבית הספר מטעם הממשלה. ולרוב בקשו זאת יען כי נתפשטה הדעה בעם כי המורים אשר נפקדו מהממשלה לא באמונה הם עושים מלאכתם, ועוד חשבו כי שתי השעות ביום אשר נקצבו לכל מדרגה ומדרגה לכל כך ענינים ולכל כך תלמידים בכל מדרגה אינן מספיקות וצריכים לעזור להם בחדר. ועתה מה יעשה העלוב הזה? מצד האחד בעל הבית דוחק ומצד השני המורה מִירָא, הלא יעשה כדעת בעל הבית כי בו חייו תלוים, ואמנם כמעט שמע מורה הממשלה על אחד המורים האחרים כי בבית הספר, או נאמר בחדר שלו, מלמדים שעה אחת או יותר ביום כתב ולשון אשכנז וחשבון וכדומה מן החצוניות, מיד הביא זה המתנקם את דבתם רעה אל פקיד הממשלה והעוברים על החק נענשו ונרדפו ותמיד עיני השוטרים צודות עליהם. והנה מעשים כאלה הסירו את לב העם מאחרי בתי ספר של הממשלה. יתר על כן היה גם ספר „בני ציון” אשר היה נועד ללמד לבני יהודה דת ותורה, למורת רוח להם מכמה צדדים. האחד שהיה נחשב בעיניהם כאחד מספרי מינים אשר מקור מקומו טמא, לא בחנו ענינו ותכן למודיו אבל זורוהו הלאה כמו דוח, יען כי מחברו היה מוחזק בפסלות בכל מדינות איסטרייך והיה חבר לאותם התלמידים של הצדיק רבי משה בן מנחם אשר הקדיחו תבשילם ברבים והקנאים שברור היו אומרים כי הוא היה ראש לכלם בקלות דעתו באמונה ובמעשה הדת. ובאמת כאשר נקרא הערץ האמבערג (הוא המחבר את ספר בני ציון) להיות משינח הראש על בתי הספר אשר בנאליציען לא נהג עמהם בחכמה גם לא בצדק ונתן להם תמיד תואנות לשנוא אותו (18) ואין קץ לכל התלונות אשר נשאו

18) אינני צריך להרבות דברים על אותו האיש האשכנזי ועל רעתו אשר עשה. הלא תועבותיו נודעו בכל מדינות אוסטריא המקומות אשר שם מחשבותיו ומועצותיו הביאו רעות על היהודים, וכבר רשמנו כותבי דברי הימים ליהודים מעללי הגבר הזה. עתה זה זמן לא כביר הוציא לאור החכם ר' גרשון וואלף מחברת כתבי יד (קלוינע דיספורישע שרופטען ווינע 1892), ועי' בו חיטב בצד 197 הערה 1 ותתפלא על חטאותיו אשר חטא.

עליו לפני פקידי המלכות. ועל כן ספר מאיש כזה תועבה היה ליראים מכלי שים לב לטיבו ומהותו אם טוב אם רע. והשנית: גם למי אשר בחנו דבדקו נמצא רע וראוי להרחיקו. כי בזה הספר אין המחבר רק כנוגע ואינו נוגע במצות המעשיות, ואין אומר ואין דברים על היות התורה שבעל פה עיקר גדול בדתנו, ועל כן לא היה זה הספר בעיניהם ספר מיסודי דת היהודים ביחוד כי אם תלמוד לדת כללית, וחזן מזה לא נחשב להם זה הספר נאות להנתן ביד ילדים כבני עשר שנים, כי חקירותיו בחכמת הדת הן למעלה מהשגתם ולמטה מכדי הנחזן להם לדעת מדת ותורת אבותיהם. ואמנם עוד היתה סבה שלישית אל מאסם בו והיא מצד הדת אשר יצאה מאתו. כי רעה גדולה באה בעקבי זה החק אשר עשה את הספר „בני ציון“ עקר בלמוד יסודי הדת. כראות הממשלה כי היהודים למרות פני החק עודם מתרשלים בקיומו, יצאה גזרה מלפניה – למען הכריחם לשמור את חק סדר הלמוד בבית הספר ההוא – לעשות לחוב קבוע ליהודים כי כל אחד ואחד מבני עמנו הנושא אשה יהיה הוא וארוסתו חייבים לעמוד בנסיון אם יודעים יסודי הדת כפי מה שהם רשומים בספר בני ציון. והיו המעמידים אותם על הנסיון: פקיד העיר, והכהן הנוצרי אשר היה המשגיח הראשי על בית הספר, ורב הקהלה והמורה מטעם הממשלה ואחד מטובי הקהל. לא יאומן כי יסופר כמה הלבנות פנים נסבה על ידי הבחינה הזאת לחתן ולכלה וכמה ביוון שסבלו לפעמים אלה העלובים אם לא ידעו להשיב כענין על השאלות. ואמנם עוד יותר מהמה כמה חמסים וכמה מעשקות נסבו על ידי זה החק; כמה מתנות חנם ושחדים היו דרושים לפנות דרך להשגת התעודה כי עמדו בנסיון! אמנם החומס והמעשק היותר קשה היה תמיד המורה מטעם הממשלה (14). הוא עשה לו צו אל צו וחק אל חק כי כל מי אשר רוצה לעמוד בנסיון לפני הקאמיסיאן ולהשיג תעודה צריך להתפשר עמו בין ידע ובין לא ידע. ובאמת היו יודעים כי ברצותו יועיל וברצותו יזיק, ועל דרך זה היו הניירים גזולים וחומסים את העם בלי חמלה ואפילו העני שבישראל לא נמלט מידם, וגם לא מעט מהם היו אשר היו מתעשרים מממון העניים. ועתה בשום לב אל כל המעמדים האלה נבין על נקלה למה מרה נפש הנבונים והרבנים על בתי הספר ההם, ונדעה כי לא מקנאה או משנאה נגד הלמודים אשר נלמדו

(14) כמדומני גם הרבנים קבלו מאקסע דבר מועט קצובה מאת הפרנסים, אבל חלילה להם לקחת מאומה שלא ביושר. אבל לא אוכל להתאפק מלספר מה ששמעתי על רב אחד שכשהיו יושבים לנסות זה או זה שגם הוא היה מקפחו בשאלות ואירע לפעמים שהנשאל לא היה יכול לענות, והצטרק שלא יאות שישב כאלם לא יפתח פיו ובעירי הקאמיסיאן יחשבוהו כלא יודע. ואמנם השמות הזאת גרמה כ"פ שהיה מי שנסו אותו חייב לעמוד על הנסיון פעם שנית ובא לידי נזק והוצאות כפולות והלצנים היו אומרים: הלב יודע אם לעקל ואם לעקלקלות.

בהם היתה התרגשם עליהם, כי אם רק על המלמדים התרגו ורק עליהם מרה נפשם.

בימי ילדותי זה שבעים שנה ויותר היו רבים אשר המרו פני החק ולא שלחו בניהם לבית הספר ממעם המלכות. ואם נמלו עליהם קנסות שלמו אבל דעתם לא היו מבטלים, ויש אשר שלחו פעם או פעמים בשבוע לצאת ידי חובת החק. רק מרבית העם שלחום כדת בפחד הקנסות עליהם. אמנם לא יעלה על הדעת כי בעבור זה התרשלו מן המלומדים החצונים מכל וכל, כי אם גם אשר לא שלחום לא נמנעו לקחת לבניהם מורים הגונים לביהם אשר למדו את בניהם כל התורה והידיעות הנלמדות בבית הספר האשכנזי (דייטשע שולע) ועוד נוסף עליהן. כי כן הוא כאשר אמרנו, כי מאונס לשלחם אל בית הספר שהוא לא היה מחשבם חכמה ומדע חמאת כי אם משנאתם אל המורים אשר רבים מהם היו מפריצי בני עמנו. והנה יוצא לנו מזה שכבר לפני מאה שנה היה למוד החכמות במעהרען גם בבעהמען כלחם חקם ליהודים, והרבנים לא פצו פיהם לפקפק ואף גם הרבנים עצמם היו מחנכים בניהם בלמוד החכמות. ומי מכל הרבנים בארצות השונות גדול בתורה ובחסידות ממורנו ורבנו הגדול מו"ה מרדכי בנעט ז"ל רב של כל מדינת מעהרען אשר הלך לעולמו בשנת תקפ"ט, אשר היה מוקדק מופלג בקי בחכמת לשון הקדש וידיו רב לו בספרי מחקרי הפילוסופיא הדתית מורה נבוכים ועקרים ודומיהם ולפי ספורו של בנו מו"ה אבר שכתב תולדות אביו ידע כתב ולשון אשכנזי והיו לו ידיעות רמות בכמה חכמות חצוניות (15). ואמרו עליו כי היה מעיין במקרא עם תרגום אשכנזי שתקן רבי משה בן מנחם ובפירושי בעלי הבאור וביחוד היה מרום ומשבח את באורו של רבי נפתלי הירץ וויזל לספר ויקרא, והוא מעולם לא כהה בבניו ללמוד לשון העם ולהגות בספרי חכמה כי אם ורום לבל יניחו ידם מהם. בנו רבי נפתלי אשר היה אב"ד בשאפפא במדינת מעהרען חבר ספר ביסודי הדת בלשון אשכנזי ואביו הסכים על ידו. זה הרב חבר בימי חרפו גם ספר הלכותי באורים וחדושים על המור ושלחן ערוך מהלכות מליחה, ובו הראה מה מאד היתה ידו אמונה

(15) ירדני הפרופסור הרב דוד קויפמאן הי"ל בהאסיף ח"ה צד 180 — 189 אנורת מכתבים מנגיד אחד ששמו רבי נפתלי ראזענטהאל מסאהר באונגארן לבנו ר' אליה שלמד בישיבת מהר"ם בארבי כפרעסבורג בשנת תקל"ה ובכל אחד מהם מורו את בנו שילמוד מארחותיו של הבחור מרדכי בנעט וילמוד תמיד בהברתו הלומד בישוב הדעת ומוצא שפתיו בלש ובנחת אף אתה עשה ותצליח ותשכיל והשם יפתח לך מעינות החכמה להשכילך בינה, גם בענין לשון צרפת ולשון אשכנזי אל תניח ידך. והנה מן המכתבים נראה כי היתה נפש ר' אליה קשורה בנפש ר' מרדכי והכל למדו בחבורה ומי יודע אם לא לשון צרפת ואשכנזי למדו יחד. אבל שכתו וראיתי בתולדות הרב שכתב בנו ר' אבר ולפי מה שכתוב שם לא יתכן שהיה רבנו בשנת תקל"ה כפרעסבורג מישיבת מהר"ם ברבי ועוד תרבר צריך בדוקה אם זה הבחור מרדכי בנעט מנ"ש הוא רב המדינה ממעהרען.

במליצת לשון הקדש. וכן זרו רבנו הגדול הזה את תלמידיו ללמוד דקדוק לשון הקדש ותנ"ך עם רש"י ובאור גם ידיעות אחרות הנצרכות לזמן החוץ. כללו של דבר כל רבני מעהרען אשר ידעתים בימי זמנתם בהיותי עוד נער, ואשר לא ידעתים הכרתי את בניהם, לא האבות ולא הבנים היו ממואסי חכמה ולא היו מונעים את בניהם ותלמידיהם ללמוד תנ"ך ודקדוק ולהתלמד לדבר ולכתוב בלשון עמם ולהגות בשאר חכמות שהם פפראות לתורה. האמנם כי סימי בן מנחם נשבה אלינו מאשכנז לארצותינו רוח חכמה ודעת ומעת ההיא הוחל מעט מעט החפץ בקרבנו להבין במקרא לפי מדת הפשט המושכל ולהתגמו לנו ולבנינו בשפה ברורה, ולתת לב לבנית לשון העם אשר אנחנו יושבים בקרב. אבל לא יוכחש כי ההערה להוציא זה החפץ לפעולה לא מעט נפעלה על ידי הלחץ והאונס אשר עלל עלינו חק הממשלה. והנה ראשיתם כגורה קשה בעיני רבים אבל אחריתם היתה לטובה, כי בקרב שנים מעטות התרגלו להבין טוב המדעים להשכיל ולהיטיב עד כי כהעם כהרבנים לא חררו עוד מפניהם. הנה עצרתך קורא יקר בדרך ספורי זכרונותי מחיי מורי והצגתי לפניך את כל אלה המעמדים והחליפות בארץ מולדתי למען בין תבין ראשונה את הסכה למה נבדלו בבחינת נשיתם אל החכמות רבני מעהרען מרבני אונגארן כבר בעתות ההן, ולמען תבין שנית למה נבדל גם מורי בדבר הזה משאר הרבנים באונגארן בשבחו את המדעים ותועלתם, והיה מבקש שגם בניו לא יניחו ידם מן הידיעות הנחוצות לנו בזמננו. ואם גם הוא לעצמו, לפי ידיעתי, לא קרא בספרי אשכנז ולא עסק בחכמות הגוים, בעבור זה לא חדל להוקיר ערכן וגם לא המניע את תלמידיו מלעסוק בהן.

כאשר בדבר הזה היה מורי נבדל מרוב רבני אונגארן, אף כן היה נבדל מהם בדרך למודו. תלמודו היה זך וישר, מעטיק מאד בעיונו וסברותיו הגיוניות חמיד מתאימות עם השכל הבריא. נבזה בעיניו נמאס דרך קצת מן המעיינים המחדשים חרושים ואומרים עליהם אף שאין כן האמת דבר חריף הוא. הוא לא השפיק בילדי פלפול של הבל אשר הסתככו בהן ברוב הישיבות. עיניו היו פקוחות בכל מקום על הגרסאות בנמרא וכתוספות, ובבקרת נאמנה היה בכל עת משפטו על הפירושים ולא נדחק לישיב דבר ממשוא פנים, ואם אמנם לפעמים הכניס נפשו בשעוריו לפני התלמידים בפלפול חריף ובפרט בדרשותיו בלמוד הלכה ותוספות כמנהג הרבנים, הלא גם אז לא נטה אף כפסע מדרך הישר והברור. לא נהג כאותם הדורשים מן הרבנים המרבים הבל בחלוקיהם עד לגעל נפש למבין, והם למען בנות ביתם של קורי עכביש ילקטו מכל פאה בספרי האחרונים סברות מסברות שונות וסומכים על כל סברא נפתלה שהמציא זה או זה מן המחברים הפלפלנים מבלי בחינה וחקירה אחריהם אם דבריהם עצמם יש להם סמיכה ואם יוכלו לעמוד נגד השכל הגיוני, ואם יתפשוהו על הסברא יתנצל הלא כן כתוב בספר ודי לי. אמנם מנהג מורי בזה היה תמיד לבקר בין טוב לרע. הוא לא סמך על

אחרים טרם היה בוחן ובודק דבריהם, ובלתי אם מצא אחרי החקירה העמוקה כי אף לפי דעתו האמת כדבריהם. מאד דבקה נפש מורי אחרי רבנו נסים הספרדי ופירושויו על הגמרא והלכות האלפסי, ושמעתי מפיו לאמר כי היה הר"ן רבו ותורתו אור לנתיבתו. זכור אני שפעם אחת אני ועוד תלמיד אחד הלכנו עמו לשוח בשדה. ושאל אותו התלמיד: מה זאת כי הרבה פעמים אני מתכוון עם המהרש"א לדעת אחת בקושיותיו ותירוציו וכנגד זה לא כוונתי מעולם לדעת פלוני המחבר? והנה ברגע ההוא עברנו על בית גדול אחד ורמזו רבנו על שער הבית ושאלני מה הוא זה? והשבתי הלא זה שער, ואז שאל גם את חברי: אמור לי אתה מה הוא זה? והשיבו גם הוא כדברי הלא זה שער. ואמר מורנו על זה: למה כוונתם שניכם לדבר אחד, הלא מפני שכן הוא האמת והאמת הגלוי אין אדם יכול להכחיש. ויורנו ויאמר לנו. אף כן הדבר הזה אשר אתה שואל עליו. קושיות המהרש"א ותירוציו כלם נכוחים למבין וישרים למוציא דעת ועל כן כל מבין יוכל על נקלה לכוון אל דעתו, אבל אותו פלוני המחבר עם שלא אכחיש שאדם גדול היה בתורה וחרף מפואר אין גם להכחיש כי הרבה מכנים נפשו בדוחקים ובפלפולים רחוקים ועל כן קשה לכוון אל דעתו.

אין לשער המון המדות הטובות אשר היו בו. שקידתו על התורה היתה מאין משלה. כמעט לא הלך ארבע אמות בלא הרהור תורה. ומעיד אני עליו כי כל ימי היותי באמנה אתו בביתו לא עבר יום אשר לא היה נעור רוב הלילה ועסק בתורה בכל כחו. לא היה נבהל להון, ולא ידע מאומה מאשר בביתו אך תמיד כל היום התורה היתה שיחתו. לצרכי גופו היה די לו כמעט מן המעט. רק בדבר אחד לא ידע עצרה והוא בעשנו עשן הקמרת (טאבאק) עד בלי חק. כבד את אשתו יותר מגופו ואהב את בניו באהבה שאין לה גבול עד שהיה נושא להם פנים יותר מדי, וכבר אז בבחרותי כראותי מנהגו הוה אמרתי אני אל לבי כי בזה לא טוב עשה. בכרכת בנים היה מבורך מאד, וכמעט לא היתה פרנסתו—אף כי רבה היתה—מספקת די מחסורם, ולולא שעמדה לימינו אשה משכלת אשר היתה צופיה הליכות ביתה היה יכול לבא ברע ובדאגה. אכן מלבד זה עמד לו במחון אמיץ באלהים אשר לא נתנהו מרף לשני הראגה ולא נתן עצבת לבא אל לבו. צרכי ביתו הרבים לא עצרוהו מהיטיב לאחרים בכל כחו ומאודו ולפעמים יותר מכדי יכלתו. ואזכיר פה את החסד והאמת אשר עשה עם חברו מנעוריו הרב המובהק מו"ה מאיר אלמאש אשר היה רב אב"ד במאמסרסדארף עיר הקרובה לאייזענשטאדט. גורל רע ומר נפל לו בחבלו כי נבחר לרב בעיר הזאת. הנה כבואו שמה ראו נפלאות בתורתו, אך לא ארכו ימי שבתו שם ונהפכו רבים לו לאויבים וחי בקרבם במחלוקות ובמצור ובמצוק. הן אמת כי הלכות דרך ארץ והנימוס הטוב לא היו נחלתו, דעתו לא היתה מעורבת עם הבריות וקצת מנהגי חייו לא היו נעימים הרבה. אבל הלא מראש לא לשם מעלות

נמוסיות קבלוהו לרב עליהם ולא היתה להם הצדקה לשנוא אותו ולרדפו אם מצאו בו כי אחת ממנו נעדרה. הם לא קבלוהו בתנאי שיהיה איש היודע בטוב ההנהגות בהיכלי ענג של שרים ונגידים (סאלאן-מאנן). וגם מראש לא היה מתעתע אותם להקראות לעיניהם אחר מאשר היה באמת. הלא מה שמצאו בו אחרי כן זה כבר נמצא בו בעת שקבלוהו ולא שנה מעמו. הם קבלוהו יען כי היה גדול בתורה, חריף ובקי עצום, ובכל אלה לא נכזבה תוחלתם ועוד הוסיף על השמועה. גם באגדה היה גדול מכל הרבנים והדרשנים אשר היו לפניו בעיר הזאת. בימי עניו ומרודו כאשר צפו מי המחלוקות על ראשו, כמדומני היה זה בשנת תקצ"ז בהיותי בבית מורי, עשיתי עמו חוזה והרבה נשאתי ונתתי עמו בהלכה וראיתי נפלאות בחריפות פלפולו, אבל עוד יותר השתוממתי על עומק דעתו בדברי אגדה. הלא דבר ידוע הוא כי רבני אונגארן ממתד הישנים בעת ההיא עוד נהגו בדרשותיהם באגדה בדרך הדרוש, ואת דרך החקירה לא הכירו אף לא מצאו בו חפץ, ומה מאד היה זה לפלא בעיני איך נפגשו באיש הזה ההפכים. שמעתי ממנו דברי אגדה בדרך דרוש בחרוד פלפול מאין כמוהו, ושוב הגיד לי אגדה בדרך חקירה (הוא היה קורא אותה מאדעסטמע אגדה) והשתוממתי על עומק חקירתו. איש הנדמה בעיני כמו אשר לא ידע מהויות העולם ומנהגיו ונמוסיו מאומה, הנה הוא מצד השני יודע ומכיר תכונה נפש האדם ומבין מנהגו של עולם המעשי והמוסרי. ואמנם על כל אלה היה איש הולך לתומו צדיק באמונתו, ועתה מה היו רוצים אלה הנרגנים עוד ממנו? ומה עולה מצאו בו כי מררוהו ורובו וישטמוהו עד להשחית? נעזב ונרדף היה האיש הזה בקהלתו באין עוזר וסומך, גם מבעלי התורה אין חולה מהם עליו, גם לא שמעתי כי אחד מכל הרבנים בכל הקהלות הקרובות היו מבקשים את הנרדף. אחד היה מורי אשר עמד לימינו כרע כאח לו. האמנם כי היה חסר כח להצילו משני הלבאים, אבל הושיעו ממצוקותיו בכל יכלת ידו בעשותו עמו חסד ואמת. כאשר עצמו עליו המחלקות וגדל עניו מנשוא או לא אחת ולא שתיים בא לבקש לו מנוס בבית מורי להנפש מעט מצרותיו. אני לעולם לא אשכח איך תמיד בחסד וברחמים קדם פניו, לפעמים כמה שבועות התאכסן עמו והיה מאוכלי שלחנו, ובקש והתחנן בעדו לפני הנדיבים ותמכו בדרך כבוד ובאהבה נאמנה. ואמנם אף כן היה משפטו כל הימים נגד כל אדם, יותר מיכלתו פעל צדקה וחסד ויהי מעוז לדל ומשען לעניי עמו.

אל תאמר כי אהבת תלמיד לרבו קלקלה בי השורה. הלא כבר הודעתוך כי בכל מה שאספר פה לא אשא פני איש ואף אם הוא רבי ואך האמת היתה כסלי. אף לבעבור זה לא אכחד תחת לשוני להגיד כי עם המון מעלותיו ומדותיו לא חדל להיות לו אורח בכל אדם להיות דבקים בתכונותיו גם רפיונות. לפעמים היתה האהבה מקלקלת בו את השורה, עד שהפליג דברים ואישים יתר על המדה. כבר הודעתוך כי מרחק היה בינו ובין

הרבנים הפלפלנים. כן היה מאז וכן יהיה לעולמים שאין כל הרעות שוות ואין כל הסגנונים שווים בין התלמודיים. ואמנם לא נכון בעיני להתרגש על אנשים הידועים בחכמת התלמוד לתהלה יען כי אין כדרכנו דרכם בתלמודם. אבל מורי לפעמים לא היה יכול לעצור בעדו לשפוט משפט קשה על איש בעבור כי דרך תלמודו לא היה ישר בעיניו. פעם אחת בא לפניו תלמיד חכם אחד וספר לפניו בשבח רב א' שהיה מתלמידי מהר"ם בנעט הראשונים ומהמיוחדים בהם, והפליג המספר הזה את תקפו וגבורתו בפלפול הגמרא ומעצם חריפותו וכי בהדרוך שכלו יש לאל ידו לישב הקושיות שמקשין על הרמב"ם באופנים שונים וכן מתרץ קושיות התוספות לפעמים בשנים ושלשה דרכים. והיה מורי מצחק וגם רגז ודבר דופי בהרב ההוא ויורנו ויאמר לנו: הנה התכלית בישוב דעת הרמב"ם ושמתו הלא היא למען הצדיק דבריו. ועתה אם כבר צדקו באופן הראשון למה לנו עוד אפן שני שלישי ורביעי, הלא בהכרח אין כונת דברי הרמב"ם אך אחת. ועל כן מבואר שהדורש עצמו לא ישרה נפשו באפן הראשון וחפש אחרי שני, אכן אם כן למה לא בטלו והשליכו הלאה והיה לו להחזיק באפן השני, ובהכרח שגם בזה לא נחה דעתו וכן בשלישי וכן ברביעי, ועל כן סוף סוף לבו נוקפו בכלם ובודאי הוא עצמו ידע שבכל אפניו אין בהם ממש ואין זה תורת אמת ויותר קרובה למגלה פנים. והנה אמת נכון הדבר כאשר אמר, אבל בעבור זה אין לנו הצדקה לגנותו ולדבר באיש אשר חוץ מזה היה אדם גדול בתלמוד, אמיץ ביראת אלהים ונאדר במדות ובמעשים טובים. רבת עגמה נפשי אם ראיתי לפעמים כי היתה אזנו פתוחה לקבל דברים ממוציאי דבה בלי חקור היטב על נאמנותם. בזה תמימות לבו היתה לו למכשול. בענות צדקו לא חשד לזה המחליק בלשונו בשפת שקר והאמין על הלזה דברים אשר לא היו ולא נבראו. ואמנם אשרהו ואשרי חלקו שרפוינו מנוים ואך כשחק מאזנים הם נגד המון מעלותיו התרומיות, ואלפי המדות הטובות אשר עטרוהו היו מגן בעדו בכל הפגעים והתלאות אשר הלאוהו, וגם בסוף ימי חייו כאשר נהפך עליו הגלגל ואבד אשרו בענין רע מרכסי פרוצי בני עמו, וכאשר אבד ממנו מאור עיניו והעולם חשך בעדו עוד אור לו ברוחו כשמש בנבורתה.

ויהי מקץ שנתים ימים ואני עומד משמים לפני מראה חדשה. רוח רעה היתה מבעתה כמה בחורים מחברי אשר נתנו את לבם לעזוב את הישיבה ולהחליפה באחרת, ואלה הבחורים לא היו מן הפחותים גם לא מקלי הדעת. משלם פתני ואפת לעשות גם אני כמעשיהם אף כי ידעתי כי שקודתי הרבה נשאה פרי וקניתי לי לפי שנותי בקיאות בתלמוד ובפוסקים וגדלתי והוספתי דעת בפלפול ובסברא לפי מדרת מורי הנאמן אשר שמתיה הנר לרגלי, גם לא חסר לי מאומה מכל המחסורים החומריים, כל אשר שאלו עיני נתון לי בבית דודי ברנחה ובשמחה. אמנם כל זה לא היה שווה לי, ולמה? יען כי המשל היה תקיף מכל הבחינות האלה. ואולם הסבה להצדיק מעשי גם היא מהר

נמצאה. התבוננתי בבני הישיבה הגותרים וראיתי כי דרך רובם לא היה כרוחי, ולא מצאתי בהם חברים אשר נאותים להעיר בקרבי קנאת סופרים לדעת חכמה ומדע, יען כי לא היה שם המקום הנכון לעשות דבר לשלמות רוחי בחכמות אחרות. או התעוררה בי אהבת נעורים אל החכמה אשר מלאתני מימי ילדותי. גם משכתני אחריה ארץ מולדתי אשר היתה לי סגלה מכל הארצות, על כן נתתי את לבי לשוב אל ארצי ואל מולדתי והתאמצתי ללכת אל עיר ניקאלסבורג ללמוד שם כי בימים ההם ובעת ההיא כש"ש שנים אחרי מות רבנו מהר"ם בנעט רב המדינה במעהרען, נתקבל למלא מקומו מורי הרב הבקי העצום מו"ה נחום טריביטש ושמעתי אומרים כי נתוסדה שם ישיבה גדולה, ויש שם המקום אשר יוכלו הבחורים להשתלם בחכמה עם התורה ויש שם גם בחורים הרבה אשר קנו להם ידיעות בלשונות ובחכמות אחרות והם גם חכמים מחכמים בתורה. או מבלי התייעץ עוד הרבה, חשתי ולא התמהמהתי לנסוע לניקאלסבורג לישיבת הרב החדש בלב מלא תקוה וחסירותי מקרבו כל דאגה מה אוכל מחר? אף כי גם לאבותי לא הודעתי כי עזבתי בית דודי והכסף אפס מכיסי, ולאכול פת במלח כמשפט הבחורים הסכן לא הסכנתי. כל זה לא פעל עלי מאומה ולא עצרני מלבצע את אשר זממתי לעשות. ויהי כבואי לעיר ניקאלסבורג מצאתי באמת כי לא הפליגה השמועה. מצאתי שם כמה וכמה בחורים מופלגי תורה ועם זה ידם רב להם במדעים ושמתחי כי נתן ה' בלבי ללכת שמה. אחרי זמן מעט לשכני התחברתי עם קצת חברים טובים ושלמים ובחברתם הוטב לי מאד. ממשלם התפעלתי בבקשת החכמות, ולא מעט היו גם בסומכי נפשי בלמוד המדעים. בחור אחד היה שם אשר ידיו רב לו בלמודים ובחכמת לשון הקדש אבל רפו ידיו בתלמוד ופוסקים. וזה האיש למדני כשתי שעות בלילה בחכמות שונות בשכר שלמדתי עמו כשעור הוזה חליפתן ביום גמרא ופוסקים (16). והנה מצד הוזה מאד שמח לבי במעמדי בישיבה הזאת. אמנם מצד האחר שבתתי שם לא הניחה דעתי. הן אנכי תרגלתי לפניו דרך למודו של מורי באייוענשטאדט בעיון עמוק עמוק וביושר ההגיון וסגנונו וסברותיו היו באמת משמחי לב. ועתה מה מצאתי? לא רום ולא עומק, פלפולי מורי החדש היו קלים אשר אם רוח בקרת נשבה בם נפלו למשואות. הן אמנם כי ראיחי נפלאות בבקיאותו, בקיאות אשר כמוה לא ראיתי עד הנה. שני התלמוזים היו שגורים בפיו, ספרי הפוסקים הראשונים והאחרונים חרותים היו על לוח לבו, גם חברי

(16) זה האיש היה אהוב ונחמד למורי בנ"ש. הוא היה יליד כעהמען ומורי ו"ל נתן תמיד היתרון אל הבחורים מכני כעהמען. ועוד שהיה כמה פעמים עוזרו בכתיבת אגרות או פתגמים בלשון אשכנז. הוא היה גם חכם בחכמת לשון הקדש והבר ספר עברי אשר נדפס בפראג. לפ"ד גם נספך ממורי אבל לא ידעתי זה ברור. לאחר זמן נעשה רב בקראטמען. ושמעתי כי אחר שנים עזב הרכנות ויצא לתרבות רעה וחלל ש"ש בפרהסיא. ושמעתי גם כן כי לא ארכו הימים ונשל למטרפסיה בהאי עלמא.

בעלי הרושים ותשובות מאחרוני אחרונים מן הפלפלים היו ערוכים ושמורים בזכרונו, אבל כל זה לא היה שווה לי, התלמיד המבקש ללמוד מרבו שימת למודו ודרך העיון כאשר הסכן הסכנתי בישובי לפני מורי בא"ש, לי לא מצאתי כל תועלת בשעורי למודו. כי ראיתי כי בהצעת הסוגיא לפני התלמידים עמד תמיד על פני שמח הדברים ולא הכניסם לעומקם, ותחת זה לא ייעף ולא ייגע מהרבות הרושים קלים בנוים על בקיאות ארוכה בסברות אחרוני המחברים אשר ערכם ערבא צריך. וחויץ מזה לא היה לו לשון למודים. הנה להסביר פנים בהלכה לתלמידים מתת אלהים היא, והיא לא נתנה לו. הוא דבר עם התלמידים כאשר ידבר אדם גדול עם גדול כמוהו: בקצר מלין, ברמו ובהערה מועטת, וזאת הדרך כנכריה נחשבה לי כי לא הורגלתי אליה מרבתי לפני. אל תאשימוני קורא יקר לתת אותי לאיש המהרהר אחר רבו. חלילה לי מואתן עפר אני תחת כפות רגליו ויודע אני כי היה אדם מאלף בתורה ובחסידות ובענוה, אבל אהוב סקרמם אהוב אפלטון והאמת אהוב יותר. כל מעיין בספריו בהשכל ודעת בספרו שלום ירושלים על הירושלמי מסדר מועד ובספרו קובץ על יד על יד החזקה להרמב"ם, בלבו יבין כי גם בכתב על ספר חסרה לו המדה להסביר פנים בהלכה.

אמנם אלף תודות ירחש לבכי לו בעד טובתו עלי מצד אחר. ממנו למדתי מה טוב ומה יקר הוא להונה בתלמוד הבבלי לשום לב גם לתלמוד הירושלמי, אך מאתו באה אלי ההערה לעסוק בתלמודא דבני מערבא עד מקום שידי מגעת. ואודה ולא אבוש כי עד העת ההיא לא ראיתי גוף הירושלמי חויץ על סדר מועד, רק ידעתי ממציאותו מה שראיתי מובא ממנו בתוספות ובפסקי הרא"ש ושאר המפרשים הראשונים. תודות עולם מלא לבי למורי אשר הוא היה האור לנתיבתי בדבר הזה, כי אחרי דבריו לא שניתי. כבר מהיותו למוד חדש בעיני התעוררה תשוקתי אליו, ובאמת ברוב הימים ראיתי מה טובה עצתו ומה רב פעל עלי משלו ואוכל לאמר כי מאז שקדתי על התלמוד הירושלמי נפתחו לי מעינות החכמה התלמודית. לא יאומן כי יסופר כמה יגיעות יעתי עד אשר התרגלתי לדעת לשונו ולהבין סגנונו ולברר קצורו. מהשתדלותי החזקה לבוא עד תכונתו שמת לי ביתרון עז ללמוד לשון ארמית ודקדוקה ולדרוש ולהבין בתרגומים, אכן ראיתי כי לא זה הוא הדרך לבא בסודו. ומצאתי כי ידיעתו על בוריו לא נקנה כי אם בשקידה על מנהג דבוריו וקצוריו וכנוויו התכניים ועוד יותר שנדע לפתור מה שדרכו להבליע בלשונו. כאשר בינתי בספר הירושלמי והגיתי במפרשיו ובתוכם גם בספר שלום ירושלים שחבר מורי ראיתי כי כלם מתאמצים תמיד להשוות הירושלמי עם הבבלי אף במקום שהסתירה גלויה. וחשבתי אני בלבי לבלתי סור מדרכם, ובסברות דקות ופלפולים חריפים השתדלתי כמוהם לקרב הרחוקים, וכמה זמנים פזרתי בזה על חנם! אמנם בעזרת צורי החונן לאדם דעת לא היה זה לי למכשול, רק עכוב היה על דרכי וכמעברה אל האמת.

עברו וחלפו ימי השחרות גם הבחרות והגיעו ימי בכורי הרעיונים ונפקחו עיני ואראה כי לא זה הדרך ישכון אור ונוכחתי והכרתי כי זה הלחץ והרוחק להשוות נגודים ולפשר סתירות בתחבולות לא זה דרך הקדש יקרא לו. ומעת הכרתי זה ידעתי לשער כי ההבדל בין שני התלמודים המערבי ושל בני המזרח אשר הנחילונו קדמונינו איננו רק בלשון ובסגנון כאשר נוכיח למראה עינינו כי אם הוא גם הבדל עצמי בתכונת הענינים במשפטיהם ודיניהם והדברים גלויים לכל שכל בריא כי בהרבה מקומות דעותיהם מתנגדות, ולא מעט נוסות זו מזו מקצה אל קצה. ואיך נעשה בנפשנו שקר לעשות שנים במעב אחד על ידי מלאכת מחשבת? ועל כן במשך הימים נמיתי מדרך הוזה לבל אהיה כמתעתע את עצמו. אבל היה לי הירושלמי, דרכו ושמתו, המדה לבקרת התלמוד הבבלי ואף כן היה להפך. ואמנם הבחינה בשניהם ובמעמדם זה לעמת זה היתה לי ראשית ההערה לידע ולהודע ברור כי השתלשלות חכמת התלמוד תשנה פניה ותהלוך ארחות לפי הזמנים והמקומות.

אחרי עברו עלי בשיבה הזאת כשנתים ימים חשבתי דרכי ואשאל לנפשי מה השגתי מן התורה והחכמה בקרב אלה השנים בישיבה הזאת? הן מה שהוספתי בחכמת התלמוד ובפוסקים זה היה פרי שקידתי ולא היה ללמוד בישיבה חלק ונחלה בו, ומעט מן המדעים אשר רכשתי שם הלא לזה אין לו דבר עם הישיבה. ויהי כי חשבתי לדעת זאת נראה עמל בעיני לבלות עוד ימים ושנים מבחר ימי חיי בישיבה כאשר ראיתי רבים מן הבחורים עושים. הלא טוב טוב לי מזה כי אשוב אל בית אבותי ואשב שם בשבת תחכמוני, ורוחי ונפשי הם יהיו מנהיגי, ורבותי – הספרים. הן אמנם ידעתי מה שאמר חכמינו הראשונים: אינו דומה הלומד מעצמו ללומד מרבו, אבל גם ידעתי מה שאמר עוד: לעולם ילמוד אדם מה שלבו חפץ וממי שלבו חפץ ובמקום שלבו חפץ. ונוסף על זה אמרתי אני בלבי כי כן היה בזמנים הקדמונים שהיו צריכים לרב לסברא ורב לגמרא אבל בזמננו הספרים ממלאים מקום הרב. התלמיד שהגיע למדרגת הסברא ומבין ומשכיל להעמיק בספרים בכל מקום או יותר ממה שילמדוהו רבו ילמדוהו הספרים. ואם אמרתי בכל זאת יש יתרון ללומד מרב יען כי הרב איננו רק מורה דרך חכמה ודעת ותורה לבד, כי אם גם מלמדנו להועיל על ידי משלו במדות ובמוסר השוב ועל ידי מנהגי חייו, הנה גם זה היה עמל בעיני. כי ידעתי מאד גם אם שם אשב עוד שנים לא אשיג התכלית הזאת, כי אף שהיה המקום ההוא מקום תורה מקום חנוך לא היה. ההתבוננות במעשה הרב, בתכונות כפיו במדותיו ובמנהגיו וההתחברות אליו להקנה משיחותיו, מאד קשה היה במורי הוזה, יען כי הוא מרוב שקידתו בתורה יומם ולילה, ישב בדרך ומופרש בשבת תחכמוני, ועם רוב תלמידיו אך מעט עשה חוזה ואיך יתוונכו התלמידים על פי מדותיו ומשפטי חייו אשר לא הכירו עד תכונתם? מורי היה מבני עניים דכא ונכא רוח במבעו וענו באדם עד שהמשיל בעצמו דעת אחרים והיה מנהיג הרבנות על פי עצת

סביביו, ותחת אשר היה ראוי שיהיה הוא המנהיג היה הוא המונהג, ואמנם באיש אשר אלה לו אין חכמת החנוך מדתו החזקה. והנה את כל אלה ראיתי ונתון אל לב ושקלתי בדעתי כי אפס תקוה לעתיד להשיג תועלת לשלמות המוסרית אם עוד אוסיף ימים על ימי שבת בשיבה הזאת. ואמנם עוד נוסף על כל אלה היה כי חבלתי בריאות גופי שהפרותי על המדה בהתמדתי יותר מאשר יכלו כחותי לשאת. יומם ולילה יגעתי בלמודים בתורה ובחכמה עד שנהייתי ונחליתי בכאב ראש תמיד. ועל כן מפחד אשר פחדתי פן יהיה מרה באחרונה גמרת בלבי לשוב אל בית אבותי.

הנה למראה עינים שפרה למורי נחלתו בחיים, כי השיג פקודת רבנות היותר נכבדה במדינות האלה. אבל מי שהתבונן במצבו בקהלתו ובמדינה הבין מהר כי לא כן הוא. כבר מיד אחרי בואו שמה היו רבים בעדתו אשר לא ישרה נפשם בהנהגתו את הרבנות. גם מבדלי התורה היו אחדים נרגנים אשר קראו מלא אחרי דרך למודו. וזכור אני כי בשבת הגדול הראשון אחרי בואו שמה דרוש דרש כמנהג בבית הכנסת, והיה ענין דרשותו: תשובה אשר השיב לשואל להלכה ולמעשה. וכבר היה הדבר הזה עצמו, כי נטה ממנהג הרבנים לדרוש ברבים דברי פלפול וחרפות, זר בעיניהם, אבל היה זה לו גם למכשול ולמורת רוח. כי קמו שלשה בחורים מכני העיר – ואני יודע כי היתה גם יד אחד מבני תורה הזקנים כאמצע – וכתבו השאלה סתם לאחד מגדולי פולין, וקבלו תשובה אשר בה המשיב נטה מפסק מורי, והיו אלה עזי פנים מפרסמים הדבר ומתכבדים בקלון רבם. ואף כי נודע אחרי כן שהדין שפסק מורי דין אמת, והם עקשו ושחתו דבריו בודון, בכל זאת נפשו ירעה לו על הדבר הנתעב הזה. אני הכרתי לומדים אחדים מתלמידי מהר"ם בנעמ אשר ערב לבם לתת משפט עליו ועל תורתו אף שלא היו שוים עם כל תורחם וחכמתם את האבק שעל רגליו. אני שמעתי באוני מאחד מתלמידי מהר"ם אשר היה אהוב לו והיה לי רע שאמר: מורנו רבי מרדכי קבל הלוחות מיד ה' והרב ר' נחום נתעשר מן הפסולת שבלוחות. אמנם כל זה לא היה פלא בעיני. לא יפלא אם מצאנו אנשים בקרב העדה אשר עוד לא יכלו להסיע אהבתם מרבם המת אל רבם החי, כי זכרונו עוד חי ברוחם. כבחיינו כן עוד במותו כבדוהו כמלאך אלהים. וזרו רוב פעליו אשר עשה לטובת העדה בכללה וגם לבעליה היחידים, וזרו חכמתו בהנהגת הקהלה והמדינה וישרת מעשיו בכל דבר רחוק מכל בצע, וזרו צדקת פורנו לעניי עמו ורחמיו הגדולים על כל נדכא ונענה, וזרו אמתתו ותם דרכו אשר לא נשא פני גבר וגם לבנו לא נשא פנים לעטרם בעטרת הרבנות אם לא הלמתם (ז), והנה זכרונות כאלה משלך

(17) ידירי החכם רבי יואל רייטש אשר היה פקיד בבית חנוך האלמים החרשים ספר לי בשם אביו הרב רבי דוד אשכנזי רב בעיר בריינן, והוא היה איש סודו של מהר"ם, שבהיותו עוד דיין בג"ש אמר לו מהר"ם רבו: הסכת ושמע מה שחשב עלי מחותני בעל שמן רוקח חותן

ברוחם, ולא קם עוד אבלם לרממה על אברונו אשר לפי דעתם לא מצאו תמורתו. אלה ההמונים בעם אינם משגיחים על גדולת הרב בתורתו. להם עקר כשרון המעשה, ובוהו כבר מבראשונה לא היתה אמונתם חזקה. אבל גם לא יפלא על הלומדים כי לא המו אליו חפצים: הם היו תלמידי מהר"ם וראו עומק למודו והורגלו בו, והם לא יכלו להתנחם בתלמודו של רבם החי. כן היו המעמדים בקרב הקהלה. אמנם מעט מעט יצאו גם תלונות בקרב המדינה. זמן לא כביר אחרי עלותו לשררתו להיות רב המדינה הקול נשמע כי לא היה לכו שלם עם הרבנים בעלי חכמה ובפרט עם הרבנים הדרשנים המטיפים בלשון אשכנזי צחה וברורה, ונמשך מזה כמה פעמים חלוק הלבבות. ומה מאד השתנו העתים! לפניו בימי מהר"ם מי מהרבנים אשר לא הביט אליו בחרדת קדש, כל היוצא מפיו היה חק לרבנים וחק לקהלות. אמנם עתה כבר החלו הקהלות לקבל רבנים מבלי לפנות עוד אל רב המדינה. הנה ממלא מקומו בפראסניץ אשר שם היה מורי רב אב"ד בתחלה, היה הרב רבי ליב שוואב, איש מבעלי החכמה והמדע ולא יחסר כל בו מחכמת התורה, איש אשר נתן לו אלהים לשון למודים לדבר לפני העם בלשון אשכנזי צחה ובנעים אמרות מהורות משמחות לב ומעוררות למוסר, גם נעלה מאד מצד מדותיו, כי הלך בתם ובויושר עם כל אדם, אשר על כן היה רצוי לרוב אחיו, ואולם יודע אני ברור כי מורי לא היה אוהבו בלב. גם שמעתי כי לעתים היה קפדן גדול נגד הבאים לפניו על הבחינה לבקש מלפניו התרת תורה ועל דברים של מה בכך היה משיב פניהם ריקם, ושוב לפעמים היה נוח לאחדים מהם וכמעט יותר מהראוי ובעבור זה לא נצל מחשדות (18).

אולם מאד נחטא בשפתינו אם נאמר כי מרוע לב או מבקשתו להשתרר עשה כל אלה. חלילה לו מזה. הוא היה איש צדיק תמים ברוחו, יושב אתל הוגה בתורה ובאהבתה ישנה תמיד, גאה וגאון לא ידע, תחבולות און לא הכיר. אמנם אשר עשתה כל אלה היא חנוכו מנעוריו. הנה מבטן ומלידה נקדש לתורה ולתעודה אבל לדעת מה חליפות הזמנים דורשות מאת הרב את

בני ר' ישעיה שאעשה את בני לרב באחת הקהלות. אתמה על הרב הפולני הזה! ואמר בדרך התול: בני ר' ישעיה אעשה לרב בקהלה! חלילה לי מזה. אין משוא פנים בדבר. כן היה משפט הצדיק הזה כל הימים.

(18) אלוף נעורי ר' וואלף מיהלראד שהיה אח"כ רב בלונדענבורג. הוכרח לכא לניש פעמים גם שלש בעד התרת הוראה והוא היה ת"ח מופלג. וידידי המופלג בתורה ודרשן מפואר לפי טעם הזמן החדש הרב ר' יאקב ליב פאללאק תלמיד אהוב לרבנו מהר"ם בנעט לא יכול להשיג ממורי התרה שלמה אף שכבר נתקבל בק"ק פיסלינג, ורק אחרי תחנונים ואחרי שגלה לו כי הוא בסכנה להיות אובר בעניו נתנה לו בתנאי שאם יארע שירצו לקבלו בקהלה גדולה חייב לכא לפניו עוד הפעם. והנה שניתם דבר אחד אמרו לי כי טעם המניעה היה על כי עוסקים בתצוגות והיו דורשים כדרך הדרשנים החדשים. אין אני ערב בדבר. אבל כן ספרו לי.

זה לא למד וגם לא ידע. רבו מנעוריו היה הרב רבי יעקב גינצבורג, דיין מבית דינו של הרב בעל נודע ביהודה. רבו זה כאב את בנו אהבו, כי מצא בו יתרון הכשיר חכמה בתלמוד ופוסקים, התמדה גדולה מאין משלה וכח זכרון עצום עד שאמרו עליו כי כל מה שקרא ושנה אפילו פעם אחת שוב לא יוח מעל לוח לבו. מהרב הזה היה לו כל תורתו, ואחרי מותו מלא מקומו בישיבה. מנהגי חיי רבו ומשפטם היו עולמו ואותם שם לו לקו ולמשקלת. ואמנם מה היה מינו של הרב הזה ותכונתו? הנה חוץ מידיעתו ובקיאותו בתלמוד לא היתה לו ידיעה מכל הידיעות שבעולם; לתהלוכות הזמנים וחליפותיהם לא שעה גם לא הבינם. והנה מורי אשר הלך בעקבותיו לכל דבר נמשך אחריו גם בדעותיו. גם הוא הלך לתומו ולא ידע או לא שם לב לכל אשר נעשה בעולם העשייה ועל כן גם הענינים המדינים אשר דרשו מאתו חובות פקודת רב המדינה במערהרען בעת ההיא לרוב לא נעשו על ידי עצמו כי אם מלאכתו נעשית על ידי אחרים סביביו ובכל דבר היו הם אנשי עצתו. ואמנם זה נתן מכשולים על דרכו ויהי בעוכרי כבודו. הוא לעצמו בתם לכבו עצם עיניו מראות כמה השתנו הזמנים ולא התבונן כי משאלי הקהלות בדור החדש שונים הם מאשר היו בדור רבו, ואמנם אנשי עצתו היו אשמים בדבר כי לא העירוהו על ככה כי מועצותיו וחפצי לבו לעכב את רוח הזמן בהליכתו לא יתכנו ולא יהיו ולא יקומו. כן היה משפטי אז על המעמדים אשר בעיני חזיתי וכבר אז הבינותי כי אחרית אלה מרה תהיה. ובאמת אחר מעט בשנים בשלו פרים רוש ולענה. כבר ידעת כי לא ארכו הימים אחרי אשר עזב מורי את מושבו בפראסניץ ונתקבל לרב בנ"ש נקרא הרב רבי ליב שוואב להיות ממלא מקומו בפראסניץ. ואף כי הקריאה הזאת היתה לו למורת רוח החריש כי לא היה יכול לעשות מאופה נגדו, אמנם אחרי שנים מועטות — בשנת תקצ"ו — נתנו קהל פעסט את עיניהם ברבי ליב שוואב וקבלוהו לרב אב"ד בעירם והוא נרצה לקבל הרבנות. והדבר הזה עשה רושם בכל מדינת מעהרען. הכל היו יודעים כי קהל עדת פראסניץ לא יפנו אל רצון רב המדינה. הלא כבר אז בהיותו בקרבם לא רצו בו ונתנו כתף סוררת למשמעתו ומועצותיו. ובלי ספק יתנו עליהם אלוף לראש, איש אשר לא יהיה כלבבו, והקול נשמע כי בדעתם לקבל רב מן החדשים ושלא לשעות אל רצון רב המדינה ומצותו ועל כן רבים היו עומדים ומצפים לדעת איך יפול דבר. אמנם לא עברו ימים רבים ונמנו וגמרו פרנסי הקהל לקבל עליהם במקום שוואב את הרב רבי צבי הירש פאססעל איש באסקאוויטץ, אשר אמרו עליו כי הוא מופלג בתורה וידיו רב לו גם בחכמות ויודע לכלכל דבריו במשפט בדרשותיו על דרך הדרשנים החדשים, והנה כמעט שמע מורי את הדבר יצא יצא נגד קבלתו בחימה שפוכה. והנה לא אתמה על זה, כי רבים היו מרננים אחר האיש הזה ונתנו דופי בדרכיו הראשונים וספרו עליו דברים מכוערים ממנהגי חיו

בנעוריו (19) והנה מורי מרוב צדקתו ונאמן עם חובות פקידתו לא היה רשאי לעצום עיניו מזה ולאטום אזנו לשמועה לא טובה. אבל היה חייב להתנהג במתינות ולדרוש על הדבר בדרישה וחקירה ולעשות בחכמה מה שבידו לעשות בנחת ושוכה ובדברי שלום, אבל זה לא עשה, אך נבהל היה במשפטו והלך עד הקצה האחרון והכניס נפשו במחלוקת עד שהביא הדבר לפני ערכאותיהם ונשפט עם הרב פאססעל ועם ראשי הקהלה בפראסניץ לפני הגובערניאום בעיר ברין וזה היה שגגה גדולה, כי היה יכול לדעת כי המענות אשר הוא מוען עליו מצד מצבו לא יהיה להן כח להטות לב שופטיו ופקידי הממשלה אל דעתו. ומה היה אחרית אלה? האדונים כברין פנו אל רבנים אחרים שיגידו משפטם על דבר המחלוקת וביחוד שאלו את פי הרב רבי ליב שוואב בפעסט שיגיד להם דעתו בדבר הזה (20). והנה לא ידעתי מה ענו הנשאלים ומה היה משפטם, אבל זאת ידעתי כי יצא הדבר מצד הגובערניאום לזכות הרב פאססעל ויד מורי היתה על התחנותה. ואנו רואים מאחרית דבר כי הנשאלים לא עמדו על צד רב המדינה וזה הדבר היה נזק גדול להדרת כבודו בקהלות המדינה, ואמנם עוד גדול היה הנזק אצל פקידי הממשלה, כי לעמתם הפסיד אמונתו.

גם מכבדו מפני תורתו השלמים אתו התאוננו כי אחרי כל המוצאות אותו בפעם הזאת לא לקח מוסר ולא למד להיות מתון בדברים כאלה. כי אחרי קצת שנים התעוררה מחלוקת אחרת דומה לראשונה אבל גדולה ממנה בנזקה. בראשונה לא היה אדם אשר חשדו כי עשה מה שעשה מפניה אחרת, כי לפי השמועה היה לסבת מאונו שרש וענף, אבל במחלוקה השניה רבים היו אשר לא הצדיקו מעשיו וחשבו כי לולא היתה לו פניה אחרת לא היה מסתבך במחלוקה חדשה אשר היה יכול לדעת כי תבאיש את ריחו בעיני כל הנכונים בעם. והמעשה שהיה כך היה. אחד מחברי בישיבת נ"ש היה הבחור רבי אברהם בנו של הרב מק"ק לאשיטץ רבי ראובן ניידיא, והיה הבחור ההוא תלמיד אהוב למורי ובכל ביתו נאמן היה. ובין הבחורים הלך המאמר כי מורי גם רצה לעשותו חתנו. אני לא ידעתי אמתת הדבר אבל זה ידעתי כי אחד היה אברהם אשר תמיד נתקבל בחבה מכל בני הבית. ובאמת גם היה ראוי לזה מצד מדותיו ומצד תכונותו. דבורו היה בנחת עם בני אדם ומשאו ומתנו באמונה, ואף כי בחכמת הגמרא לא היה מן הראשונים, על כל פנים מצא

(19) אני לא אוכל לדבר עליו למטוב עד רע כי לא הכרתו היטב, רק פעם אחת פגשתי בניקאלסבורג בועד הקהלות בעת שהיה רבי שמישון רפאל הירש רב המדינה, ואז נדברנו יחד בדברי תורה ומצאתי כי היה בקי במוסקים אכן מעט בתלמוד, ושוב פעם שנית בווען וכמשפטי הראשון עליו כן היה משפטי השני. גם לב היה בהוראה והיה סתיר בקהלתו כמה דברים שנהגו בהם איסור אף שלא הורו לו חבריו. ובשנת בצרת, כמדומני היה זה בש' תר"ז, התיר כל מיני קטניות בפסח ועד היום עוד נוהגים אחריו.

(20) הדבר הזה שאדוני הגובערניאום נועצו עם הרב רבי ליב שוואב בפעסט ושאלו

כדי מרתו בש"ס ופוסקים עד כי היה ראוי להיות רב בקהלה גדולה. נוסף על זה היה גם חכם בחכמות חזוניות, לשונו לשון למודים שלם במליצת שפת עברית וידיו רב לו בלשון אשכנז. ויהי אחר זמן מה חלה אביו ונפל למשכב, ויהי רבי אברהם בנו מורה הוראה תחתיו ונוהג כל עניני הרבנות וכל זה בהסכמת מורי רב המדינה. והנה אביו הרב מת בחולי ההוא וגמרו אנשי הקהל לבחור ברבי אברהם בנו להיות ממלא מקום אביו ברבנות. ואמנם לתמהון לב רבים הניא מורי אותם לקבלו לרב עליהם. כל המענות הצודקות שמענו רבי אברהם ואשר עמו מן בני הקהלה וגם תרעומת כל הישרים בלבותם שהשתוממו על חזרתו מהסכמתו הראשונה לא הועילו להשיבו מדעתו. והנה לא ארצה להיות בוחן ובודק סוד סכת מאונו וגם לא אבא במשפט עם מענות שני הצדדים²¹). אבל די לנו להזכיר אחרית דבר מה היה. הנה גם הפעם הזאת לא נמצא פשר דבר בקרב הצדדים החולקים כי אם יום יום התחוקה המחלוקת עד כי הובא הריב לפני פקידי הממשלה. ואולם גם הפעם היתה מרה באחרונה. ולא אפליג הרבה אם אומר כי על ידי זה נתחלל שם ישראל בגוים, יען כי אחרי שאירע כן שנית כבר פקידי הממשלה נענעו לו ראש והיה נחמד בעיניהם כי אינו מתנהג במישור במענתו נגד נידא שמעון כי עוד לא הגיע להוראה. ומה עשו? לא סמכו עליו לברו כי אם הושיבו בית דין של שלשה רבנים: אותו ועוד שנים עמו, האחד היה יידי ומחותני הרה"ג מו"ה יוסף ב"ח פייבלבאנען והשני היה הרב רבי צבי הירש פאססעל והם היו מנסים את נידא בהשגחת קאנסיסטאריאלראטה. והנה שני הרבנים כשמעם את השאלות החמורות אשר שאל מורי ראו כן תמהו כי מענינן ותכנן הבינו כי על כל אדות רצה שלא יעמוד בנסיון²²). ויהי אחרית אלה ששני הרבנים

ממנו כי יחזה להם את דעתו בענין הזה לא ידעתי ולא שמעתי לפני, אבל יידי הרה"ג מו"ה יוסף וויסע הרב אב"ד בק"ק עיר חדש באונגארן הודיעני כן בטובו במכתבו אלי. (21) דברי המחלקת ופרטיה כתובים במ"ע וויענער בלאטטער מש' 1861 בנומ' 64, 65, וכפי שהודיעני יידי הרב ר"י וויסע היה מחבר המאמר יידינו הרב ר' ליבש לעזר ז"ל ולפי הכליתי די בזה שכתבתי בפנים.

(22) יידי הרב ר"א שמועל סדר לי העתק מן השאלות שנשאל נידא מן הרבנים. מורי שאלו בהלכה: א' איהו בנר חייב בציצית, בנר של ה' כנפות, כמות לילה ביום, אם נקרעו הכנפות, כלאים בציצית, איך הדין בכל אלה וכמה דעות יש בכלן. ב' שאל הרי" פ"ב: דיני שבירת גל וכל פרקין באיזה פרק טרפה ובאיזה מקום כשר, באיזה מקום מועיל התאחדות השכר, ואם יש חלוק בין ה"מ והפסד מועט. ג' שאל פאססעל: איש או אשה שנדרו לאדם שלא לישא איש ידוע ואשה ידועה או שלא לישא אשה כלל אם חל הנדר, אם יש לו חתרה אם צריך חתרה? מה בזה אליבא דב"ע וכמה הרעות חלוקות ולהביא איהו דינים פרטיים. ד' שאל מו"ה פ"ב לבאר דיני קדושין ופסול קורבא בעדים באיזו קורבא חלים הקדושין ובאיזה הם ספק, איזו דאורייתא ואיזו דרבנן, עדים פסולים באיזו קדושין הם פסול דאורייתא ובאיזה דרבנן ואיך להתנהג בקדושין כאלה. ה' שאל מורי לבאר הפסוק ומעון וכתות ופסוק את אלה לא תקריבו ומה הם הדינים היוצאים מהם, ואיזה פלפול נמצא בתלמוד ע"ז. ואח"כ נתן באו"א שאלה עקסעגעטות ולא אפשר רק שאלת מורי מפני תמיתה, והיא

אשר נצרפו עמו מצאוהו אחר הנסיון היטיב כשר וראוי להוראה, ונתקיים רבי אברהם ברבנות והיתה גם הפעם יד מורי על התחוננה. ומו לא ישער כי על כל אלה אשר קרוהו מאד ענמה נפשו ועוד מעט בשנים נספחה אל צרת לבבו מחלה נוראה אשר מת בה בפראג בדרך לכתו לקארלסבאד ושם נקבר בקבר אבותיו. הנה יש הצלחה שמורה לבעליה לרעתו. גם זאת נחלת מורי וחבל גורלו. רבים אשרוהו כאשר נעלה ממצב עניו ומרודו למעלה גבוהה ונכבדה ונבחר לרב אב"ד בק"ק פראסניץ אשר היתה שניה במעלה בכל מדינת מעהרען בהשתדלות מורנו מהר"ם בנעט, ונקרא אחר קצת שנים לרב אב"ד בני"ש ולרב המדינה, ואמנם גם פה גם שם לא ארכו לו ימי השלוה. והנה כאו כאשר ראיתי בעיני את כל הקורות אותו לבי היה דוי עליו על התעותו לתומתו, כן גם עתה עת אוזכר רוחי בקרבי עליו יהמה ועל גורלו המר אשר המר את רוחו. כי יודע אני כי לא בו היתה האשמה כי אם רפיון תכונתו פעל כל זאת.

כל ימי היותי בישיבה רחוק ממולדתי לא ידעתי מחסור וככל זאת עיפה נפשי ממלמלת גבר אשר מלמלתי בין זרים, ועל כן אשרתי מצאתי און לי בשווי אל בית אבותי אשר שם מצאתי מרגוע לנפשי. גם לא ארכו הימים ושבתתי לאיתן בריאותי ואז גם שבתתי מהר למלאכת הקדש אשר לפני ונדבתי כל זמני לתלמוד תורה ולא הנחתי ידי מן החכמות. בעיר מולדתי מצאתי חברים יקרים אשר התרועעתי עמהם והרבה תורה וחכמה למדתי בדבוק חברים. שמח וטוב לב היתי עתה ואנפש מן העמלים אשר עיצבני בישיבה. אז בחרתי לי מורים חדשים והם היו הספרים, וקיימתי בנפשי: הרבה למדתי מרבתי ויותר מחברי ומן הספרים יותר מכלם. הן אמנם כי לזמן מה (בשנת תקצ"ג) שבתתי עוד הפעם לבית מורי באייזענשטאדט אבל זה לסבה אחרת, כי השתדלתי אז להשיג תעודות על למודי הנימנאזיאום באחד מבתי הספר הבינונים הקרובים אל א"ש, כי באונגארן בעת ההיא תעודות כאלה על נקלה הושגו. הכסף יענה את הכל! לשעור הקבוע לבחורים לא הלכתי בהסכמת מורי, אבל בלילה למדתי קצת שעות גמרא ופוסקים בחברתי ולתועלת גדולה היתה זאת לי. והנה מעת שבתתי בשבת תחכמוני בבית אבותי חלקתי זמני בין הדרישה בחכמת התלמוד ובין העסק בשאר עניני חכמה, אבל את למוד התלמוד

כתוב אל יצא איש ממקומו ביום השבת, איך הוא דין החומין, ודין רה"י ורה"ר וכרמלית ומקום פטור, ובית שיש לו ג' מקצועות אחד לרה"י ואחד לרה"ה ואחד לכרמלית, ומבוא עקום ודין לחי וקורה וגג יוצא טפה מה הדין באלה וכמה דעות יש. לזו התנגדו הרבנים האחרים כאמרם שאין זו בגדר עקסעגעזע. גם הקאנסראטה נתן ג' שאלות שהעאלאגיות. והשיב על כל השאלות כהוגן וקבל התרת הוראה. בא וראה מה בין דה"ר לדורות האחרונים!

עשיתי לכל לראש. מלבד השעורין עם חברים אשר למדנו בעיון היה לי לחק ללמוד הש"ס על הסדר ולא פחות משני דפים בכל יום והגיתי בירושלמי ובמדרשים ופוסקים ראשונים ואחרונים ומנהגי הנהגה שמרתי גם אחרי שנים בעת אשר תורת לא היתה אומונת ויהיה זמני חלוק בין עסקים וזמניים ובין השתדליות רוחניות. הימים אשר ישבתי בשבת תחכמוני בבית אבותי היו ימי בבורי אשרי. מצד המוכות החומריות אשר נחשבו בעיני אדם „אושר“ לא חסרתי כל טוב. בכל עז יגעו אבותי וכל אשר שאלו עיני לא מנעו ממני. אמנם היו גם הימים אשר בהם שקידתי וקנאת סופרים אשר חייטני נשאו פרי. ולפי מושגי העת ההיא היה זה פרי לברכה, כי בקרב השנים ההן חברתי קונטרסים שונים מחדושי הלכות על קצת מסכתות ובפרט חרושים על מקצת הלכות בש"ע וורה דעה וחושן משפט. והיו שאלות ותשובות ביני ובין אחדים מחברי ונשאתי ונתתי עם כמה גדולי ישראל, והמיוחד בהם היה הרב רבי יוסף שאול נאמהאנזאהן בלבוב אשר קצת שנים היה בינינו חליפות אנרות עד שנת תקצ"ח (28). ולא יאומן כי יסופר כמה מאות נירות אשר מלאתי בכמו אלה! אכן כמעט רובם היו למאכלת אש בשרפה שהיתה בעיר מגורי בשנת תרי"ד. ואמת הדבר כי אינני מצטער היום על האבדה הזאת בהיות כי היו דברי חסידים בפלפול וסברא ואחרי זקנתי ושבתי נוכחתי כי אין באלה תועלת לתורה ואין להתאונן על אבדונם. אבל צר לי מאד על איזה קונטרסים מחבור גדול אשר חברתי והוא קצור הלכות מדיני ש"ע אורח חיים ויורה דעה מאותן ההלכות הצחויות ביותר ללומדים ולמורים, והוא היה בין השרופים, ולא נשאר לי מכל החבור כי אם מעט מועד מהלכות שחיטה וטרפות עד לסוף וגם מהלכות בשר בחלב מעט עלים והשאר הכל אבד. וגם השארית הנשארה נתקיימה רק במקרה כי החילותי לעשות מהמהדורא הראשונה העתקה מוכנת לקיום והיתה מונחת במקום שלא שלמה בה הבערה. ואני על האבדה הזאת דאבה נפשי, כי היתה מלאכה אשר עשיתי בה ארבע שנים משנת ת"ר עד שנת תר"ג, והייתי מתברך בלבבי כי יהיה זה החבור תועלת לרבים מכני גילי, כי היה כתוב בסדר נאה והגיזוני וכשפה ברורה וצחה. אבל ידוע תדע כי לא חשבתי ולא מלאני לבי לחשוב שיהיה זה או זה מן המורים מורה הוראה מתוך ספרי, כי ידעתי בנפשי כי עוד עלי ללמד לעצמו ואיך ישאני רוחי להיות מורה דרך הוראה לאחרים, אבל זאת חשבתי כי ינעם לצעירים הלומדים דיני איסור והיתר בטור ובשלחן ערוך לחזור על למודם מתוך חבורי

(28) בשנת תרי"ג הוכילוני עסקי לגאליציען והיה שבתי בלעמבערג ואו היה רבי יוסף שאול ג"ר רב אב"ד שם והלכתי להתפלל לבית מדרשו בביתו ואחר התפלה הלכתי אחריו לבקרו והייתי מתנכר אליו ונשאתי ונתתי עמו בדברי תורה ובתוך הדברים שאלתי קושיא חמורה בסוגיא דהכהנים שפלוג במקדש וקם מכסאו ושאלני: האיך ר' אייזיק הירש אשר כתבת לי כל זה הפלפול לפני כמה שנים? והודית לי כי כן ושטח כי ואני הייתי מפליא על זכרונו העצום.

קצרה כתוב בלשון צחה קלה ומובנת. ואמנם מה שהביאני לידי המדה הזאת לחבר זה הספר הוא יען כי ראיתי כי בעת ההיא נתפשטו קצורים כאלה ולכלם בראשונה הקצורים אשר עשה הרב רבי אברהם דאנציגער בספריו חיי אדם עם נשמת אדם וחכמת אדם ובית אדם, ונסיתי בעצמי כי כלם לא הספיקו למבוקשי, כי לא מצאתי בהם את שאהבה נפשי והוא סדר נאה וברור הענין הנדרשים לקצור כזה. כי לא כדורות הראשונים דורות האחרונים. הראשונים בקצורי הדינים אשר חברו השתמרו מאד שיהיה שם קצור נאה לחבורם, שיהיה מפשט מכל משא ומתן ושלא יהיו בו דינים חדשים מוצאים מתוך פלפולו של המחבר אשר לפעמים גורמים בלבול ומחלישים את התועלת המבוקשה. אמנם האחרונים לא נשמרו מזה. גם בעל חיי אדם לא מעט ערב משא ומתן ופלפולים בתוך קצוריו. ועוד נוסף על זה לא ישרה בעיני כי בקצת מקומות בנה מעליותיו על ראיות מספרי קבלה ולעתים היו מקוריו ענינים מספר הזוהר. וזה לא היה כרוחי. ואמרתני אני אל לבי אולי מקום הניחו לי להתגדר והתאמצתי לעשות זה החבור. אני בחבורי הלכתי בעקבות הרמב"ם ובחרתי לשונו הקלה והמובנת והתרחקתי מכל פלפול ומשא ומתן. אמנם אחרי שנאבד רוב הספר בענין רע שוב התרשלתי ממנו ולא עלה עוד על לבי להשלים החסרון, בפרט אחרי ראותי שהשתנו הזמנים וכאשר אבד אבד. עד זמן רב אחרי כן מצאתי עלה להכין וליסד חבור קטן דומה לחבורי הנזכר הנאבד בעיניו וסגנונו בסדרו ולשונו. אחרי שנים רבות בעת שכבר גרתי בקרית וויען והייתי מגיה בבית דפוסם של האדונים סאמארסקי עט דיטמארש חברתי לבקשת המוכר ספרים רבי יעקב הכהן שלאסבערג קונטרס מקיף ששים וארבעה עמודים באותיות פעמיים בלשון וסגנון חבורי הגדול הנזכר אשר ענינו: סדר כל הדינים הנוהגים בבהכ"ם בחול בשבת ובמועדים וכל הדינים הנחוצים ביותר לדעתם לבעלי בתים אנשי מעשה ויראי ה' גם בביתם. וביחוד יעדתי לבעלי בתים יודעי ספר. וכתבתיו בקצור נמרץ ובלשון קלה ומובנת. וזה הקונטרס הדפים שלאסבערג בשנת תרכ"א וספחו אל סדר תפלות יעקב אשר סדר והוציאו לאור (24). את הקונטרס קראתי ארח לצדיק ועל שמו נקרא גם הסדר בכללו. ועשה ממנו במשך ששה חדשים שלש הוצאות של אלף אלף עקסעמפלארים. ויהי כראותו כי קפצו עליו הקונים ובפרט במדינת גאליציען, רבים בקשו אותו יען כי הסדר ארח לצדיק נמכר בזול, ולערך מספר הדינים אשר בו ממלא מקומו של הסדר דרך חיים, אשר על כן יצק אותו בלוחות סטעריאטיפיים ובקרב קצת שנים נמכרו

(24) בתחלה עשיתי לו קובץ דיני תפלה בקצרה על ט"ז עמודים והמלאכה ישרה בעיני העם רק בקשו שתעשה יותר שלמה למען תהיה להם תחת הסדר דרך החיים בלי מחסור מכל הדינים שבסדרו והוא ונענית להם ויצא קונטרסי ארח לצדיק. ודע שהדינים שגדפסו בראשונה העתקתי ללשון אשכנז וג"כ נדפסו.

ממנו עקסעמפלארים לרבבות. ויהי אחרי מות שלאסבערג שמעתי כי נמכרו הלוחות, אבל לא שמעתי מי היה הקונה אותם גם לא שמעתי אם נדפס החבור בהוצאות חדשות ומרוב מרדתי העמוסות עלי כבר נשכח הדבר מלבי. עד אחר מקצת מן השנים פגשתי במקרה במוכר ספרים אחד והוא ספר לי כי אותו הקונה שבר את הלוחות לבל יודפס עוד הארח לצדיק. מעקימת שפתיו הכרתי כי זה המספר הוא היה הקונה והוא המשבר. ולמה? לא ידעתי. והנה הייתי עובר על ספור הדברים האלה לולא רציתי להעיר את מוכרי הספרים במדינות אחרות העוסקים בהוצאת ספרים כאלה שיתנו לב להקונטרס הזה (25).

והנה עד הנה ספרתי קצת למודי לפני רבותי. ואם כי ידעתי כי קמן יהיה זה בעיניך לדעת כל אלה, בכל זאת לבי אומר לי כי לא תבו לשכל מלי. הלא גם הודעתך מקצת מתולדות חיי רבותי, מתכונותיהם ומדותיהם וממה שהפעילו על התפתחות רוחי והצבתי יד ושם עולי לאנשים רבי פעלים בקרב עמם. עתה מפה והלאה אדבר על אנשים חכמים וידועים אשר לא היו רבותי אשר ישבתי לפניהם, אבל היו רבותי אשר למדתי מספריהם ואצלם עלי מרוח החכמה אשר עליהם. אמנם אל תקוה לשמוע ממני דבר משפט אשר חרצתי על ספרי פלפול ומחבריהם, כי אם אנביל ספורי רק על ספרים ומחברים ההולכים בדרך הבקורת ובילדי הפלפול לא ישפיקו. אבל ידוע תדע אם אחת הנה ואחת הנה אדבר מזה או מזה כמתנגד לו בדעות או אם משפטי על ספרו לחובה, כי לא כמחשבותיו מחשבותי ולא כדרכיו דרכי, בעבור זה לא אמנע ממנו תודתי על הטובה אשר קבלתי מקריאתי בספרו. כי את זה נסיתי בחכמה כי אין ספר נואל ונפתל אשר אין בו אף דבר חכמה אחד, ועל כן בעבור זה האחד טובתו עלי ואקראהו—רבי. ואמנם מרם אשנה פרק זה, אספח הנה מאמר אחד אשר בו תארתי את הישיבות בימי קדם ואיך היו שונות זו מזו לפי המקומות ואיך שנו מעמן במשך הזמנים.

(25) בימים ההם קרה לי מקרה לא טוב שהסב לי עגמת נפש. כצאת חבורי ארח לצדיק לאור וקפצו עליו הקונים עלה על דעת המו"ל שלאסבערג להרפס את סדורו בית יעקב לפי מנהג ספרדים שנוהגים בו החסידים בפולין וספח אליו גם את האורח לצדיק, ואני הייתי מגיה את הסדר ונכנס בלבי השטות להגיה בפי"ט „יריד נפש“ בשני מקומות על פי גוסה ישן שמצאתי ונסחתו „רחם על עם אהובך“ תחת „בן אהובך“ ונסחתו „והיתה לך שפחת עולם“ תחת „והיתה לך שמתת עולם“. מדי הגיע הסדר לידי החסידים צווח ככרוכיא ואמרו בא זה המגיה לשחק בנו ועשה את הנפש לשפחה. וע"פ רבם נפסל הסדר והייתי יכול לבא ע"י זה לנזק לולא רבם נשא לי פנים והבטחתיו כי בתם לבי עשיתי זאת והודעתיו שמו"ח הגאון ז"ל היה חברו בנעוריו והיה קרוב למשפחת תאומים היא משפחת חמיו הגאון ז"ל, ובטובו בטל מיד את הפסול בתנאי שאשיב הנוסחא הנהוגה מכבר על סכונה, ומובן מעצמו שעשיתי כמצותו.

(ב): הישיבות.

אין מספר לישיבות בעת ההיא באונגארן. יש מהן הכרתי ממראה עיני ייש אשר ידעתי מפי השמועה. בכל מקומות מושבות היהודים אשר בהן קהלות גדולות או קטנות שם היו הרבנים תופשי תורה. ולערך מספר בעלי בתים אשר בעדה התאספו שם בחורים רבים או מעטים כפי אשר יכלו בני הקהל לנשוא, וברצון טוב היו בעלי הבתים נותנים להם צרכיהם, אף אם לרוב לא היה להם די מחסורם אשר יחסר להם. לפנים בישראל היו לומדים תורה לשמה ולשם מצות התורה ולא לשם רבנות, לא עשוה אומנות יעודה להחיות את בעליה כי אם התורה עצמה היתה אומנותם, ובעבור זה היו התלמידים רבים הרבה יותר מכדי צורך הקהלות לרבנים. רוב התלמידים היו מבני עניים. הלא כן היה בכל הזמנים כי יותר על העשירים היו העניים משתדלים לגדל בניהם לתורה ולחכמה. אף כן נחשב למצוה גדולה ולצדקה לתמוך ידי התלמידים למען יחזקו בתורה. כל עני שבישראל היה מתאוה לעשות הצדקה הזאת ובאהבה ובנפש חפצה חלק את פתו עם הבחור בישיבה. זלא אחת ולא שתיים ראיתי בעיני כי טוב היה לבחור לשבת על שלחן העני מעל שלחן העשיר. פה היה נחשב כבן בית, לחמו נתן לו בכבוד ובסבר פנים יפות, ושם נתן לו בצרות עין ובפנים זועפים. לזה נחשב לחובה קדושה ולזה כמס מעיק אשר לא יוכל להמלט ממנו. בחורים מפ"ב ידעו לספר הרבה מכמו אלה. ואמנם כבטחונם על אנשי קהלתם היו הרבנים מקבלים את כל מי אשר בא ללמוד לפניהם ולא השיבו את אחד מהם נכלם בדעתם כי לא אלמן ישראל מעושי צדקה וחסד לדורשי תורה. אני אמרתי בלבי כי צדקה עשו הרבנים עם תלמידיהם כי נדבו להם זמנם וכחם ללמדם תורה כמסת חכמתם. אבל גם חשבתי ובינתי בדבר ומצאתי כי נגד זה גם הם, התלמידים, עשו צדקה עם הרבנים כי באו אליהם לקחת תורה מפיהם. כי לולא זאת כמעט היה הרב גוע מהלך נפש בסתר אהלו, ובמקומות הקטנים הלא היו בתיהם קבריהם. הרב לא בא אל בית איש. בעת ההיא לא היה זה מן הנמוס שילך הרב לבקר אחד מבעלי בתים. ואם לעתים רחוקות באו הם אליו לא היתה ביאתם לו לקרת רוח, כי לרוב לא באו לקצר לו רגעיו כי אם להטרידו בדברי תהו. חובות פקידות הרב באונגארן לא רבו או על האדם ומשא הרבנות לא היה כבוד. עם צרכי הצבור בהנהגת הקהלה – חוץ מכדברים הנוגעים בעניני דת ותורה – לא היה להרבנים דבר. ויען כי אין בכלל משמרת עבודתם ענינים מדיניים על כן אירע שהרב בתומתו ובכדירותו לא ידע את מקום המשפט ולרוב לא חזו בו עיניו ואת אנשי השררה לא הכיר וגם הם לא הכירוהו וכמעט לא ידעו ממציאאותו. וזכור אני באחת הקהלות

המפוארות זה יותר מששים שנים בעת שהחל נגף החליירע לפרוץ במדינותינו שיחידים בה ארחו לחברה שאיש את אחיו יעוזרו ויכללוהו בסכנת נפש והוציאו מחברתם את הנודעים לעבריינים והדבר הרע הזה הוליד איבה והגיע לפני הפקידים, והוכרח רב העיר ללכת אל מקום המשפט להתנצל (26) ואין לשער כל החרדה אשר חרד הרב על הזמנתו, כי זה הפעם הראשונה בעשר שני שבתו בעיר אשר היה לו חוזה עם פקידי השררה. ואתה תחזה מזה כי כן הוא כאשר אמרתי, שעם פקידי ערכאותיהם לא היה להרב עסק כלל, ומוכן מעצמו כי לא נסבה לו על ידי זה אכזת זמן. המנהג בזמננו שהרב ישגיח על בתי ספר הנערים והנערות, וגם הוא עצמו חייב לקחת חלק בהלמוד ובחנוך הקטנים, ובפרט במדינות אשכנז שעשו את הרב למקרי דרדקי, גם המנהג הזה לא היה בעת ההיא. ואולי תאמר כי ההוראה דרשה רוב זמנו. אמת היא כי ההוראה על שאלות איסור והיתר היתה בימים ההם משא כבד, אבל היו להרב עוורים אשר נשאו אתו, כי לרוב היתה ההוראה מוטלת על דיני העיר ואף אם לא היה בית דין קבוע הלא היו בכל עיר ועיר לומדים ראויים להוראה והורו, או מורים להתלמד אשר גם לבם בהוראה. ואולם אם תשאל אם כן מה היו חובות הרב משפטו ומעשהו? אמת הדבר כי אך קלות היו. כי לא עבודה גדולה היא להשכים ולהעריב בבית הכנסת או בבית המדרש ולברך בקול ברכת השחר למען יענה העם אחריו אמן, ולאמר בקריאת שמע שתי פעמים ביום, "למען ירבו" ולדרוש בשני שבתות בשנה בשבת הגדול ובשבת שובה בהלכה ובאגדה ובראש השנה קודם תקיעת שופר מענין מצות היום, וביום הכפורים לפני כל נדרי, ולירד לפני התיבה להתפלל תפלת נעילה. הלא כל אלה העבודות אין בהן דבר כבד אשר ילאהו ואם תצרפנה כלן יחד אין בהן עבודת יום אחד בשנה. גם החוב אשר היה עליו לפני חג הפסח כשהתחילו לשחון קמח למצות שהיה עליו לבדוק את החטים אם לא נתבקעו, ולבדוק את הריחים המוכנים שיטחנו בהם החטים למצות אם אין בהם חשש חמוץ, גם זה אינו משא כבד ממש, והנה אלה היו עקרי החובות אשר היו מוטלות על הרב באונגארן, ומי לא יודה שתחת משא חובות כזה לא ידא הרב לארץ לא ייעף ולא ייגע? ואף אם תחשוב לעבודה את דבר סדר הקדושין והגטין והחליצות, או את דבר המשפט לדון בין איש לאחיו ביני ממונות אשר עליו היו כלמו בימים ההם, הלא זאת לא היתה לו עבודת פרך ולא עבודה מבקשת זמן רב, יותר נוכל לקרותה עבודה מתוקה נקיה וקלה כי היא עסק קרוב לשכר ורחוק מהפסד והם היו נכסי מלוג של הרב אשר עשו

(26) פה מצאתי מקום לספר מה שדרש הגאון אמ"ו בא"ש ביום הכפורים קודם כל נדרי בשנת המגפה (תקצ"א) ותתחיל בפסוק אנא חטא העם הזה חטאה גדולה וירש דברים המשברים את הלב וסלק ועתה אם תשא לחטאתם ואם אין מחני מספרך אשר כתבת, ותמצית דבריו שברצון יהיה הוא הקרבן לכפר על עון העדה. ודברים הללו אינם צריכים פירושו. כל דיו רבותינו הראשונים, ואים?

לו פרי תבואה ומהם שאב בששון פרנסתו. אמנם יהיה איך שיהיה הלא עם כל אלה לא רבה היתה המעמסה העמוסה עליהם ולא כבדה העבודה על האנשים ושאר זמנו אשר ישאר לו עוד למכביר. ברוב עתם היו חפשים מכל עבודה והיא נשארה להם לדרוש ולהנות בתורה. ובאמת גם בני הקהלה רק אותה היו מבקשים מאת רבם. בימים ההם זכרתי לא היתה הרבנות פקידה הדיוטית כי אם פקידה קדושה, ובמה היתה קדושתה? בתלמוד תורה אשר הרבנים היו נושאים ולו נדבו חייהם. וכל אנשי העדה בתומתם חשבו והאמינו שתלמוד תורתם מגין עליהם ובזכותו טוב להם ולבניהם. והנה כל יושב ודורש בתורה ובפרט מי שכל עסקו בתלמוד הוא יודע כי עם כל התקמצותו ברגעיו נדרש הוא לו להתרועע לפעמים עם בני אדם הדומים לו בתכונתם, כי הנדידה והפרידה מן החברה כמעט תמית בו חפצי החיים, ועל כן היתה הישיבה משיבת נפש להרבנים ויותר ממה שהיתה תועלת לנערי בני ישראל התלמידים, שילמדו תורה ויוסיפו לקח, היא תועלת וחפץ נדרש להרב עצמו, שמן ההתחברות עם תלמידיו תעשה התורה לו שעשועים יום יום באמת. ועתה גם בצדק אמרנו כי לצדקה תחשב זאת לתלמידים הבאים לשמוע תורה מפי הרב ולא קמנה היא מן הצדקה והחסד אשר הוא עשה עמהם כי נדב זמנו וכחו להנחותם בדרך התורה.

הישיבות בכל אונגארן היו רק בתי תלמוד, רק למוד הגמרא היה ישעם וחפצם ולא יותר. לא ידעתי שם ישיבה באשר התעוררו התלמידים מצד רבם לתלמוד דבר חכמה זולתי תלמוד ופוסקים. כמעט לא יאומן כי יספר שהרב אם קבל בחור גדול או קטן הבא לתלמוד בישיבתו שמעולם לא שאל אותו אם כבר למד חמשה חומשי תורה ושאר כתבי קדש, ואני הכרתי בחורים אמוני יד בפלפול ולא ידעו התורה ואיני צריך לאמר שהכמת לשון הקדש ודקדוקה היתה להם ארץ מאפליה נעלמה. אחדים מן הרבנים נהגו להציע לפני התלמידים ככל ערב שבת פרשת השבוע עם פירוש רש"י והיה הדבר טוב בעיני ושבתים, אבל לא היתה טובתם שלמה ולא הושג התכלית הנרצת, כי מן התלמוד הזה לא באו לידי ידיעת פשט המקרא ובינת מלותיו ומאמריו לפי חקי הלשון, כי מדת פירושים היו המדרשים בפירוש רש"י ובהגיעם למקומות אשר פירש רש"י על פי דקדוק לשון הקדש דלגו עליהם כי לא הבינום ועל כן סוף סוף לא יצאה להם התועלת לידיעת הלשון ולהבין כונת הכתוב כפשוטו (ואפשר כי הנהיגו כן לצאת ידי חובת קריאת שנים מקרא ואחד תרגום). יש מתופשי ישיבה אשר דרשו וקראו לפני התלמידים קצת שערים ופרקים בספר חובות הלבבות לרבנו בחיי. ושבתתי אני את המנהג הזה, ואמרתני אני בלבי הנה מה טוב ומה נעים כי גם הרבנים אשר לא יאבו התחקות על שרשי מחקר מדעי ואשר להם כל חכמה וכל המדעים זולתי חכמת התלמוד כאין נחשבו, כי בכל זאת לא יחדלו ידיהם מספרי חקירה בפילוסופיא הדתית מיסוד חכמינו הספרדים וילמדום לתלמידיהם אף למו אשר היו נעורים וריקים.

מדעת כל חכמת בינה בלעדי גמרא מעט או הרבה. כי מלבד אשר ילמדו בספר הנכבד הזה חכמת המוסר והמדות על פי דרכי חוקרי עמנו המביאה אותם יותר אל השלמות מאלף פלפולים של הבל, הלא עוד מצד אחר הוא תועלת להם, כי סגנון לשון זה הספר אשר הוא העתקה מן הערבית תכין להם הדרך אל בינת לשון חכמי ספרד הקדמונים ולדעת התכונה המיוחדת אשר למליצתם. כן דברתי אני אל לבי וכן הפלגתי פעם אחת בשבח זה המנהג לפני אחד מחברי בעת שנדברנו יחד כמתאוננים על רוע מצב הישיבות באונגארן. אמנם חברי חכם גדול בתורה ובשאר כל החכמות אשר היה מכיר הישיבות באונגארן יותר ממני, הורני ויאמר לי: אל תדמה בנפשך שכונת הרב היתה שילמדו התלמידים לדעת חכמת חכמינו הספרדים ולהבין סגנון לשונם ושטתם בחכמה הדתית. זאת לא זאת! כי גם הרב עצמו לא נשא נפשו לכל זה וכל הבחינות האלה היו רחוקות מלבבו, ואף אילו לעצמו שם אליהן לב, רחוקה היא ממנו לפתוח און התלמידים ולבם לחקרי חכמה, אבל כל כונתו היתה להשמיעם דברי מוסר אשר בספר הזה. אמנם אמרתי אני לנפשי: יהי מה! הלא סוף סוף עיקר תכלית הספר הוא לדעת ממנו מוסר השכל והובות הלככות ללמד מדות טובות המביאות לשלמות הנפש, והתכלית הזאת הלא השיג הרב בלמודו ודי לו.

צרעת ממארת פרוחה בישיבות והיא הוצאת דבה רעה על רעיהם. בכל ישיבה היו בין הבחורים בעלי דלטורין מלשני בסתר רעיהם אל רבם ולרוב על חשדות של מה בכך. אוי לו לבחור אם ראוהו הולך בשבת חוץ לערוב, ומה בכך אם הלך ולא הוציא? אבל הם לא כן אמרו. הם אמרו חייב הבחור שלא לצאת כלל מפני מראית עין. על דברים כאלה וכיוצא בהם כמה בחורים באו ברע. ואמנם דע כי בענין הזה נבדלו הרבנים תופשי הישיבה זה מזה הרבה. יש מהרבנים בימים ההם גדולי תורה ותמימים בכל מעשיהם אשר היו צדיקים באמת ובמעלליהם נבונים ומתונים והם אטמו אונם משמוע דברי בלע, הם לא באו במשפט עם תלמידיהם על כל דבה רעה אשר הוציאו עליהם הסכלים המתחסדים. אבל רק היתה עינם פקוחה על התמדתם בלמודים ועל יתרון הכשיר חכמתם בתורה. אבל יש מהרבנים אשר מדרו מעלת התלמיד באמת חסידות של שמות וכל המרכה להתחסד בפתיחותו הרי זה משוכח לפני רבו, יהיה חכם או בור. הרבה בחורים כמו אלה הכרתי אשר היו חביבים ונעימים לרבם אף כי היו בדעה ובחכמה האחרונים, ובנימוס ודרך ארץ היו כפרא למוד מדבר, ואכן לעמת אלה הכרתי בחורים אשר באמת ובתמים חשקה נפשם בתורה גם למדו הרבה ושנו הרבה וראו סימן ברכה בלמודם כגמרא ובסברא ולא נמצא שמץ דבר בדרך חייהם ובכל זאת לא הנחילום שם וכבוד בישיבה לערך חכמתם הרבה. ואם נשאל כל זה למה? נאמר יען כי לא היו ערומים ביראתם ולא היו מתחסדים במעלליהם נגד בני אדם ונגד רבם. כמעט נוכל לאמר כי ישרם ותום דרכם היו בעוכריהם.

בזמננו הזה אין אדם יכול לערוך לו דמות פני בחור מאלה המתחסדים
זמתחפשים באדרת התנופה. הם מתנדלים מבני אדם בעלי נמוס ודרך ארץ,
הם מצוינים במראה חשוכה ובעינים חשוכות ובקומה שחוחה, ונבדלים
בבגדיהם בהליכתם ובפאות ראשיהם ועוד בדברים אחרים אשר היו לפעמים
לגל נפש, ואמנם לפני רבם על כל אלה תכסה חסידותם ואם תרצה
אמור – צביעותם.

ואמנם דע כי רוב הבחורים אשר באמת ובתמים היו רודפים ממרת
תכלית נרצה ואשר באמונה וכישרת לב היו עושים מלאכתם לא התעצבו על
זאת כי לא היו נחשבים במעלה כחבריהם המתחסדים, כי אם עיניהם תמיד
לנכח וביטו אל מרת הטוב והישר והאמת, ואף רגע אחד לא העלימו עינם
ממנה. כי הם בעיניהם ראו החליפות בדרישת התורה והחכמה אשר התחדשו
בזמננו, והבינו בלבבם כי עם מדרש התלמוד נדרש לעסוק גם בידעות
אחרות ולכלן לראש דרוש להם לדעת כתבי קדשינו על ברים והתבוננו באיזה
הדרך ישיגו זה. מן החנוך על פי דרך הישיבה לשוא ייחלו השגתו, ועל כן
היו מתאמצים ללמוד מעצמם מה שלא יכלו ללמוד מרבים והשתדלו בשקידתם
לקנות להם תחלה ידיעה בדקדוק הלשון ולהשיג מקרא עם תרגום אשכנזי
ועם הבאור החדש הנלוו אל התרגום ולא נחו ולא שקמו עד השיגם כל אלה
ומתוכם למדו בתשוקה גדולה, כי מהר נוכחו לדעת כי אשר הורגלו עד עתה
ללמוד מקרא על פי פירוש רש"י לא הספיק להבין המקרא כפשוטו. החדש
היה מעורר בקרבם התשוקה אליו, ועל כן לא הפילו דבר ארצה מכל הכתוב
בספר. מלבד התרגום והבאור קראו גם את ההקדמות והמבואות. קריאתם
באלה היתה להם תועלת להשכילם ולהובילם דרך תבונות, כי בהם נפקחו
עיניהם על עולם חדש. בדרך עיונם בס נפגשו יחד עם אישים ומחקרים מעם
ספרים מספרי חכמי ישראל וגם האומות אשר עד הנה כמעט לא ידעו
ממציאותם. ומאין ידעום? הלא הם ספרים אשר הרבנים הקנאים לא נשאו
שמן על שפתם. והיו בהתבוננם בס ראו בעיניהם כי מלבד מה שלומדים
מרבתיים מחרפות פלפולים בגפ"ת וממה שהגו לענות נפשם בבנית מליצות
חירות של בעלי החלוקים ומעשה חדודים של רוב המפרשים התלמודיים
האחרונים, עוד יש חכמה אחרת בישראל מחכימת פתי ומאירת עינים. והנה
בשום לב לאלה התאוות האוהות ללמודיהם ונדבו להם חלק מזמנם. בכפל
שקידתם התקדשו לחכמת התורה בכללה, אחוז בתלמוד אבל גם מידעות
אחרות לא הניחו ידם. זאת התאוה עזה היתה כמים רבים בקרבם עד כי לא
חתו מהבנים נפשם בסכנה פן תהיה השתדלותם זאת בעוכריהם. כי הדבר
היה ידוע לכל, אילו ינדע להאספסוף אשר בקרבם הם הבחורים הסכלים
המתחסדים ומהם לרבם כי עוסקים הם בכמו אלה, שלומדים דקדוק והוגים
בכאור המבארים החדשים ומבלים זמנם במקרא, ולא עוד אלא שמתרגמים
אותו בשפה ברורה על פי תרגומו של החכם רבי משה בן מנחם, מה יהיה

אחריתם? הלא אף אם לא נמצא בהם כל דופי ותמימים בדרכיהם ובמעלליהם כבר היה זה דופי עד די אם נתנו עיניהם בספרי רמ"ד (הוא ר"מ בן מנחם מדעסא), כי היה הקול נשמע בשם הגאון רבי משה סופר ז"ל שהיה מרגלא בפומיה „בספרי רמ"ד אל תשלחו יד" (27).

אמנם אם גם היתה הסכנה צודה להם ועל נקלה היו יכולים להמשך ברשתה, בכל זאת נברה תשוקתם לדעת חכמה על חתתם מפני זאת הסכנה, ובינתם ומתינותם עמדה להם כי השכילו להציל נפשם ממכת הפרושים, ובכל עת שמרו רגלם מלכד, כי תמיד היתה הדאגה נגד עיניהם והשתמרו לבל יודעו מעשיהם לאיש כי אז אוי להם ואוי לנפשם. ומה עשו? היו מסתתרים בסתר מלונם ועשו במחשך מעשיהם. ומדאגה מדבר פן יבהילם איש, היתה תמיד גמרא פתוחה ומוכנת לפניהם להתעות את האורח הבלתי קרוא. אז אחרי צלחה להם התחבולה הזאת וחשבו כי יכולים לבטוח על סתרם, כבר נסו לעשות עוד פסע שני והיו מתרגלים מעט מעט לקרוא גם בספרים עברים אחרים מן הבא בידם, במליצות ובשירים גם בספרי מדעים, ובעת ההיא אשר אני דובר עליה כבר היו ספרים רבים ממינים האלה מתפשטים. מאד התענגו ושירי רבי משה חיים לוצאטו, גמול עתליה מלוכת שאול וארבע כוסות, והיה עיונם בהם כעיונם בגמרא ובתוספות: עושים פשטים, מקשים ומפרקים, והשתמשו בהרעיונים שמצאו כם לדרוש על פיהם בפסקי המקרא ובמדרשי אגדה. והנה כרבות עסקם באלה קבלו מעם החכמה אשר לפנים לא שערוריה ולא חלק להם. ואז התעוררה כם גם התשוקה להבין על בריה את שפת אשכנז, ללמוד דקדוקה ולקרוא בספריה. ואמנם הלמוד הזה מאד יקשה מהם, הן מורה לא היה להם אשר יוליכם ואשר יביאם אל מחוז חפצם ממדרגה אל מדרגה, ואף אילו ימצא להם מורה בזה היו יראים לצאת ממחבואם מפחד רבם עליהם, ועל כן היו סמוכים רק על עצמם. ואמנם הם לעצמם נתעו מהר מדרך המועיל בלמודים. לרוב חסרה להם המתניות הדרושה להובילם למטרתם. הם היו ממהרים לדלג על המדרגות התחתונות ולקפוץ מיד אל העליונה, ועוד טרם שנכנסו לפרוודור כבר היו רוצים להעמיד רגליהם בפנים המרקלין, על דרך שהרגילו ללמוד מנעורם לפני מוריהם בבתי הספר או נאמר בחדר. כי בטרם ידע הנער להשתמש בשכלו ובטרם ידע מכל התורה אף חומש אחד שלם, ובעוד היות לו ספרי הנביאים והכתובים תעלומות

27) אמרו עליו על הרב רבי משה סופר שנשא זה המאמר על שפתו: בספרי רמ"ד אל תשלחו יד. וכן מצאתי כתוב בצואתו. והנה לא אטיל ספק בזה, כי ידוע שהיה שונא את רמ"ד ודעו, אבל קשה עלי להאמין שאמרו בלשון הזה שהוא טעות גמור לבר כי רב. כי לא ידע שלשון שלוחות יד עם ב' הוא תמיד להוראת נזק, כמו: שלח ידו במלאכת רעהו, שלח ידו במשיח ה', ועל כן אם נאמר אל תשלחו יד בספרי רמ"ד יהיה הכוונה שלא יוקום ביד אף המאמר הלא ר"ל להפך שיהיו נזהרים מנגוע בהם כלומר שיתרחקו מהם.

האמר על אף כי הוא תמיד להוראת נזק, כמו: שלח ידו במלאכת רעהו, שלח ידו במשיח ה', ועל כן אם נאמר אל תשלחו יד בספרי רמ"ד יהיה הכוונה שלא יוקום ביד אף המאמר הלא ר"ל להפך שיהיו נזהרים מנגוע בהם כלומר שיתרחקו מהם.

חכמה כבר שמו על צואריו עול הגמרא, ובמוח הנער הרך הוצקו משפטים ודינים מדיני ממונות בחוקה, לפעמים בחוקת הירד ולעתים בכפיית המקל. גם לא נמנעו המורים ללמד לנערים צעירים גמרא בעניני אישות ועריות, דברים רחוקים ממושגי הנער, וזכור אני כי בשנת תקפ"ה עד לא שלמו לי עשר שנים למדני מורי מסכת קדושין (28). והנה אף כן נהגו הבחורים בלמדם מעצמם לשון אשכנזי ובהגותם בחכמות, עוד בטרם ידעו דרך הלשון היטב ומשפט הרכבת המאמרים כבר שלחו ידם לקחת מפרי פי המשוררים הגדולים האשכנזים ושמו מגמתם לקרוא שירי שיללער ורוב ספריו הדראמאטורגיים וכן ספרי לעססינג המליצות ועוד רבים אחרים ועשו בהם סברות בדקדוקים ופלפולים כאשר הסכינו לעשות בסוגיא דגת בעומה ולא יאומן כי יסופר כמה יגיעות יגעו בזעת אפים לבא לחקר דבריהם, כולא האי ואולי! אבל דע כי בכל זאת לא לשוא עמלו, כי מה שלא עשתה הפעדאנאניק המדעית עשתה ההתמדה והיגיעה והאהבה אל הדבר, כי סוף סוף באו למחוז חפצם.

אמנם זאת ועוד אחרת ראיתי ורעה רבה היא. יש מן הבחורים ממפלגה הזאת טרם אספו אל קרבם ידיעות בשפת אשכנזי כמעט קט כבר נשא רוחם אותם לדרוש במופלא מהם ולהגות בקצת ספרי חכמי אשכנזי אשר הבנתם רחוקה מהם יען כי אין להם ההכנות הלמודיות ולא הכשרונים הנפשיים הדרושים להביאם עד תכונתם. בחורים ממין הזה פגשתי באונגארן לא מעט, מאותם אשר הסתירו דרכם מבני אדם ועשו מעשיהם באישון לילה ואפלה. המה אשר לעיני רבים היו מתחסדים ובאדרת הקנאות מתחפשים ולמדו שפת אשכנזי וחכמת מה בסתר אהלם, ומאד נפלאו ממני משפטם ומעשיהם. ראיתים ומצאתי שכמעט ידעו קרוא מהיר בספריהם ואף כי להבין חקר דברי חכמים וחידותם מצפצפים ומהגים בספרי הפילוסופים בלי הכנה ברורה בשמוש לשונם ובלי דעת ההקדמות המדעיות הנצרכות לחכמת הפילוסופיא, ובהיות להם הדרך לעלות ממדרגה למדרגה דרך רחוקה על כן בצעד אחד דלגו על השלבים האמצעיים בסלם החכמה, ותהי ראשית קריאתם בספרי בן מנחם הפילוסופיים הפעדאן וירושלים, כי הם היו היותר קרובים ללבם, ואחרי שהתחילו בחקירה אמרו לרוחם גמור, וקראו בכל הבא לידם אף מה שהיה למעלה מהשגתם, ואף מה שהיה מוסכן לאמונתם, ולא מעט מאלה נעשו בני אדם "דו פרצופין" מתחסדים מצד האחד ובעלי ספקות מצד השני. פעם אחת הקרה

(28) בדידי הוה עובדא בשנת תקפ"ג אחר הפורים נסעו אבותי לאייזענשטאדט על חתונת בת דודי ואני עמם. ועברנו דרך ניקלסבורג, והלך אא"מ ז"ל לבקר את רבנו מהר"ם ז"ל ולקחני עמו, ושאלני הרב אם כבר התחלתי ללמוד משניות? ועניתו בלי כל מורא: רבי, אני לומד כבר גמרא עם רש"י ותוס' ומהרש"א, ומה למדת באחרונה?" מכות סוגיא, "כיצד שמין", והיה מנסה אותי ועמדתי בנסיון ושבחני וברכני. אבל פנה אל אבי ואמר: מצוה אני עליך ר' מאיר שלא יעמים רבו כל כך על הנער החלוש, מעולם לא היה העתי נחתה במה שהמורים מעמיסים על התלמידים שיש להם בשרונים טובים יותר מדי.

ה' לפני תלמיד חכם אחד אשר היה נמנה בין הבחורים החריפים והחשובים בישיבת פ. . . . וגם ראוי הוא לאותה החשיבות, כי נצמדו בו אהבה עזה לתורה עם חשק לדעה, מעלות תוריות נכבדות עם מדות נפשיות, אמנם איש לא ידע בישיבה כי קורא הוא בספרים חזונים ועוסק בחכמות יען כי עשה מעשהו במחשך כרבים מכני גילו. גם אחרי ימים ושנים לא הסיר תשוקתו למדעים ממנו. לא ידעתי עד היום מה מצא בי אחרי התודענו זה אל זה לכבדני לעשות אותי לאיש סודו, כי הודה נגדי כי בתשוקה גדולה קורא ושונה בתורת הפילוסופיא והבטיחני כי הגה בכל ספרי הפילוסוף קאנט האשכנזי בעיון רב זהם כמוסים וחתומים בזכרונו. האמת אניד כי כשמעי כן מפיו הייתי מתפלא מאד עליו יען כי ממשאי ומתני עמו נודע לי ונוכחתי כי רק מעט הבין לכלכל דבריו בשפת אשכנז, אכן אחרי שובי נחמתי כי הוכרחתי להאמין כי לא שקר מלוי מכל וכל, כי בדבורו אלי היה מראה בקיאות רבה בספרי קאנט עד כי ידע להציע מאמרים ורעיונים ממנו בעל פה. ואמנם גם חוץ מזה נאמנה לי דבריו כי הרגשתי בו כי דעות קאנט לא חסרו לעשות רושמים בדעותיו התוריות, כי אף שבמעשיו היה מתנהג כהרבנים האורטודוקסים המובהקים ככל זאת כל מבין דבר לאשורו מצא בו האיש אשר לו העינים לפנים ולא לאחור. הנה הראיתוך דוגמא מאותם הבחורים אשר אף שלא המרו רוח רבם העיון לחכמה התעו עיני רבם, בחור אשר בלי מורה ומנהל ע"י יגיעתו והאהבה אל הדבר הגיע למחוו חפצו ויצלח.

ראיתי ונתון אל לב כי לא טוב עשו הרבנים החסידים ובתוכם הרב מפ"ב רבי משה סופר במה שהיו מונעים את תלמידיהם מדרוש בחכמה כל עיקר ולא ראו כי דרכם לא יתכן בדורות האחרונים. הנה הם שוו תמיד נגד עיניהם מעשה חסידי ספרד וקנאתם באיש העוסק בחכמת היונים וחשבו להרמות אליהם ולעשות כמעשיהם, באמרם הנה הרב רבי שלמה מן ההר ואתו ותלמידו רבנו יונה החסיד, ואחריהם בזמן רבנו שלמה בן אדרת ועמו חבל חכמים גדולים הלא בקנאם קנאת תורתנו הלא עשו גזרות איסורים וחרמות על כל הלומדים חכמה יוגית, על כן נעשה כן גם אנו בימינו ובארצותינו. אבל מה נעשה כי לא ידעו ולא הבינו את הנעשה בימים ההם, ואם אולי ידעו לא שמו אליו לב בעוון קנאתם ולא זכרו מה אסרו ועל מה התפשטה גזרתם. אלה הראשונים היו חכמים מחכמים בכל מדע וידעו להבחין בין חכמה לחכמה, בין מדע מועיל ובין מויק ועל כן גזרו על חכמה יוגית. ומה היא חכמה יוגית אשר כוונת אליה? היא החקירה של הפילוסופים היונים במה שאחר הטבע, והיא לפי דעתם ולפי מה שהורם הנסיון העבירה רבים מן הצעירים באומנתו על דעת התורה ואסרוה מפני נוקה. אבל מעולם לא עלה על דעת אחד מהם להניא את אדם מלמוד לשון העם אשר הוא יושב בקרבו, מלדבר בשפה ברורה או לכתוב צחות בלשון עם ועם, או יניא אותו להבין בחכמת המספר והחשבון או להגות בחכמת הטבע והגיון ודברי הימים וכיוצא בהם מן המדעים מתוך ספרים כהוכים בלשון עם זר. אילו עמד בעת ההיא

אדם מתחסד והיה אומר מנעו את בניכם מן ההגיון בכל אלה וגם אתם תזרום הלאה כמו דוה, הלא גם הגזורים והמחרימים היו אומרים לו: אל תהי סכל! הבוחן ובודק כל הכתובים והאגרות אשר כתבו בענין הזה ימצא רשום ומפורש כי כן הוא. אמנם אלה הרבנים בדור האחרון האוסרים הכל אף קריאה בספר כתוב בלשון ארצנו וכל דבר חכמת האומות, מה מאד הסכילו לעשות, ולא הבינו כי הם מבקשים דבר אשר לא יתכן בזמן הזה ועוברים על אזהרת משנתנו: אל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע! אך מלבד זה עוד שגו כפלים כי לא השגיחו על תוצאות הדברים בעת ההיא ולא התבוננו כי גם חכמי ספרד אך לשוא גזרו וללא הועיל היתה תקנתם, כי לרגלה רק גברו המחלוקות והשערורה בקהלות ישראל אבל את מבוקשם לא השיגו; אחר כמו לפנינו עמדה דרישת החכמה ברומו של עולמם. כל ההוגה בדברי ימי העת ההיא יודע זאת, אבל מה נעשה למי אשר לא הגה ולא ידע קורות עמנו? ועתה אם כן היה בדורות הראשונים אשר היה בידם מקל חובלים על ידי נדויים וחרמות, מה יש להם לקוות בזמננו זה? רחוקה היא ממני להטיל ספק ביושר לבם, אך אאמין כי לפי דעתם היתה מחשבתם צודקת, כי ראו בין הבחורים אחרים אשר כמעט עבר עליהם רוח חכמה חזונית כמעט קט כבר נרעשה חסידותם ונפלגה אמונתם ובאחרונה הלכו בדרכים לא טובים ונכשלו על כן עשו סייג וגזרו על הכל. אבל אחשוב כי בעבור זה לא צדקו הרבנים להשניא את החכמה ולהחרימה כלה משיבתם. אם אחדים הלכו תועים בדרכיה לא היה להם להוציא קצפם על כולם. מי חכם בבני אדם ידבר משפטו להרשיע תכונת כלל כלו או תכונת חברת אנשים או עם מן העמים על פי התכונה אשר מצא בהיחיד או באחרים מן הכלל או מן החברה או מן העם ההוא. לו חכמו ישכילו או יבינו כי לא זה הדרך ישכון אור ולא מחכמה ישפטו ככה, אכן יהיו אומרים: צדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם! ועל כל זה הורנו הנסיון כי דרכם הוה הוא הפכפך ואשר הם חשבו לטובה נהפך לרעה. הם רצו לזכות את תלמידיהם ותחת זה הזיקום נזק מוסרי. כי התלמידים הנבונים הבינו הדבר טוב מרבם וידעו מה תכליתם דורשת, וידעו כי בזמננו החכמה תעז לטורה, והגה הם עומדים בין שני רגשים בתוך, מצד האחד תמשכם אליה מצות רבם אשר מוראו עליהם ומצד השני תמשכם אחריה בקשת החכמות. ומה עשו? מה שנאסר להם במצות רבם לבלתי עשותו וגם היה מסוכן להם לעשות כגלוי עשו בסתר, וכחשו כי כן עשו, ואם נחשדו, בלשונם יזכו לרבם ואומרים כי לא עשו, ועל זה הדרך למדו לשונם דבר שקר לתעות ולהכחיש בשפת חלקות.

אני הגבר בעיני ראיתי כי זה ההרגל להחניף בחלקות פעל על מקצת מן הבחורים לרע להשחית תכונתם המוסרית לאין מרפא, עד כי גם אחרי צלח הפצם והשיגו רבנות וישבו לבטח ואין מחריד, אם ראו כי מעמדם דורש לכפור בהשכלה אשר עליה היו נותנים נפשם כפר וכחשו בעד אגורת כסף-

כסף ולמען קנות חן ההמון הנבער. הנה לפנינו מתשוקתם ללמוד דעת וחכמות העולם כמה תחבולות עשו, התעו את רבם החניפו והפכו פניהם לכמה גונין וכל זה מחשבת כי החכמה תעו לתכליתם ותושע להם ימינה לימים הבאים להנחות את עמם בדרך תבונות וישוטמו רבים ותרבה הדעת והיו מכפרים בזה על חנופתם. אמנם מה נפלאות היא בעינינו אם נראה יש מהם אשר לא כן עשו, אשר באחרונה עם חכמתם חכמים היו להרע. הנה אני הכרתי בהם אנשים אשר מדי ישבו כסאות לרבנות להורות לעם ה' כבר נגדו בחכמה אהובת נעורים והלכו אחרי הרבנים הקנאים אויבי כל מדע אשר מהם יצאה באחרונה אגודת שומרי הדת באונגארן, ואשר החריבו שם השלום בין בני אומתנו וקרעו הקהלות, זאלה המשכילים הבוגדים אף הם חיו בין הנרגנים מן הראשונים. כן ידעתי מאחד הרבנים אשר בהיותו בחור שקוד וחרוץ במלאכתו עסק בלמוד החכמות והנה בספרי הפילוסופיא במסתרים כמנהג הבחורים, ואמנם לא היה מן הצדיקים אשר ילכו במח בלי פגע במעשה הדת ובאמונתם כי אם היה מן הפושעים אשר יכשלו בהם, כי עסקו בחזוניות מהר עשה פעולתו והעבירו על דעת התורה והמצות ונעשה אפיקורס גמור במחשבת ובמעשה, בהרהור הלב ובגלוי פנים. געלה נפשי מלהוציא מפי ספור המעשה המכוער אשר אמרו עליו שעשה בפרהסיא, מעשה אשר כמוהו לא נשמע מעולם מאיש יהודי אשר נפש ישראלי שוכנת בקרבנו. והיו אחרי עברו לו קצת זמנים שב ממעמדו הוזה ופנה אל הרבנות ונעשה צדיק והיה ריש בריוני, בין קנאי שומרי הדת. מנהגו הקדום היה כל כך גודע לרבים ומפורסם לכל יודעיו עד כי גם הוא עצמו לא הכחיש מעשיו אשר עשה, רק הצטדק בהודיעו ברבים כי הוא בעל תשובה ומתחרט על חטאות נעוריו ותוהה על מעשיו הראשונים. הן אמת כי אין לך דבר העומד בפני התשובה ובמקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד. ומצד הוזה יאתה לו תהלה כי לא בוש להתודות על אשר העוה. אבל חטאת היא בעיני אם בעל תשובה אשר קופה של שרצים תלויה לו מאחוריו מתנשא להיות דיון ומוכיח לאחרים להרשיעם על מעשים אשר הם רק כתעותיו ילד נגד מעשיו הראשונים. איש כזה נדמה בעיני כבריה בפני עצמה. ועוד זאת אומר: אני מאמין באמונה שלמה בצדקת בעלי תשובה אשר מתקף יצר לבם עליהם הפרו חק ועברו תורות, ואחרי אשר התאוה נהיה נחמו על אשר עשו ושבו ממעשיהם בכל לב, אבל קשה לי להאמין בתשובת פושעים בתורה הבאים עליה בכח מענות ועל פי מופתי פילוסופותם ועוד ביחוד אם אנו רואים שהתשובה אחוזה בעקבי בצעם. זאני בכל עת אם מראה כזאת נגד עיני לא אוכל להסיר מזכרון מאמר חכמינו הראשונים: שובו בנים שובבים חוץ מאחר! עוד גרוע מזה שמעתי מפי אחד ממידעי אשר ידעתי לאיש נאמן, והוא ספר לי כי זה כחמשים שנה עשה חוזה בישיבה עם אחד הונגארי אשר בילדותו גדל בחדר מורה איש בער ריק מכל חכמה, ואחרי כן למד בישיבת רב אחד מן הרבנים הקנאים אשר שם לא

למד מאומה מכל דבר חכמת בינה זולתי מעט תלמוד, והנה הבחור הזה כרבים מבני גילו פקח עיניו וירא כי לא התלמוד לבד ינחהו למחוז חפצו כי דרוש לו לדעת גם חכמה, והתחיל לעסוק מעט בידיעות אחרות בסתר ואחרי כן בגלוי והלך מחיל אל חיל ובתשוקה עזה קרא בספרי אשכנז ואף כי לא נגמר בשולו בכל זאת כבר מצאה ידו די התמוטט באמונתו ותהי ראשית בכוריו פרי כחש פורה ראש ולענה, עד כי מלאו לבו לחקור על ה' ועל תורתו ולא ארכו הימים וכפר הכל. ואמנם הסכת ושמע כי זה האיש למקצת השנים הועילה לו צביעותו והתחפשותו באפר החסידות ועלה אל משרת הרבנות והתחבר זה אשר כחש בלבו עם הקנאים והתפאר בארמודוקסותו ועל משכילי הרבנים יתגדל ויתרומם ורגז ושחק וכעס ואין נחת ובדברו וגם בכתבו יחנוף בחלקות.

לא אוכל להתאפק מלספר פה מה שקרה אותי עם בחור אחד משיבת פ... זה הבחור חלה בחולי העור ובא הנה לוויען לשאול ברופאים ונשתהה פה כמה שבועות עד הרפאו מחלוי. לפרקים בא לבית מדרשנו לשמוע דרושי בתלמוד, ולפעמים נשא ונתן עמי בהלכה ומתוך פלפולו עמי מצאתי כי כבר למד ושנה הרבה בגמרא ובפוסקים. ונדמה בעיני כי זולת זה לא מעם מעם חכמה מעולם, אבל אחרי כן נוכחתי כי טעיתי. התבוננתי בו ואראה כי יש לפני אחד מאותם הבחורים העושים במחשך מעשיהם וקוראים בספרי אשכנז בסתר. גם אילו לא נגלה לי סוד לבו הייתי מכיר זאת מהכרת פניו הוועפים ומהכנתו כי כן מצאתי לרוב שאלה המסתתרים יעמו מעטה ענוה וחסידות לבל ינוכרו. ויהי אחרי הרפאו מחלוי שב אל עירו אל הישיבה. או לתקופת השנה וכמעט כבר נשכח האיש מזכרוני, והנה קבלתי מכתב ארוך ממנו כתוב בכתב ולשון אשכנז, ולא קראתיו בתחלה מראש ועד סוף כי היה בן ארבעה דפים וכראותי ממי הוא וכקראי איזה שורות וכבר נודע לי שמץ דבר מענינו אמרתי אין קריאתו מיד נחוצה והנחתיו לעת אחרת. למקצת הימים בא זה המכתב במקרה אל ידי, ואמרתי בלבי אקרא בו בכל זאת, כי התאויתי לדעת מה היה לו לבחור הזה לכתוב לי מכתב ארוך כזה. ויהי כאשר בינותי בענינו נבהלתי מראות עיני. המכתב היה מלא ספקות על עקרי הדת הרמים והנשגבים. משתומם עמדתי כי יהיו לעולת בסלם ספקותיו עד האלהים, ומבקש ומתחנן לפני לעשות עמו אות לטובה לפור ספקותיו ולפתור לו מענותיו המוצצות דם לבו בעלוקה, כי כבר החלה אמונתו להתמוטט. אמנם בהיות שאין דרכי להתוכח על ענינים כאלה ואף כי לתת דעתי בכתב עליהם לאיש אשר לא אדע אם הוא ראוי והגון להשיג סוף דעתי, על כן הנחתי כתבו למשמרת ולא עניתיו. והנה כראותו כי לא עניתיו שם לדרך פעמיו ויבא בצל קורתו והתנצל לפני כי סערת לבו איננה מניחה לו לישון ועל כן ערב לבו לגשת אלי ולהציע לפני שאלותיו פה אל פה. עתה היה הדבר טוב בעיני להשיבו דבר דבור על אפניו והשתדלתי כיכלת חכמתי להסיר הספקות מלבו ולהעביר

הרעות הרעות מרוחו, הוכחתיו בשבט פי והוריתיו מה טוב לו ומה אשר חייו דורש מאתו והוהרתיו משוב אל כסלו עוד, ואמרתי אליו כי שתיים רעות עשה לנפשו, האחת כי חמס ממנה המנוחה ושלות הלב, והשנית הזכרתיו כי מוכתו ועתידות חייו דורשות מאתו לשמר תם ולרעות אמונה. אני האמנתי כי דברתי עד די מה שיש לדבר ולהוכיח בענינים כאלה. וגם זה האיש נתן לי תודות על הטוב אשר עשיתי עמרו והבטיחני כי רפאתיו ממחלת ספקותיו, אמנם הכרת פניו ענתה בו כי לא הבטיח רק מלין – אולי חשב שמצד דרך ארץ ראוי להפנים דעתי – ולא היה לי כל ספק כי לא המתי הנחש אשר בקרבו כלה. אחר הדברים האלה עבר זמן מה – לא אוכיר עוד שיעורו – והנה אנכי יושב בביתי ופתאם נראה אלי זה הבחור עוד הפעם, כמעט נחשב בעיני כאילו נוצר להטרידני. אמנם אך רגעים אחדים אחרי דברי עמו ושאלתיו על אדותיו, כבר מאד השתוממתי כי הכרתי מתוך דבריו ומתנועותיו ופניותיו וכל עניניו כי נהפך לאיש אחר. הבחור נכא הרוח היה לגבה רוח, האפיקורס המובהק היה לאורטודוקס מן הגסים, הכופר הכל היה לחסיד. כל דבור ודבור שיצא מפיו היה מתובל ביראת שמים כמעשה המתחסדים החדשים שנושאים תמיד החסידות על שפתם. הסכת ושמע חציפותו של אותו האיש! בגאון ובגבה הודיעני כי כבר קבל התרת הוראה משנים או שלשה רבנים, ולא עוד אלא שיש לו תקוה להתקבל לרב באחת הקהלות באונגארן. ואני בתומי שאלתיו: לאיזו מפלגה תמנה הקהלה אשר יקוה להיות בה רב? ויענני בעוותו: מה זו שאלה? הלא רבותי הם ממפלגת שומרי הדת, הרבנים שסמכו ידם עלי הם משומרי הדת, האהיה אנכי נופל מהם? אמנם אני יותר מעל רוע תכונתו ונבלותו תמהתי על עוותו לענות כן אל פני, וכבר היה מאמר הנביא מרחף על לשוני: ומצח אשה זונה היה לך מאנת הכלם. אכן בהיות שאין זה מדתי להתוכח עם עקשי לבב רעי התכונה כאלה החרשתי ולא עניתיו דבר, רק למען הסירו מעל פני בקשתי ממנו לסלוח לי כי לא אוכל להשתעשע עמו עוד בדברים כי לא נפניתי היום מרוב טרדותי העמוסות עלי. אמנם גם הוא הכיר מהר מה שבלבי עליו ויפן וילך האיש לדרכו.

הנה הראיתוך מינים שונים מן הבחורים בישיבות אשר פגשתי. בחורים הולכים לתומם הוגים בתלמוד ופוסקים כל היום ורוב הלילה ועיניהם סחות מראות כל ההויות בעולם, ובימים ההם יצאו מהם רוב הרבנים באונגארן; בחורים אשר כבר נפקחו עיניהם וראו כי לא על התלמוד לבדו יחיה האדם והשתדלו לקנות להם גם ידיעות אחרות בגלוי או בסתר ועמדו לנס עדתם לכבוד ולתפארת, ובחורים אשר למדו תורה וגם חכמה אבל מחסרון מדות נפשיות ישתמשו בהן בלא דעת ובלא מדה ומשקל, והכינו דרך חייהם ככל אשר דרוש לבצעם ומהם יצאו החנפים. מכל שלשת המינים האלה הראיתוך דוגמאות במראה ולא בחידות, ואמנם וחלתי ואירא פן תאמר אלי קורא יקר מה לך לספר כאלה סודות חיי אנשים פרטים, ואיה התכלית המוסרית בכל

זה? על זה אענך: גם אתה אל תבהל ברוחך לדון אותי לכף חובה. דע לך כי ככל מה שאספר לא חשבתי ולא עלה על לבי להוציא דבה רעה על אדם בין יהיה איש כרוחי בין יהיה איש אשר לא כרוחי, חלילה לי מזה, וגם מעולם אין כן מדתי. וזה לך האות כי אין חפצי להיות מקלה זולתי או להלשינו הלא השתמרתי מהזכיר שמות. אולם התכלית המוסרית אשר שאלת יש ויש. דע והבין כי לפי המטרה אשר שוייתי נגד פני במאמרי הזוה היה ספור הדברים נחוץ לי מאד, ונכון לבי ובטוח כי כל ההוגה בו בחקר לב יוסיף לקח ויקח מוסר. ממנו נבין כי באשמת הרבנים הקנאים יצא מקנאתם ההפך ממה שרצו. הם חשבו לחזק הדת בגזרתם ובאמת הרעו יותר מאשר היטיבו. שכחו ולא ידעו כי מים גנובים ימתקו ועל כן כאשר הרבו גזרותיהם כן רבתה וכן פרצה התשוקה לעבור עליהן, ויהי אחרית דבר כי אלה הגזרות עצמן כמה חללי אמונה הפילו ולרגלן פרצה התנופה בארץ. כן הוא מצד האחד. ואמנם מצד השני היו הישיבות ההן אשר בקרבן פרחו אלה הגזרות מקור נפתח לסכלות ולתרבות אנשים אשר לא ידעו בנמוסי העולם בין ימינם לשמאלם. אלה הישיבות, הגדולה לפי גדלה והקטנה לפי קטנה, הלא אך מעט הוציאו פרי לברכה. אף גם אחד מני עשרה מאישיה ראה שכר טוב בעמלו. כי מה נעשה מרובם? מה יתרון השיגו מיגיעתם ומכל התלאות אשר הלאום בישיבה החוסר והכפן? יגעו לריק וילדו לבהלה. יש מהם נעשו מלמדי תינוקות, אבל לא מאותם המזהירים ככוכבים, כי אם מההולכים בחשך ולא אור ומנהיגים צאן אדם אחר המדבר בתהו לא דרך. ויש מהם בני תורה בטלנים לומדי משניות לזכות את המתים, חונפים לעמי הארץ בעד אגורת כסף וכבר להם, ואם בגזרות יצרפם הרב לבית דינו לעת הצרך, והטובים שבהם נעשו דיינים ממונים מהקהל. ויש מהם – והם הבחורים שהשעה משחקת להם או שהיו בני עשירים או חתניהם של עשירים אשר מהם נשפע השפע גם עליהם – והם הנקראים למדנים, בעלי בתים יפים וטובים, אלה היו לרוב גסי רוח המתפרצים להיות ראשי המדברים בכל מקום ולכל דבר שבקדושה, ואולם הרוב ההם היו קנאים אם באמת או מתראים להיות קנאים; אכן אם זה או זה יחד בחשבה התהלכו והציתו אש המחלקת בין הכתות והיו למארה לכל דבר טוב.

הרבה דרשתי וחקרתי לדעת המקור לאלה המעמדים ומה סבתם? ומצאתים בחסרון בינת האבות בגדול בניהם וחנוכם. הנה מי לא ידע כי יען שאין הכשרונים שוים בבני אדם, כי יש מחונן בטבעו מאת החונן לאדם דעת ביתרון הכשיר בינה ויש חסר כשרון לכל דבר חכמה בטבעו מבטן ומלידה, אף על כן ראוי לאבות שיתכוננו בכשרוני בניהם טרם יקדישום לאיזה חק ותכלית בדרך חייהם, וחוב הוא על האבות לחנוך בניהם על פי דרכם, את הכשר ללמוד חכמה יקדיש לחכמה, ואת אשר לא יכשר ינחהו דרך אחרת למלאכה או למפעל אחר אשר יחיה את בעליו. אמנם איש בער לא ידע את

זאת. בעיני רבים אשר אין להם כח להבחין, כל בני תענוגיהם כשרים לכל דבר, ועל כן לא יתבוננו ולא ישניחו אם בנם מוכן בטבעו למה שיועידוהו ללמוד התלמוד העמוק או אם איננו מוכן. בעיניהם הוא מוכן לכל ויזלח לכל דבר. ואולם חוץ מכסכלות האבות לחנך בניהם על פי דרכם, ראיתי סבת הדבר הרע הזה עוד מצד אחר, והיא יען כי אלה האבות הנואלים חושבים באולתם כי בזה טובת עצמם דורשים. כבר מתענגים במחשבה על העתיד לבא, כי בצפיתם יצפו לכבוד אשר ינחלו שיעמידו בן שיהיה מורה הוראה בישראל, או הווים שוכבים וחלומות יחלמו מן הזכות העצומה אשר ישיגו בעולם הבא על ידי שגדלו בניהם בתלמוד ושלחום לישיבה, אבל אינם שמים על לב מה יהיה משפט הנער וגורלו באחרית הימים? אם תקותם תבוא או תכזב, אם ישיג הבן ארחות חיים זמניים ואם יהיה לאיש יודע להלוך עם החיים לפי משפט זמנם? על כל אלה לא יביטו, כי עיניהם צופיות רק להשגת עולם הבא לכד להם ולבניהם אשר לפי מחשבתם בטוחים הם לעד לעולם רק אם ייגע הבן בזעת אפים בישיבה בגמרא ומפרשים ופוסקים מבלי משים אם חכם הוא או סכל. והבטחון הזה אשר הם בוטחים עוד יחזק בקרבם בדעתם כי זה הבן הסכל שמע מוסר האב הסכל, אשר כל דבר חכמה בעיניו זולתי תלמוד כתועבה, ושמר הבן מצות אביו והשתמר בנפשו לבלתי קנות לו חלילה שום ידיעה מכל היריעות הדרושות אל האדם הנימוסי. כי גם בזה הלא לפי סכלות שניהם, האב והבן, צדקת ה' עשו ולבני עליה יחשבו.

אמנם אחרי כל אלה המגרעות שהזכרתי אשר היו היות בישיבות במנהיגיה ומונהגיה, ברבנים ובתלמידים הקטנים עם הגדולים, ואחרי עוד אחרות כמוהן אשר כחדתי תחת לשוני, היו הישיבות מעיני ישע אשר מהם נבעו מי מנוחות לתורה ולתעודה. ואדבר ראשונה מן התלמידים. נפלאים היו מעשי הכחורים לטובה, ואם לא לכלם יאתה התהלה הזאת, לפי רובם לא ימנעם כל שופט בצדק מכבוד. הפלא ופלא היתה מסירת נפשם על התורה. קל היה לבחור עני לחיות כל ימי השבוע בלחם צר ובמים לחץ ולשבת רעב והונה בתורה יומם ולילה. אחד מחברי הבטיחני כי בהיותו בישיבה באחת הקהלות באונגארן התחתונה אף לחם צר לא היה לו והיה מאכלו מאכל בהמה פת סובין אשר אפה לו בעצמו. ואמנם העוני והמחסור לא היה להם כח להפריע את הבחור ממלאכתו מלאכת שמים והיה הונה בתורה כל היום ובכל כחו ומעולם לא התאונן על רוע גורלו אך היה תמיד שמח וטוב לב. אם במשך הימים הצליח בירו להמציא לו מזון סעודה אחת ליום בשנים או שלשה ימים או בשבוע כבר היה בעיניו כאיש מצליח. ויש אשר היתה השעה משחקת לו והצליח להשיג אצל בעלי בתים מזון סעודת הצהרים לכל ימי השבוע, וזה היה נחשב למאושר שבמאושרים. הנבחרים בישיבה, הידועים כי יש להם לשון למורים, היתה להם הכנסה משכר למורם עם הבחורים הצעירים מכני העשירים אשר עוד היו צריכים עזרה להבין דברי רבם וחדשויו. לפעמים

אם היה הנער תלמידו חסר כשרון במטע היה עליו עבודת פרך עד כי יצא שכתו בהפסד זמנו. ביום השבת היה המנהג שכל אחד ואחד מן הבחורים קבל פתקא (שהיו קורין פלעמט) לאחד מבעלי הבתים והיה אוכל על שלחנו כל סעודות שבת. לרוב היו הפתקאות מספיקות לכל בחור ובחור. אך לעתים לא היו מספיקות למספר כלם ואירע שנשארו אחדים בלי מזון בשבת והיו צריכים להסתפק משלהם. אבל לא דאגו ולא התעצבו כי היו למודי מחסור. וחוץ מזה היה בכל מקום ישיבה בית גם בתים יותר מאחד אשר בהם קבלו הבחורים מזון בהקפה. אני ראיתי הרבה בחורים כי היה נעים להם זה יותר טהויות סמוך על שלחן בעל הבית איש כילי וללחום אתו לחם רע עין. ולא מעט היו בעלי בתים אשר היה זה החק בעיניהם כמס עובד. גם היה המנהג כי הבחור היה חייב להגיד דברי אגדה על השלחן, וזה היה לרבים מהם לדבר מר, כי לא נסו באלה. ואשרי הבחור אשר היה לו שבתו אצל בעל הבית עם הארץ, כי אז היה יכול לאמר לפניו ככל העולה על רוחו אם דבר חכמה אם דבר שטות, זה בעל הבית לא הרגיש ועל הכל היה אומר: יישר כח. אך אוי לו אם נפל גורלו לאכול על שלחן בעל הבית יודע ספר והוא חכם בעיניו, כי אז היה צריך להתאזר כח לסבול פלפולו או גם חדושי תורה של הכל. לכבוד הבחורים יאמר כי בכל עת איש את רעהו יעזורו בין בכסף בין באכל אף גם בכגדים. בכל ישיבה כגדולה כקטנה היתה חברת בחורים ועל כל אחד ואחד כעשיר כעני היה החוב לתת בכל שבוע ושבוע נדבה כמסת ידו, העשיר לפי עשרו, והדל גם הוא היה חייב לתת דבר מועט. לפעמים היו מבני הקצינים בקהלה לוקחים חלק בחברת הבחורים ונותנים כסף השבוע לערך יכלתם אף שלא היו מבני הישיבה. בחדר מדרשו של המורה היתה תפלה קבועה בכל יום בבקר ובערב, וכשבתות הלכו שם להתפלל גם מבני הקהלה והם לפעמים היו מנדבים נדבות אם נקראו לתורה. בישיבת אייועני-שמאדט היה המנהג שכל החתן ביום חתונתו היה נותן לחברת הבחורים מתנה הגונה. שני בחורים מבני העשירים נשלחו אל החתן לבקש צדקה בעד חבריהם והם הביאו בידם כתב בקשה—לא ידעתי עוד מי חתם עליו אם הרב או הפרנס—ונקרא זה הכתב בין הבחורים „כתב שומא“ על שם ענינו, יען כי בו שם הכותב באומד דעתו כמה יתן החתן לפי עשרו ולפי ערך הנדוניה שקבל, ואף על כן היו קוראים את כסף הנדבה „מעות שומא“ (שאצגלד). אלה היו ראשי ההכנסות אשר לחברתם, ומתן היו תומכים את הבחורים העניים. וכל משכיל יבין מזה כי התמיכה היתה בצמצום ואף לא לחצי כדי צרכם ומחסורם. אמנם עוד מקור נפתח אחד היה להם והוא: חסד רבם וטובתו עליהם. עבודות האהבה אשר קשרו נפש הרב בנפש תלמידיו היו למחברת קדש. עוה היתה אהבת הרב לתלמידיו וכאב את בנו רצם, הרבה חסד עשה עמהם ותמכם מכיוו יותר מכדי יכלתו. כי בעשות צדקה ואהבת חסד נגד כל אדם היו הרבנים בימים הראשונים ההם מצוינים. לנפשם היו

מקמצים כעניים, אבל כעשירים נתנו פור לאכיונים והיא תהלתם והיא תפארתם. והנה כן היה משפטם נגד כל אדם ואולם נגד תלמידיהם עוד כפלים לתושיה. אכן גם התלמידים שלמו לרובם כגמולו, אהבתם אליו היתה נאמנה ומוראו עליהם כמורא שמים.

אחרי האמת והדברים האלה נראה כי מקורות המחיה והכלכלה לבחורים עניים אך מעט ורעים היו וכמעט הספיקו להחיות נפשם בצמצום, אבל את המגרעת מלאה שמחתם בחלקם. אמנם נוסף על מחסורם הזה עוד דאגה אחרת הציקתם. הנה מלבד הלחם אשר הוא אוכל הלא יש לו לאדם עוד מחסורים אחרים. במשך השנה השמלות בלות עליהם והנעלות בלות ומטולאות לאין מרפא ומאין יקח חדשות? האמנם כי על הנאות והיופי במלבושיהם לא הקפידו; להם היה די אם יש להם בגדים לכסות מערוטיהם ואם יש להם נעלים לרגליהם אף אם מטולאים מלאי על גבי מלאי, וכובע על ראשם— כי כן ילבשו הבחורים. אבל למלאות הצרכים המוערים האלה הלא גם נדרש מעט כסף, על כן בעבור התכלית הזאת שמו פעמים בשנה לפני מועד חג הפסח ובחדש אלול עד ראש השנה ויסעו למסעיהם מעיר לעיר ויבואו פתחי נדיבים. מי אשר לא ראה אורחת בחורים על המסע הזה לא ראה עליוזים מימיו, כי אף אם לא היתה אגורת כסף אחת בכיסם היו שמחים בצאתם לדרךם וששים בכואם אל עיר מושב. כי ידעו כי לא לחנם יכתתו רגליהם והיו בטוחים כי יאספו להם הכסף הדרוש להם והותר. בימים ההם זבעת ההיא לא קפצו היהודים ידם מהבחור המקדיש נפשו לתורה כל השנה אם בא ויבקש מהם תמיכה כמסת ידו. כעני כעשיר לא השיבו דך נכלם. היום נהפך הדבר— כן ראיתי— הבחורים נחשבו לרבים כבמלנים ומגנבי יום, לך עבוד אומרים לו וישיבו פניו ריקם. ואם יאמר: חשקה נפשי בתורה, אף הם ישיבו אמריהם להם: עשה זאת על חשבונך ולא על חשבון הצבור, או לא ישיבום דבר אך יסגרו הדלת בפניהם, ועל זה אני אומר מה היה שהימים הראשונים היו טובים מאלה. הנה אני לא נקראתי לקנא קנאת בחורי הישיבה. כבר הודעתוך דעתי עליהם והודעתוך מומיהם וחסוניהם. אבל זה לא יתן לנו הצדקה לדחותם בשתי ידים על כל אדות ולאמץ לבבנו מתמוך אותם בצר להם. כי מי יודע אם לא האיש הזה אשר מאסנו בו היום אם לא נועד להיות באחרית הימים לאות ולמופת בישראל. ואתה קורא יקר הרשיני לתאר לפניך בחור אחד מחברי אשר אכיר דרך חייהו לכל צדדיו, ותבין ותשכיל כי חמאת הוא לדחות בחורים כאלה אף אם דרך חנוכם ומשפטם ומעשיהם אינם כרוחנו. הבחור הזה אשר עליו אדבר פה גדל באחת מנפות אוגנארן ציה ושממה מאין בה תשוקה לכל דבר חכמת בינה. בימי ילדותו ושחרותו ובחרותו התגולל משיבה לישיבה, וככל הבחורים היה רוב תלמודו בגמרא ומפרשים, אך יתר עליהם אהב גם ההגיון במדרש אנדה ומחיותו במטבעו מבעלי כח דמיון חזק על כן אז בשחרותו כבר נאחו בסבך הקבלה, רבי חיים

זויטאל היה לו צלם דמות כל טהרה וקדושה ועל כן בחר בו להיות מנחנח ומחנכו. הוא ספר לי כי כמה פעמים התענה הפסקות שני ימים כי היה משתוקק לזכות לגלוי אליהו ובהיות רוחו גם היתה נפשו מיחלת כבטחה ליוס, בא אליו הנביא התשבי. ויהי כאשר לצרת לבו תקותו לא באה ואליהו התאכזר ולא רצה להגלות אליו חשב כי המקום גורם, או היה מתאמץ לעלות לארץ ישראל, אכן גם על זה לא הסכימו עמו מן השמים. והנה זה הבחור היה עני מצוין בין הבחורים העניים, תפנקיו היו פת חרבה ולחם חקו פת סובין ונעדרו ממנו כל מחסורי האדם. והנה אילו בחר כזה במעמד הוה נשוי כל טובה, בריה משונה בזמננו זה זמן ההשכלה ואומר: אנא סמכוני והושיעוני ממצוקתי שנפשי חשקה בתורה, מה יאמרו לו? יאמרו: אל תהי סכל, לך ועבוד עבודה ואל תבלה ומנך בדברי הבלים! עתה הסכת ושמע ואספר לך מה היה זה הבחור, זאת הבריה המשונה, באחרית הימים. שנים עברו זמנים ינקופו, ופתאם ויקר מקרהו כי בא לידי הבחור הוה ספר התורה והפילוסופיא שחבר החכם רבי יצחק שמואל ריגוי (יש"ר) וזה הספר היה הראשון אשר פקת את עיניו לראות אור בהיר בחכמת התורה ויעירהו משנתו וירא כי כל חיונותיו וחלומותיו אך מתבל המה יחד. ותשוקתו לדעת חכמה סעדתהו ותנחהו מישרים בדרך תבונות, ויהי גבר בגברים נודע בשערים חובר חבורים אהובים וברורים. ועתה דע וראה אילו היה הבחור הוה אובד בעיני ומתיאש מחכמת התורה אשר בה חשקה נפשו הלא סגלה יקרה אבדה עמו לחכמת ישראל ולתורה.

דרך הלמוד באלה הדורות האחרונים היה הפלפול המבולבל אם ברב או במעט, כי החודרים אף אם אין בהם שמץ אמת היו נעימים להם ונעימים לתלמידים. ומעודי נפלאתי על הרבנים אשר הוציאו כל רוחם על חריפות הפלפול והם עצמם מעלים פילא בקופא דמחטא; הנם מלעיגים על בעלי החלוקים זמרננים אחריהם, בעוד אשר גם הם עושים חלוקים ארוכים ומארץ מרתם, אבל מתפארים: זה דבר אחר, פלפולינו וחלוקים שלנו אמת, אבל המבין יבין כי אלה ואלה מקורי עכביש נארגים ואינם רק אחיות עינים. ודע כי ההערה לדרך הלמוד הוה לבעלי ישיבה באה להם מספרי האחרונים אשר רוב חדושיהם נאמרים לחדד בהם את התלמידים. בספרי חרושים מן היותר מפורסמים בהם אשר בדורותם היו עיני כל ישראל עליהם נמצא לפעמים פלפולי חרושים אשר ההגיון הכריא יענעע להם ראש (29). ואמנם הופשי ישיבה אשר אחריהם באו הלכו בעקבותיהם ותהי מדת אלה המחברים

(29) אין רצוני להיות מונח והולך כל ספרי האחרונים אשר יש בהם כמו אלה. למעינייגים הלא הם גלויים וידועים. אמנם לדוגמא ארמנו לך על ספר דורש לציון להגאון בעל נודע ביהודה אשר כלו ממוין הוה, ועל ספר "אור חדש" כרבי אלעזר קאליר ובפרט על פתיחתו ורוב חדושויו למסכת קדושין.

האחרונים גם מדתם בלמודם. ראיתי לאחר מגדולי אחרוני האחרונים גאון כל רבני אונגארן הרב בעל חתם סופר אשר מאד הרבה להתאונן על הדבר הרע הזה וכה דבר (בפתיחה לשו"ת ח"ס חלק י"ד): רבו כמו רבו זוחי הלב כל אחד בונה כמה לעצמו ממה שלבו אומר לו מחדש חדשים לבקרים, לא מפי סופרים ולא מפי ספרים, מדלגים על הנבעות וקופצים על ההרים כתושים וכשעירים". ומוסיף לאמר כי סבת הדבר אשר הגיע ככה יען כי "רבו האומרים מקום הניחו לי, כל אחד נוטל שם לעצמו.... עד שבעו"ה כל חלקה טובה סקלו באבני פלפוליהם והכל בנוי על מקום הניחו לי מן השמים להתגדר בו". ועל החלוקים הנהוגים בישיבות היה אומר, "כי דרכם בקדש וממעין קדש יצאו אלא שנתקלקלו בארך הומן". וכונת דבריו בהרחבת דבורו שם היא, שבראשונה החלוקים כשםם כן היו ללמד להתלמידים להבין דמיון דבר לדבר בדקדוק ובאמת ולחלק בין דבר לדבר הדומים רק למראה עין, והלמוד הזה לא נחשב בעיניו משאות שוא ותורת שקר, אך להפך יחשבהו "דרך האמת וההוראה". אבל נתקלקלו הדורות והחליפו זה בפלפולים חריפים ומשוננים ואינם משגיחים אם דומה אם אינו דומה עד שבעלי החריפים האלה מורים הלכה מתוך חריפתם, "עד שהגיע הדבר לשעור כי בעלי התשובה אינם משיבים אלא מגידים חדשות להרוס דעתם של ראשונים ולחדש דבר מלבם וכשארם אחד מורה הלכה כפשוטה ומשיב כמו שהשיבו הראשונים אומרים אין בתשובה זו חידוש". והנה כמה אמיתות הניח הרב הגדול הזה בדבריו האלה! אמנם מה מאד יפלא בעינינו אם נראה כי גם הרב הגדול הזה לא חדל לעשות חדשים ודברי חרודים בלמודו עם התלמידים בישיבה ולא עוד אלא שהיה מקפיד על ככה שיהיו התלמידים משננים להם כל דבור ודבור שחדש עד שידעו בעל פה. וגם בתשובותיו תמצא במקומות לא מעט שמערב דברי פלפול אשר יעתיק לשואליו מתוך חרדושו. אולם שמענה ואתה דע לך. אם נרצה לבא במשפט עם אלה גדולי התלמודיים על אדות הדבר הזה ראוי לנו לדעת כי חכמת ההגיון בחקר התלמוד איננה כחכמת ההגיון של אריסטו וכל ההולכים בעקבותיו. אם שאין להכחיש כי חכמת ההגיון הכללית היא גם מדה מכריחה את מדרש התלמוד, אין גם להכחיש כי התלמוד יש לו סגנון מיוחד בעיונו. ועתה כשנדבר מן הפלפול נאמר, לדעת אלה התלמודיים, כי חקירה שהיא על סגנון חקירת התלמוד היא נחשבת להם פלפול לאמיתות של תורה. הלא מקור מקומו בתלמוד עצמו, כי מה ענין התלמוד? קושיות ופרוקים, היות ואבעיות, הוכחות וראיות, דמוים וחלוקים, טענות ומענות, צא וקבץ על יד כל הנקודות האלה ויצא לך מושג הפלפול. והנה בהיות הפלפול הזה עיקר התלמוד מוכן הדבר כי הוא גם המדה לרבנים הדורשים בתלמוד, אמנם ההפרזה על המדה אותה הרחיקו ועליה הוציאו כל רוחם. אבל בשעור ההפרזה הזאת אין כל הדעות שוות, יש הרחיבה עד קצה גבול השגעון ויש הגבילות ולא הלכו הלאה מפלפולו של התלמוד. אבל גם

המפריזים עד הקצה האחרון חשבו בלכם כי כל פ'פוליהם החריפים הם תורת שלמה, ולא תמצא מעקשים ופתלתולים אשר לא יאמרו עליהם ממצויאיהם, ודוק היטב כי נכון הוא" או "והוא דבר עמוק" או "וזה כפתר ופרח". כן התפתח זה הפלפול המעוקש בישיבות וכל רב המרבה לפלפל על דרך זה הרי זה משובח אמן יקרא וחרוף, ואלו יתאספו ערדים עדרים תלמידים, כי אלה הצעירים את זה החרוד היו מבקשים ועל כן הוא נתן רוחו על רוב הישיבות. על חכמת ההגיון הלמודית לא התעוררו התלמידים מרבותיהם, אף המורים עצמם לא שמו עליה לב. אחד מראשי הרבנים כדורותינו אשר העמיד תלמידים לאלפים – הרב בעל נודע ביהודה – גם הוהיר ממנה וצוה הרחקתה (80). אמנם מלבד שלא השגיחו על חכמת ההגיון הכללית גם רובם לא השגיחו על חכמת ההגיון התלמודית, והם כללי הגמרא אשר בלעדם לא נלך במח בדרך התלמוד בין נבכי הסוגיות. נגד אלפי חרושים בנוים על מעשה חרודים לא נשמע אף כלל אחד מן הכללים המתאמתים מתוך הלמוד הישר בישיבות הרבנים האחרונים. גם לא שמעתי ולא ראיתי שיהיו הרבנים מעוררים את תלמידיהם על ידיעת סדרי הדורות של התנאים והאמוראים וחכמי ישראל אחריהם, וכמה תקלות יצאו מזה שהיו מחליפים תנא בתנא ואמורא באמורא או גם תנא באמורא (81) ולהפך. אבל אלה הידיעות היו בישיבות בלתי הברחיות ואין איש שם על לב לא המורים ולא התלמידים. ובעיני כל חכם לב הדבר הזה זר עד מאד. מי מכל אלה הרבנים תופשי ישיבה אשר לא היו לו כל דברי חכמינו הראשונים קרש וכל תורות צרפת וספרד כנתינתן מסיני, רק אלה התורות המכוונות את הלומדים בדרך הישר והצדק בתלמוד תורתם נמשו והשמיטו שדה בלתי נעבד אשר לא זרעוהו. הן תחלת החכמה

(80) אעתיק לך הנה דברי הגאון הזה בספר צל"ח למסכת ברכות דף כ"ה על מאמרו של ר"א מנעו את בניכם מן ההגיון אחרי שהביא דברי הכותב בעין יעקב, שאין לפרש הגיון היינו חכמת ההגיון שהרי היא חכמה מפוארה גם ללמוד התורה, אמר וזה לשונו: ואני אוכר ומה בכך שהוא שייך גם לחכמת התורה כיון שעקרו מתחלה התורה הוקבע לחכמה חזונית ראוי להתרחק ממנה משום עת לעשות לה'... ולכן לעשות הרחקה יתרה מן הפילוסופיא הוהיר ר"א מנעו את בניכם מן ההגיון עו"ש בכל דבריו. ואני אומר אילו היה נמשך הרב אחר חכמת ההגיון, לא היה עולה על דעתו לכוון בדבור, הגיון" הוראת חכמת לאגיקא אחרי שהגיון להוראה זו הוא המצאה מאוחרת ולא תוקדם לזמן רבותינו הספרדים ואין יושם כפי התנא רבי אליעזר הגדול?

(81) אין פה המקום לדבר באריכות על תולדות ספרי הכללים הנמצאים עמנו, ואם רצונך לדעתן עיין בספרי דוד דוד ודורשיו ככמה מקומות וביחוד ארמונו על מש"כ בחלק החמישי פ"ט פכ"א. וע"ע במאמרי מבואות התלמוד ותולדותיהם הנדפס בבית תלמוד שלי ח"א במקומות מפורזים. ורואה אני בזה מקום ראוי לתקן טעות שפלטת מתוך קולמוסו של המעתיק דברי הגאון חתם סופר בפתיחה שכתב: ר' אליעזר בכלאי שלא אמר דבר שלא שמע מפי רבו ונשנה ונעלה הטעות שם בהערה, שר' אליעזר בן הורקנוס אמר כן לא ר' אליעזר בכלאי האמורא שהוא ר"א בן פדת. ועי' בהערה שם תראה כי באמת נתחלפו לו השמות ודי למבין.

הואת להורות דרכי התלמוד יצאה מן הגאונים בבבל, חכמי ספרד דור אחר דור חזקה במסמרות, גם חכמי צרפת לא הניחו ידם ממנה, ואיך תדאב נפשנו בראותנו כדורותינו האחרונים בישיבות נעדרו אלה המראות וכל המורשות היקרות ההן אשר הנחילונו איתני התורה, נדחו מפני הבלי החדודים. ואמנם באמת כי זה ההפכפך הנורא היה רע ומר באחרונה, כי כאשר הוסיפו בישיבות להחזיק במעווז של ההפכפך הזה כן הוסיפו מכיני עם סרה מאחרי הישיבות וכבר היה חרבנן חרוץ, ובצדק אני קורא על אלה הישיבות: מהרסיך ומחריביך ממך יצאו.

הנה עד כה הגרתי לפניך מעט מהרבה ממה שנודע לי מענין הישיבות ותכונתן במדינת אונגארן. בכמה דברים לא היו הישיבות בבעהמען ומעהרען נופלות מהן, ובפרט בדרך הלמוד הפלפולי לא נבדלו אלה מאלה, אמנם בדבר גדול אחד לא היו תכונותיהן שוות והוא במצבן לעמת ידיעות אחרות, כי בענין הזה היו כבר כימי נעורי הרבנים ממין אחר וכמו כן הישיבות. כבר הודעתך למעלה משפט החנוך במדינות האלה איך היה מעת אשר נתן החק מטעם המלכות ליסד בתי ספר ליהודים למען ילמדו הידיעות ההכרחיות לאדם בחיי החברה אשר הן כתב ולשון העם אשר הם יושבים בקרבו וידעו לקרוא ולהבין בספרים כתובים בלשון אשכנז, דברים המועילים לאדם המדיני והנימוסי וכמו כן לדעת חכמת המספר והחשבון הנחוצות לחיים במשאו ומתנו עם זולתו, והודעתך כי זה החנוך פעל על היהודים לטוב להם עד שבמשך הימים פשטו בקרבם מעט מעט אלה הידיעות הנחוצות לדעתם והדרושות לחפצי מעמדם החברתי, והודעתך גם כן כי רוב הרבנים קרוב לכלם בני המדינות האלה היו למודי קצת ידיעות יתר על חכמת התורה. הנה זה קרוב לשבעים שנה – ימי שני חיי אדם עלי ארץ – עברו עלי אשר גדלתי בין החכמים והתרועעתי עמהם, רבנים גדולי תורה נודעו לי ונודעתי להם ונודע לי טובם ושיחם ולא מצאתי בין הרבנים בני מעהרען ובעהמען אף אחד מן הברורים בהם אשר לא ידע כתב ולשון אשכנז ואשר לא ידע לכלכל דבריו במליצת לשון הקדש. לא נופלים היו בצדקתם וביראת אלהים מרבני אונגארן אבל בכל זאת קנאים נגד המדעים לא היו ולא התחשבו בין האנשים הבוים לכל דבר חכמה חזונית, החושבים לעשות מעשה צדקה וטוב לפני אלהים אם יעשקו את המדעים וישניאום נגד בני אדם. בכל עז השתדלו לידע ולהודע מחכמת האומות מתוך ספריהם, ובאהבה רבה הגו ודרשו בספרי המחקר מחכמי עמנו ובהם השתמשו בדרשותיהם בדברם לפני העם, ובגלל זה כבר היו דרשותיהם אשר דרשו בדרך חקירה נאה, נעימים על שומעיהם כי הבינום, ודרכי הדרושים המסוככים בפלפולים נפתלים תמו נכרתו. זאת החליפה לטובה נשא הרוח אותה למדינות האלה מארצות אשכנז אשר שם מימי רבי משה בן מנחם האירה ההשכלה נרותיה ותופע כמו אפל הזמנים הקדומים. הלא עד בא בן מנחם היו הכחות הטובים באומה כעצמות היבשות ואך הוא צוה לרוח

הרעת בואי ופחי בהן, ויחיו. ובא אחריו רנה"ו ומלא את דברו, ובאו רבים וכן שלמים והקיצו בני עמם מתרדמתם ולא ארכו הימים והנה תחת הסרפד עלה הדם בגן חכמת ישראל, ומעת ההיא בני ציון היקרים נחנכו בהשכל ודעת, ומוריהם נהגום על מי מנוחות כל דבר חכמת בינה, והבינו גם הרבנים כי הזמן דורש רוח אחרת בדרשותיהם בהביעם לקח ברבים, והבינו גם כן כי כבר עברה עת השלך שקוצים על דרישת החכמה ועל כן גם בשיבות לא כהו עוד בתלמידיהם לעסוק במדעים. והנה מאשכנו יצא זה הרוח הליך ונסוע למדינותינו מעהרען ובעהמען, אשר שם כבר נסולו מסלות בלבבם מצד חק הממשלה לקרבם אל מדעי תבל, ואחרי אשר מעמו מעם חכמה וראו האבות כי היא תועלת לבניהם והבינו הרבנים כי התלמוד והמדע יהדו יתכנו, על כן חכמו והשכילו כי לגזור גורות ולאסור איסור על בני הישיבה עתה לא יתכנו.

במשך הימים עוד אחת פעלה על הרבנים להשתדל ללמוד חכמה ולבלתי הסר גם לב התלמידים מאחריה, והיא כי הממשלה שמה לחק שכל רב בקהלות הגדולות וכל רבני הנלילות לא יקוימו במשרתם בלתי אם יהיו בידם תעודות מעידות על כשרונם בחכמות. והנה ידעתי גם ידעתי כי בימים הראשונים רובם נעזרו בתחבולה, אבל על כל פנים היה זה להם הערה כי לחמאת יחשב אם יניאו את תלמידיהם מלמוד חכמות אחרות. הראשון מן הרבנים אשר שמעתיהו דורש בלשון אשכנו צחה ונאה (בשנת תקפ"ג) היה הרב רבי שמואל בראד רב בקהל פאלנא בבעהמען, רב הנליל והוא היה קצת קרוב למשפחת אמי ע"ה. בלי ספק לא הבנתי דרשתו כי עוד הייתי נער כבן שמונה שנים, בכל זאת עוד חקוק בזכרוני מדברו הנאווה ונעימות לשונו. ולא היה הוא היחיד, כי עוד רבנים אחרים התאמצו לעשות כמוהו כבר ברור הוא לפני שבעים שנה ועוד יותר. ועל כן לא נכון הוא אשר רבים חושבים כי לפני בא הדרשן רבי יצחק נח מאנהיימער לוויען לא היה איש מהרבנים בבעהמען ובמעהרען אשר דרש בדרך חקירה ובלשון צחה קרוב למנהג הדרשנים החדשים. מספר הישיבות בבעהמען אך מעט היה, כי רוב הבחורים אשר הקדישו נפשם ללמוד תורה היו עיניהם נשואות לפראג אשר משם קו השגת תכלית למו בתורה ובחכמה. אם אמנם כי אחרי מות הרב רבי יחזקאל לאנדא לא היה שם רב במלא מובן המלה, בכל זאת לא פסקו בפראג הישיבות. כי היו שם רבנים רבים, רבני הכית דין הגדול ורבני בתי כנסיות, וקצתם אשר ישבו בשבת תחכמוני והיתה תורתם אומנותם וכמעט כלם הרביצו תורה ברבים. כלם היו יראי ה' וחושבי שמו אבל קנאים גוזרי גזרות משניאי ידיעות אחרות לא היו ביניהם רק כיוצאים מן הכלל. אמת הדבר כי כבר הרב בעל גודע ביהודה היה מן המרגנים אחרי התרגום האשכנזי של בן מנחם וכתב שמנה עליו. ומאד מאד התעורר, על הפרצות המתגברות בימינו בהעתקת התורה, והרבה מתאונן כי, בעו"ה כבר פשתה המספחת ברור". אבל גם מתוך התאניה

ואניה ניכר כי מעט התפשר עם אונס הזמן אף אם במר רוחו. וקרוב בעיני כי יותר מעל התרגום והביאור התמרמר על מחבריהם אשר קראם „האספסוף אשר בקרבנו בעלי אסופות המהגים ומצפצפים כעופות טמאים האיה ודיה ראה ודאה בהם כל אותות המומאה“ (ראה הקדמת צלח ברכות והפתיחה). אבל לא אאמין כי רצה להחרים מבני הישיבה כל למוד בידיעות אחרות. והגיד לי זקן אחד מתלמידיו כי הוא עצמו העיר את התלמידים ללמוד חכמת החשבון והשעור והוא עצמו נסה לפעמים בשכלו החריף לפתור שאלות וספקות בחכמה זו ושמח אם מצא פתרון נכון. אחדים מן הבחורים הלכו לאוניווער-זיטאט לשמוע זאת החכמה מפי הפרופיסור לא בהצנע ולא בהחבא. והלא מחנוכו את בנו נכיר מה היה משפט הגאון הזה אשר נקרא בזמנו רבן של כל הגולה בענין הזה, כי עם גודל צדקה וחסידותו לא נתן תפלה באיש דורש חכמה אך אם יהיה נאמן עם אלהיו ותורתו. הן בנו הבכור הרב רבי יעקבקה היה מגדולי התורה ולבו ראה הרבה חכמה ודעת כאשר נראה בקצת מאמריו אשר נספחו לספר הערוך עם מערכי לשון מבן אחיו החכם רבי משה לאנדא, ואיה איפוא למד כל אלה אם לא בעוד היותו בבית אביו ותחת השגחתו. ואחיו הרב רבי שמואל לאנדא אשר היה ראש בית דין אחרי הרב רבי אלעזר פלעקעלס ואחיהם הצעיר רבי ישראל, שניהם היו שוחרי החכמה אוהביה ומכבדיה, ויותר מהמה נכרו החכם רבי משה לאנדא הנזכר אשר גדל על ברכי זקנו הרב רבי יחזקאל הנודע ביהודה וקבל חנוכו מאביו רבי ישראל על התורה ועל החכמה. וזה בעצמת חכמתו הגדיל מאד לעשות צדקה עם הדורש בתלמוד ובמדרשים על ידי שהוציא לאור ספר הערוך עם באורים ותרגומים והרבה הערות ונוספות אשר כלם יקרא בשם „מערכי לשון“ והם פורשים אור מאיר ומוהיר על ספר הערוך ובהם נראה מה רבו ידיעותיו בכל חכמה ומה גדולה בקיאותו בלשונות (32). ועתה מי זה ימלא לבו אותו לאמר כי בני הגאון הזה וביתו היו מתחבאים במסתרים להתעסק במדעי תבל בלא ידיעת אביהם? או יאמר כי עשו מה שעשו למרות פני אביהם? לא כן הוא! הגאון בעל נודע ביהודה אף כי הוא עצמו לא היה מבעלי חכמה חצונית, ואף כי נתן דפי בבעלי האסופות והתעצב על התפשטות התרגום האשכנזי בכל זאת לא היה ממשנאי החכמה לבני הישיבה. ובניו בלי ספק ידעו כי אמר לדבק טוב לחבר התורה עם החכמה יחד, על כן לא הניאו את בניהם מלמודה כאשר הם עצמם לא היו מבוזיה, ואנו רואים כי כבר הם דברו טובות על התרגום האשכנזי ועל למוד לשון אשכנז ושאר דברי חכמה.

(32) אחרי צאת זה הערוך לאור יצא כנגדו החכם שו"ד בתולדות ר"ג בעל הערוך ורגז ושחק זכעם עליו וען שמצא אחריו כמה שבזשים. והן אמת שצדק המשיג כרוב השגותיו, אבל עול עשה לו כי בא עליו כבויון. כי עם שבזשיו היה הערוך של לאנדא טובה גדולה ללומדי התלמוד.

הנה הרב רבי שמואל לאנדא בנו אשר הלך אחרי דעות אביו לכל דבר בלי העלמה חוה דעתו ברבים על אדות למוד המדעים בזמננו וביחוד על החוב ללמוד לשון העם באחת מדרשותיו (אהבת ציון סי' י"ב), בה דבר משפטים עם המורים המלמדים את הנערים התורה בדלוג קצת ענינים מספוריה ומקצרים אותם ועל היותם מחברים קצורי תורה מתוכם ילמדו את תלמידיהם ולא עוד אלא שעושים את קיצורי התורה בלשון דייטש ומלמדים את הנערים רק בלשון דייטש ולא בלשון הקדש וקורא אני אוי ואבוי על המנהג הזה, אבל הוא יתות לפניהם דרך הלמוד: שירגילו את נערי בני ישראל בק"ש ובתפלה בלשון הקדש וילמדום פירוש המלות בלשון דייטש על פי ההעתיקות שנדפסו בברלין בפראג וויען, וכן ילמדו התורה בלשון הקדש בפירוש לשון דייטש כמו שנדפס בחומשים בברלין וויען פראג, וילמדו לשון דייטש על ברירה ושאר דברים אשר הוא צרך גדול ובלי ידיעת לשון דייטש לא יחשב ולא יצליח לשום מלאכה כלל, והחשוב מוטל על כל איש ואיש ללמוד את בנו הלשון ונמוסי המדינה אשר הוא דר שם וישגיחו האבות שבניהם יצליחו בתורה ובדרך ארץ והנער יאחו בזה וגם מזה אל תנח ידו. ועתה מדבריו האלה נדון קל וחמר מה היה דעתו על חנוך הבחורים בישיבה.

לא נופלים היו ממנו גם רבים מתלמידי הנודע כיהודה אשר שמעתי שמעם, ואמנם אזכיר פה רק אחד מהם אשר הכרתיו פנים אל פנים והוא מו"ר הרב המהנדס המפואר רבי טוביה לעוויט הארזשיטץ (על שם המקום אשר הית שם מושבו ברבנות בתחילה). הוא היה רב אב"ד בעיר מולדתי גראסמעזריטש. אני הכרתיו בילדותי ועוד תמונתו חקוקה בזכרוני. כמלאך נדמה זה הנראה ואינו רואה, כאשר עמדתו לפניו בכל שבת ושבת עם הילדים אשר כגילי והוא היה מנסה אותנו במקרא במשנה ובגמרא. ובאמת לפי מה ששמעתי מאבותי ורבותי היו לו כל המדות הנכבדות לוקחות נפשות כל רואיו. לפי מה שספרו לי היה דרשן מאד נעלה בזמנו. עם תקפו וגבורתו בחכמת התלמוד היה גם חכם כמדעים וביחוד הגדיל מאד לעשות בחכמת החשבון והמדידה כאשר הראה בספרו ברורי המדות (ע"י לעיל ריש מאמר א'). הבוחן ובודק ספרו הוזה ימצא בו שני ענינים נכבדים, האחד הוא עומק בינתו בחכמת החשבון והמדידה ורב בקיאותו בספרות בעלי החכמה הזאת, בין ממקור סופרי יהודים בין של אינם יהודים, וזקן אחד מבני עירי רב מופלג בתורה ובקי גם בחכמות אחרות ספר לי כי גם הספרות הכללית בלשונות האומות לא היתה נכריה לו. והשני יודע לנו מספרו דרכו בעיון התלמוד, כי היתה דרך ישרה רחוקה מחריפות הפלפול הנהוג אז בין הרבנים. בתחלת שבתו בעירנו תפש ישיבה והכרתו אחדים מבני עירי שהיו תלמידיו. גם הרב רבי ליב שוואב הנודע בחכמתו למד זמן מה בישיבתו, אמנם כאשר זקן רבי טוביה מאד וחלה בעיניו ונסתמה פסקה הישיבה בעירנו הלך שוואב משם ללמוד תורה אצל הרב החריף רבי חיים דייטשמאנן ולא ידעתי אם לעיר געוויטש אשר שם היה רבי

חיים דייטשמאנן רב בתחלה או למרעבימש אשר שם נתקבל לרב אב"ד בשנת תקע"ט ויסד שם ישיבה גדולה. בדור אחרי מות הגאון בעל נודע ביהודה היו בפראג הרבה גדולי אנשי שם בתורה וכמה רבנים מובהקים אשר היתה תורתם אומנותם, בעלי מקרא בעלי משנה בעלי גמרא, ואף המתרשלים מלמוד ידיעות אחרות לא היו שונאים את העוסקים בהן, ואמנם לא מעט היו אשר לא התרשלו, וחכמים גדולים ונכבדים תקיפים בחכמת התלמוד וידם רב להם גם בחכמות, וכלם היו נמעי נעמנים משיבות פראג. ואזכיר פה אחדים מהם. הרב רבי ברוך יימעלש בן רב יונה רופא ואחי רבי יהודה יימעלש החכם הגדול בכל חכמת ישראל המדקדק והמליץ. זה רבי ברוך היה חריף עצום כאשר נראה מספרו „מעם המלך“ על ספר שער המלך, והיה האיש ההוא חכם גם בחכמות אחרות. החכם רבי משה הלוי לאנדא בעל מערכי לשון ומרפא לשון שהזכרתי, רק מעט מכל לומדי התלמוד-בזמן ההוא אשר הגיעו למעלתו בחכמות ובלשונות. וגם לא ישוער גדול זכותו אשר רכש לו זה האיש על ידי שהוציא לאור את הערוך עם חברו מערכי לשון בעד דורשי התלמוד (עי' לעיל הערה 32) ועל ידי חברו מרפא לשון אשר בו יתרגם כל המלות הצרפתיות ברש"י ותוספות ללשון אשכנזי. והרב החכם המפואר רבי איצק שפיג שהיה רב בגליל פראכין והיה אמן גדול בחכמת לשון הקדש. וכיוצא בהם רבים אשר כלם מבני ישיבות פראג. אמנם מה נכביר מלין על דבר ידוע לכל כי מימי קדם קדמתה לא היו חכמי התורה בפראג ממואסי חכמות אחרות. אחרי הישיבות בפראג נמשכו גם הישיבות במדינה, אשר רק מעטות היו וקטנות, כי עיני כל הבחורים היו לפראג. רק אחת היתה בעיר יעניקויא אף כי היא עיר קטנה ובעלי בתים בה מעט בכל זאת היתה מאד מבוקשה יען כי שם מצאו הבחורים די ספוקם בכבוד, כי הרב המנהיג את הישיבה הוא עצמו תמכם בימין צדקו מהונו וביותר האשה אשר נתן אלהים עמו עשתה צדקה וחסד עם הבחורים אשר לא יאמן כי יסופר. מיסד הישיבה הרב רבי מרדכי בער קארנפעלד אדם גדול בתורה וטופלג בחסידות ובמעשים טובים מבורך בעשר ונכסים על ידי ירושה הבאה לו מצד אבות אשתו ומבורך באשת חיל ומשכלת אשר היא היתה צופיה הליכות ביתה והוא יושב בשבת תחכמוני ותורתו היתה אומנותו, והנה זה הרב יסד ישיבה בעיר מגורו יעניקויא ואחריו בא בנו הבכור הרב רבי אהרן קארנפעלד ועוד הגדילה עד כי היתה לשם ולתהלה בכל הארץ. הוא הקדיש כל זמנו ומאורו לתורה ולתעודה ללמוד וללמד. אחד מאוהבי הרב החרף רבי קלמן קליין מהומפאלעטץ בבעהמען תלמיד הרב הגדול החסיד מו"ה אברהם ליפשיץ, אשר היה מפורסם בידיעתו את ש"ס משנה בעל פה מלה כמלה, ספר לי בשם רבו כי מעולם לא ראה בקי במשנה כרבי אהרן. ודע כי בבעהמען היתה בקיאות במשניות דבר נדרש מאו. על פי מצות הגאון רבי יהודה בן בצלאל עשו בפראג חבורות חבורות ללמוד ש"ס משנה על הסדר

וראו וכן עשו בשאר הקהלות (עי' הקדמת תוס' יו"ט 33). אבל חיי זה האדם הגדול הן מעשיו הטובים. צדקה וחסידות אמתית, תורה וחכמה, מדות ומעלות מוסריות, שקידה ומסירת נפש על התורה היו אחוזות בקרבו וקשורות בחבלי ענוה מאין משלה. לפי השמועה בקשו קהל עדת ניקלסבורג לתת לו משרת הרבנות בעירם והוא בענותו היה ממואן לקבלה, כי אמר: אינני ראוי להיות ממלא מקום הרבנים אשר היו בה עד כה. אנכי הכרתיו פנים אל פנים והשתעשעתי עמו בדבר הלכה וחכמה, ונפלאתי על המראה הגדול הזה, איך אדם הגדול בענקים התכנע לפני קטנים ממנו והשפיל רוחו לפנייהם כתלמיד לפני רבו. בעת ההיא בהיותי מבקרו בביתו, היה רב בקהלתו רבי יונתן אלמער, איש מופלג בתורה אבל לא הגיע לקרסולי רבי אהרן, ורבי אהרן קרא את הרב הזה מורי ורבי. ודע כי כאשר היתה עינו פקוחה על התלמידים שיהיו שוקדים ללמוד תורה ותהיה יראת אלהים על פניהם, אף כן היה מעיר ומעורר את לבם לדעת גם חכמה ולקנות להם ידיעות אחרות, כי הבין מאד מה הומן דורש וכי לא כימים הראשונים הימים האלה (34).

כמשפט הישיבות אשר בכעהמען אף כן היה משפטן במעהרען. גם שם כבר לפני שבעים שנה היו הבחורים מוצאים חפץ בידיעות אחרות והגו בהן לפרקים ולא כהו בהם הרבנים. הישיבה היותר גדולה בארץ הזאת היתה בעיר ניקלסבורג. זאת הישיבה פרחת גדלה והצליחה עד למעלה מעת נבחר מאורנו ומורנו הרב רבי מרדכי בנעט לרב העיר ומדינת מעהרען אחרי מות הרב רבי גרשון חיות (בשנת תק"ג). זה האיש היה קדוש אלהים מרחם, נפלא בכשרונות טבעיים. חכמת לב, עמק הדעת וכח זכרון עצום נחלתו מאלהיו, אמנם יראת ה' טהורה, מסירת נפש על התורה, עשית משפט, אהבת חסד והצנע לכת הן היו המדות שקנו לו שקידתו והשתמרו בכל מאמצי כחו מעשות דבר בלתי רצוי בעיני אלהים ואדם. הוא היה מבני עניים אבל בן עניים זה

(33) עיר מולדתי אף שהיו בה כמה לומדי תורה לא אוכל לאמר עליה שהיתה עיר מלאה חכמים וטופרים אבל בכ"ז עשו בה חבורות חבורות, שתי חבורות ללמוד ש"ס גמ' על סדר וכן שתי חבורות ללמוד ש"ס משנה, וכן היו שתי חבורות לבעלי בתים אשר בהן ללמוד בכל שבת פרשת השבוע עם פירוש רש"י, וכן היתה חברה ונקראה "שעור חברה" ותעודתה שהיו החברים מתאספים בשבתות הקיץ ואחד מבני תורה אומר לפנייהם דברי מוסר, והכל על דאברין.

(34) עוד בכחרותי כתבתי פעם אחת אגרת לר"א במצות אמ"ו הגאון מא"ש בענין בקשה שבקש ממנו ע"ד אלמנה אחת ומורי ז"ל לא היה יכול להשיבו מפני עובדא שאירע, ודרך אגב כתב לו ר"א ספק בענין טעימת הכבוד והרשיתי לעצמי לפלפל עמו גם בדבר הזה. אחרי שנים נסעתי לפראג דרך יעניקויא ובקרתי את ר"א בביתו והזכירני על מה שכתבתי לו ובטל סברתי ונתישבתי בדבר וראיתי שהדין עמו. חרף לא היה אך בקי עד להפליא. ספר לא חבר, אך בסוף ימיו בחלו עשה ספר קטן על המצות מזכרונו בלי עיין בספר, כי חלה בעינו, וכלו כולל גימטריאות. ואף שכל ספרו הוא רק שעשוע השכל בכל זאת יש להתפלא מאד על זכרונו ועוצם בקיאותו.

היה יחיד בדורו ברוב הימים. כל ימיו נהג בחסידות ובפרישות מכל תענוגי בני אדם, הקדיש חיי בשריו ונפשו ומאודו לתורה ולמוסר ולטובת עמו, ומרכיב בן העניים הוה היה גדול ליהודים ומצא חן ושכל טוב בעיני מלך ושרים, כי הכירו תומתו וצדקתו, חכמתו וישרת מעשיו, ועל כן הצליח תמיד להיות מליץ ויושר לפניהם בעד נכאי עמו וכמה פעמים הציל נתונים בשביה גם נקיים לקוחים למות בדברתו. אין הפה יכול לדבר מרוב החסדים אשר עשה עם עניי עמו. פרנסתו אשר היתה קצובה לו לא השיגה לחצי את גדולת משרתו ובכל זאת כעשיר נדיב לב תמך אביוני אדם מאשר לו בלי הבדיל בין בני ברית לאינם בני ברית. כאשר הנדיל להיטיב לבני אדם בעזרה חומרית אף כן ועוד יותר השתדל להשכילם בדרך התורה ולהשיב תועים ממנה לנתיבותיה. אני שמעתי מספרים על בן טובים אחד תלמיד חכם שפרש מן התורה וישמע מהר"ם את הדבר וישם אל לבו להתראה עמו פנים אל פנים וכן עשה, ויהי בדברו אליו דברי תוכחה ומוסר נפל פחד מררכי עליו ושב בכל לבו, ומעת ההיא וחלאה עשה תורתו ואומנותו וקבע לו שיעור עם תלמידים ועלתה בידו בי העמיד תלמידים הרבה וכמה מהם גדולים וטובים חיים עמנו היום. אכן בדבר אחד היה קפדן גדול והוא אם ראה אחד מן הרבנים במדינה רוצה ליטול שם לעצמו ומתערב בעניני המדינה אשר לא כדת. אחד מאלה היה הרב רבי ברוך פרענקל תאומים, והיה האיש ההוא אהוב לתלמידיו מפני חרושיו החריפים ובקהלתו לא הרים איש את ידיו ורגליו בלתי אם נועץ עמו ועל ידי זה הטוהו לבו לחשוב אין אדונים לי במדינה והתחרה תמיד עם מהר"ם וחשב בלבו היות אהיה כמוהו, אבל לא זכר כי באין סדרים יפרע עם גם לא הבין כמה גדול המרחק ביניהם (85).

אולם דעתו לענין למוד חכמות אחרות ובפרט הידיעות הנצרכות לחיים היתה שונה מאד מדעות רבני אונגארן אשר בקנאה עזה שמוה לתועבה. הוא היה מכבד את חכמות התבל, ובנו הבכור הרב אבר מעיד עליו בספר תולדות מהר"ם אשר כתב כי אחרי שבתו על כסא כבודו במשרת רבנות המדינה, ראה והתבונן כי עוד חסרו לו ידיעות חכמות ומדעים הדרושות לחכם השלם והכולל, אז שת לבו גם לזאת ולמד „חכמת הפילוסופיא,

(85) אמו"ח הגאון רבי בער אפפנהיים ז"ל שהיה רב באייבנשטיין ספר לי, כי אתר חתונתו ישב בבית חמיו כעשר שנים בלייפניק והיה איש בריתו של הגאון רב"ש שהיה קרובו, וקרה שרצו באחת ההקלות למנות את מו"ח לרב אבל עוד לא היתה לו התרת הוראה מרב המדינה, וא"ל רב"פ: וזה במקחך וכתוב להרב מג"ש כי אני סמכתך. מו"ח בתומתו עשה כדברו ומיד קבל תשובה: אם תרצה להשיג הרבנות אשר אמרת תוכל לבא אלי על הנסיון. מו"ח הבין כונתו ונסע לג"ש, ויהי כבואו קבלו מהר"ם כסבר פנים. בכל יום הומינו לאכול אהו לחם צהרים וכן עברו שני ימים ולא נסהו. ויהי ביום הג' צוה לר' אברהם טריביטש סופר המדינה שיכתוב לו התרה הגונה כראוי לת"ח כמותו, ואל מו"ח אמר: הלא ידעתך מכבר ואיני צריך לנסותך אבל הקפדתי שתבוא הנגה לנסיון רק לתראות לפב"ש שאינו בפולין. פה אני רב המדינה ולא הוא.

חכמת השמים, חכמת החשבון והמדירה, דקרוק הלשון והמליצה, הגיון וחכמת הקבלה... ספר המורה היה לו למורה ולעינים על אם דרך התקירה... וספרי רמ"ד ידע הרק היטב". (שם דף כ"ב ובהערה). ועתה אם כה היה משפט רב הרבנים לא יתכן שיהיו הרבנים הנוסעים אחרי דגלו קנאים נעוי לב משנאי כל דבר חכמה, ולא יתכן שתלמידי הישיבה יונחנו מהמורים עצמם חשך ולא אור ואשר נקראים להיות מאשריהם יהיו מתעיהם בתהו לא דרך. ומה מאד נאמנו דברי המשל, "בתר רישא גופא אזיל". ובאמת כל הישיבות במדינתנו נמשכו אחרי ישיבת רב המדינה במשפטיה ובמנהגיה. בכל הקהלות גם הקטנות אשר היה בהן רב התאמצו הרבנים לאסוף אליהם בחורים אחרים ונערים מבני העיר ללמוד תורה ברכים. בקהלות הבינוניות הספיקו ישיבה לכל הפחות עשרה בחורים מלבד הבחורים שהיו מבני העיר. והיה המנהג כשקבלו את הרב היו כותבים מפורש באגרת הרבנות שחייב הרב לתפוש ישיבה מכך וכך בחורים כמספר שהתנו ביניהם ובני הקהלה קבלו עליהם החוב להספיקם. הקהלות אשר ידעתי כי היו בהן ישיבות הן אלה: פראסניץ אשר היתה הגדולה מכל הקהלות במעלהרען אחרי ניקלסבורג. שם היה גם אחד מבעלי בתים עשיר ותלמיד חכם מופלג אשר תפש ישיבה. הוא הרב רבי משה כ"ץ וואנעפריד. אני הייתי מכירו ונשאתי ונתתי עמו פעם אחת בהלכה, והיה נראה בעיני כאדם מפולפל והיה מתגרר מאד בפשטיו וחדושו. אני לא מצאתי בו לא רום ולא עומק ואולי היתה זאת מקוצר המשיג, ובלי ספק היתה זאת הסבה, כי כמו שלש עשרה שנה אחרי מותו (מת בש' תר"י בחולי הכאלערא) נדבו יורשיו את אצר ספריו לבית המדרש בוויען, וראיתי הרבה הערות וחרושים כתובים בכתב ידו על גליונות ספריו ומצאתי בהם כמה דברים נכוחים וישרים. ישיבה גדולה היתה בעיר לייפניק אשר הראש עליה היה רב ברוך פרענקל תאומים, איש פולני חריף מצוין ובקי. ואחריו מלא מקומו החריף העצום דורש חכמה ידיר נפשו רבי שלמה קוועטש. ועוד היו ישיבות נכבדות מאשר ידעתי במריביטש באסקוויץ אייבנשיטץ גראסמעזריטש מריעש וויסקירכען האלעשוויא רוזניטץ וחויץ מאלה מאשר שמעתי בקהלות אחרות. ואמנם מיום עמדי על דעתי לא ראיתי ולא שמעתי כי אחד מכל ראשי הישיבות האלה במעלהרען מלאו לבו לגזור גזרות על התלמידים כאשר גזרו רבים מרבני אונגארן לבל ישלחו ידיהם אל פרי עץ הדעת והחכמה. ובכל זאת חניכי הישיבות האלה גדלו והצליתו בתורה, עמדו בתומתם ולא מעט מהם אשר היו משובבי נתיבות חכמה באונגארן בקהלות רבות וגדולות.

אמנם בהשתנות הזמנים מעט מעט הלכו הישיבות הלך וחסור, ותחתיהן קמו ישיבות ממין אחר והן נקראות בתי מדרש לרבנים (ראבבינער סעמינארע או ראבבינער שולען) והן נבדלו מן הישיבות לפי מדת הזמן הישן בדברים שונים. הישיבות הישנות לא היו ישיבות להעמיד רבנים, דומות לבתי

מדרש הגבוהים בשאר כל החכמות, כמו מדרש לחכמת הרפואה להעמיד רופאים, מדרש לחכמת הדינים והדתות להעמיד שופטים ומכיני בינה בדת ודין (אדוואקאטען) וכיוצא בהם בחכמות אחרות, כי אם ישיבות ללמוד וללמד תורה ברבים. הרבנים היו המלמדים לשמה ולשם חובה, כי כן צוה ללמוד תורה ולהרביצה, וכן התלמידים לא למדו לשם רבנות, ולא עשו תלמודם אומנות המחיה את בעליה ולא קרדום לחפור בה כי אם תכלית למודם היה הלמוד, בין יזכו להיות מורים הוראה בישראל בין לא יזכו. הרבנים לא לקחו שכר לפעולתם גם לא נתן להם, כי נגד עיניהם תמיד מצות חכמים, "מה אני בחנם אף אתם בחנם". מאד היו חסים על זמנם של התלמידים, ולא נתנו שישב תלמיד לפניהם בישיבה טרם בכרו כשרונו להבין היטב תלמודו של הרב. ועל כן לא קבלו הרבנים תלמיד בישיבה אם לא ידע על כל פנים ללמוד מעצמו סוגיא קלה בגמרא ולהעזר מעצמו להבין הגמרא על פי פירוש רש"י ולהבין גם התוספות הפשוטות. תלמיד אשר לא ידע כל זאת אין מושבו בישיבה כי אם מקומו בחדר. ועוד אחר כל זה היה חייב לקנות לו חבר החוזר עמו על הלמוד. וכל זה לא היה שוה להרב, כי בסוף השבוע היה חייב התלמיד לבא אל רבו והוא נסחו אם ידע על בריו כל מה שלמדו לפי מה שהסביר לו הרב. ויש מן הרבנים אשר גם היו מקפידים, שידע זה התלמיד כל אשר חרש במשך השבוע. ולא עוד אלא שבסוף "הומן", שהוא מחצי שנה לחצי שנה, עשה הרב "נסיון גדול" והיה מנסה את התלמידים את כל מה שלמדו במשך "הומן". והמכינים יבינו כי במנהג הלמוד הזה השיגו הבחורים השוקדים והחרוצים בלמודם מדרגה נאותה בתלמודם. הבחורים אשר היו עיניהם נשואות להשיג רבנות בעתיד לא פחתו מעשר שנים מיום בואם לישיבה לשבת לפני רבם. יש מלאו אלה השנים בישיבה אחת, אך רובם היו נדים מישיבה לישיבה. ואחרי כל זה עוד לא היו ערוכים ושמורים בקרבם כל הנדרש מהם להשיג התרת הוראה והיה עליהם עוד להיות שוקדים על ספרי הפוסקים קצת שנים בהתמדה רבה ובכן עברו עליהם מספר רב מן השנים עד אשר הצליחו להיות כשרים להוראה. האמנם כי זה חמשים שנה גם זה הלך הלוך וחסור, ורבני הישיבה אם נתנו התרה לאיש לא היו מקפידים כל כך לדרוש מאת הבא לפניהם לנסיון שיהיו כל ארבעת הטורים סדורים בזכרונם ויוצאים מפייהם מפורשים, בכל זה הקפידו כי מכל הדינים הנהוגים תמיד איש לא יהיה נעדר. ואילו היה אחד מן התלמידים בא לבקש התרה עם ק"י סימני יורה דעה אשר למד מתוך הבאר היטב ועוד קצת פרוזין מהלכות אחרות וגם זה שלמד אינו שגור בפיו היה דוחפו באמת הבנין⁸⁶. אמנם כל אלה הדברים התהפכו כחומר

86) פה מצאתי מקום להעיר על מה שהשיב מהר"ם ז"ל בלשון אשכנז על שאלת אדוני הממשלה ששאלו אם לא טוב לחייב את הקאנדידאטען להשיג רבנות שילמדו למודי הגימנאזיום והפילאזאפיע טרם שילמדו ש"ס ופוסקים. והשוב כי הוא ירא שאם הנערים אחרי

חותם בישיבות החדשות. החליפות הן גדולות, יש מהן לטובה, ויש מהן לרעה. לטובה היא כי נעשה עקר תכלית אלה הישיבות לגדל ולחנך רבנים ובשום עין אל התכלית הזאת גם משפטי הלמודים נערכים: התלמידים לומדים תלמוד ופוסקים אבל גם כל ידיעות מחכמת הדת הנדרשות לרבנים בזמן הזה ביותר. מטרה קבועה מוצגת לפניהם אשר במספר שנים קצובות להם יוכלו להשלים חקם, ואם ימלאו חובתם בקרב השנים האלה יוצאים מן הישיבה ותעורתם בידם המעידה על כשרון חכמתם ויגיעו למחוז חפצם להשיג רבנות, אבל אין הישיבה מקום ועד לבטלנים או ללומדים ואינם לומדים. גם זאת היא לטובה כי המורים בה אינם מורים ורבני קהלה כאחד, שאין מלאך אחד עושה שתי שליחות ואין איש עובד שני אדונים כאחד. המורה מקבל שכר פעולתו ובוה אין רע; הלא כל עתותיו נמכרו לצמיתות וממה יאכל ויכלכל בני ביתו? ואם הוא רב הקהלה זמנו נמכר ועומד הוא לרבנותו. אבל לא ישרה נפשי בשעור הלמוד בגמרא ופוסקים ראשונים ואחרונים. אמת נכון הדבר, כי רבה החליפה בקרב הארץ בדעות ובמשאלות אחינו בארצותינו. הנה זמננו זמן השכלה לכל; תלמוד ופוסקים לבד לא יספיק לרב זמורה בישראל. הקהלות דורשות וגם חק המלכות דורש מאתו כי יהיה למוד בכמה חכמות אחרות ובלשונות העמים על ברין ומי שאין לו אלא תורה גם תורה אין לו, ולפי תכונת הפקידות אשר על הרב בזמן הזה לא יתכן לו למלאות את תפקידו אם כל חכמתו מוגבלת רק בתלמוד ופוסקים, אבל זה לא יתן להם הצדקה להעשות בני חורין מהמון הלכות גדולות אשר ההוראה למעשה יוצאה מהן. כי סוף סוף ליהודים הנמשכים אחר התורה שבעל פה הלא התלמוד והפוסקים עקר ההוראה בדינים הנוהגים בזמן הזה. ועתה נראה כמה היא הקצבה היותר ארוכה שנתנה לתלמידים להשלים חקם ואת תפקידם בבית מדרש הרבנים היא שבע שנים, ואני שמעתי ולא אבין איך נערים אשר מילדותם למדו בנימנאזיום ולא למדו רק מעט מקרא כשיעור למודם של תינקות של בית רבן בזמן הקדום וממשנה וגמרא אך בדוחק יודעים לקרות בלי נקודות ואף ההתחלות

עובם את בית הספר כבני עשר שנים ילכו לגימנאזיום ואח"כ ללמוד הפילוזופיא במדרגות הגבוהות (כי כן היה אז משפט הלמוד ו' שנים למודי הגימנ' וב' שנים הפילוזופיא) ויהיו אז כבני י"ט שנים, פן יפנו הכל לאיזו מטרה אחרת בחכמות הטובה בכל ענין מרבנות וימשכו דיותם מכל וכל מתכמת התורה. אבל עמו עצה אחרת. לדעתו יעשו כן: מי שרוצה להקדיש נפשו לרבנות ילמוד עד י"ח שנים תנ"ך ותלמוד ואח"כ יתן לו רשות ללמוד בפ"ע (פריוואט) עיני הגימנאזיום ויבחן בפומבי (פּבליקֶנטליכֶע פּרופּונג) ואז ילך ללמוד הפילוזופיא למדרגות הגבוהות ואחרי כלותו אלה הלמודים ישוב וילמוד עוד ש"ס ופוסקים שבע שנים. בתשובה היא עוד יודיעם מה הוא מבקש מאת הקאנדידיאטען: א) שיהיה בקי בד' טורים, ב) תנ"ך עם הפירושים המפורסמים. ג) ספרי הפילוסופיא הדתית של היהודים וביחוד ס' חובת הלבבות וס' העקרים, ע' בס' תולדותיו שתבר בנו ר"א, שם מובאות תשובותיו שהשיב להממשלה מלה במלה ככתבן וכלשונן.

מצורה דשמעתתא אינם יודעים, ובאוצר הזה מיריעות מחכמת התלמוד נכנסים לבית המדרש ואחרי שבע שנות ישיבתם שם יוצאים ועטרותיהם בראשיהם ומורים הוראה בישראל – אין אלה כי אם מעשה נסים. כן עומדים הדברים לענין קצבת הזמן. עתה נחזה כמה הוא שיעור הסימנים שלומדים מן הפוסקים? אני שמעתי מדברים משעור ק"י סימנים ובתלמוד יש שעור למעלה ואין שעור למטה. וגם על זה אתמה, וכי אין עוד הלכות אחרות במור יורה דעה וזולת אלה הסימנים? הלכות יין נסך רבית ונדרים ועוד אחרות (3) מה תהיה עליהן? הכי כבר נמחו מכלל התורה התלמודית? והנה ידעתי כי רבים יבואו עלי במענה ולמראה עינים היא מאד צודקת כי יאמרו: הטרם תדע כי ההלכות האלה נעשו בזמננו כדיני קרבנות ומטאות שאינם נוהגים בזמן הזה, הלא רוב העם שותים סתם יינם וכמעט איסורו עבר ובטל מן העולם, וכמו כן איסור רבית ונדרים, וללמדם משום „דרוש וקבל שכר" לא עת עתה לזה אשר כמשא כבוד וכבודו על הרב החובות לעסוק בדברים אחרים. הנה מורה אני כי זאת המענה היא דברים של מעם, ובכל זאת אני חושב אם אחד הוא בקהלה אשר יחזיק באלה הנשכחים יהיה זה הרב שלכך נועד, ואם הרוב מתרשלים מלעשות אלה הדינים והחקים לא יהיה הרב מתרשל מלמודם, כי לבסוף יאמרו הבריות התירו פרושים את הדבר, ואם יאמרו: הן לו יהי כדבריהם ומה בכך? אף הם יענו ויאמרו אם כן התירו לנו עורבא והיו אנשים כרבי יוסי הגלילי במקומו שהתירו להם בשר עוף בחלב, וחי נפש כי גם זאת המענה תהיה צודקת כמענתכם. ידעתי גם ידעתי כי המאורות הגדולים היושבים מעלה בישיבה אינם צריכים לעצתי ולא יאבוא, וכבר אמרו חכמים אין שונים ואין מפרשים לחכם, בכל זאת בדברי פה מהענינים האלה לא אתאפק מהעיר מה טוב ומה נעים יהיה הדבר אילו יהיו נוהגים בישיבה במדרגות העליונות ללמד שיעור יד החזקה להרמב"ם בכל יום, והרב המורה יודיעם בקצרה את המקורות. אני ערב בדבר שתלמידים הרוצים במלאכתם ושוקדים על למודם במשך שלש שנים יהיה להם מושג ברור בכל דיני ישראל אשר נוהגים בזמן הזה ועל נקלה יבינו הפוסקים האחרונים במור שלחן ערוך, וגם לא יהיו מוכרחים להוסיף על שעות למודם. הן לפי המנהג לומדים שני שעורים גמרא, האחד בעיון גמרא רש"י תוספות ומתירש"א ואולי גם רשב"א ורא"ש ור"ן, והשני במרוצה (שקורין קורואריש) גמרא עם פירש"י. ויש אומרים שזה השיעור השני הוא ללא הועיל, וכאמת טוב יותר שיניחו זה השעור מכל וכל ותמורתו ולמדו יד החזקה על הדרך שאמרת. והנה עוד הרבה היה לי לדבר על אדות הדבר הזה ומשפטיו אשר

(87) לא אנהיר תחת לשוני כי גם בנדרים מקצת סימנים משאר ההלכות כמו מה' נדה ודילכות פסח וכדומה, אמנם עם כל זה עוד לא ידע חצוי כמה שראוי לדעת למי שירצה להורות תורה בישראל בתכלית השלמות.

לא כרוחי, אבל אחריש אתאפק כי ידעתי כי לא יהיו דברי נשמעים ולמה אשחיתם על חנם? ומלבד זה אין תכלית מאמרי להביא עצות ללא בקשוני, כי עקר תכליתו הוא רק לתאר לעיניך מעמד הישיבות לפנים בישראל אשר ראיתי בעיני במשך ימי חיי על האדמה, איך שנו פניהן ותכונתן בחליפות הזמנים עד באו לתכונתן אשר הן עתה בה בארצותינו ולערך תכליתי זאת אחשוב כי די במה שאמרתי.

ג) הספרים רבותי *

למקץ הימים אשר ישבתי לפני רבותי ואחל לשבת תחכמוני בביתי ולשאוב מי הדעת מן הספרים לבד אשר היו עתה רבותי, לילה כיום האירו לי, דרשתי וחקרתי ובינתי בספרים, מכל הבא לידי מהם קראתי בנפש שוקקה: ספרי הלכה מדרש ואגדה, ספרי מחקר מליצות ושירים בלשון עברית ואשכנזית, וביחוד היו ספרי דברי הימים לעמים ולארצות משיבי נפשי. זאת התשוקה מורשה היא לי מאדוני אבי מורי וזכרו לברכה אשר באהבה רבה קרא בספרי דברי הימים כתובים עברית או גם עברית דיימש כמו ספר יוחסין וסדר הדורות יוסיפון צמח דוד ושארית ישראל, בכלם הגה וקרא עד מקום שידו מגעת. בצמא שתיתי דברי חכמי ישראל בדור ההוא אשר דרשו וחקרו ספרים בדברי ימי אומתנו ובקדמוניותה. כל אלה היו לי ענין לענות בהם ובעת ההיא החל גם אותי רוח הבקרת לפעמני ואני או כבן חמש ועשרים שנה. אם אדבר מדרך הבקרת ביחוס אל התלמוד אל תחשוב כי בעיני הבקרת היא הנגוד אל דרך החקירה אשר מכנים אותה „פלפול“. לא כן אנכי עמדי, כי לדעתי בקרת היא פלפול. כאשר יש מפלפל בחכמה ויש מפלפל כמעיל פילא בקופא דמחטא, כן יש בקרת בחכמה ויש בקרת מעקלת ומעקשת. ואומר אני כי המבקרים העקשים הם גרועים הרבה מן הפלפלנים השבשנים. אלה הראשונים הם מודים כי פלפולם לא נוצר כי אם לחדר את התלמידים ולא לאמת, והם לא סרו ממשפט קצת מחכמי התלמוד שאמרו לפעמים דברים מתמיהים לחדר בהם את התלמידים, אבל אלה האחרונים מתגדרים במלאכתם ויחשבוה לאמת מחלט, אבל בעיני נבונים המעינים מתהללים במתת שקר. אלה בונים מגדל פורח באויר אך לשעשועי בני אדם אבל לא יהרסו מבצרים, ואלה בונים קורי עכביש ואומרים כי חומות בצורות הם וכל השתות יהרסון. אבל דע נאמנה כי הפלפול הוא מעברה לבקרת ועוד לא ראיתי עוסק בבקרת התלמוד צולח אם לא ידע דרכי הפלפול של הקדמונים בעלי התלמוד על ברים והלך ההויות והשמות והלשונות הרגילות (הקדמות ס' דדו"ר ח"א)

ומצד הוזה אני אומר כי הפלפול מעברה לבקרת. ואמנם יען כי כן הוא דע לך גם זה כי דרך המעברה היא בחזקת סכנה לכל נפול בבקרתנו בפח הפלפול הנפתל, ואתה תחווה כי בין המון הרורשים אשר ברו להם דרך הבקרת בדור הזה לא מעט המה אשר דרך הפלפול אשר אחו בו מנעוריהם פעל לפעמים לדע על מחקריהם אשר אונו וחקרו גם אחרי שהחליפוהו בדרך הבקרת. ולא נתמה על זה. כן הנסיון יורנו כי בכל פניה חדשה אשר האדם פונה אליה במדע מן המדעים עוד שמתו מלפנים אשר הסירה דבקה בו ונכרת בשמתו החדשה. זאת אראך גם בהאיש אשר היה בדורנו הראש והראשון אשר התוה את דרך האור הזה.

מעת אשר גברה ההשכלה בין היהודים בארצות אשכנז אשר האיר מכבודו החכם רבי משה בן מנחם ונתן מרוחו עליהן, אז היו מידו קרנים גם לכל היהודים בכל ארצות איירופא אשר עד העת ההיא אור לא נגה עליהן. התנועה החוקה הזאת הרבה פעלה וגם במהרה פעלה. אין להכביר מלין על זה, כי מי לא ידע בכל אלה? אכן את זאת אומר, כי לא ארכו הימים, לא יותר מחצי שנות מאה, והנה כבר נעשה צעד שני במסלה העולה אל מטרות השלמות בחכמת אומתנו התורית והתולדית. תנועה חדשה עברה וחלפה ביהודה ורוח חדשה התרוממה על גפי מרומי הדרישה בקרב המעיינים, והיא הדרישה בקדמוניותנו על פי מדה מדעית. הבקרת במקורי הדברים והמעשים היתה דרושה לחפציהם. בעין פקוחה בחנו ספרותנו הישנה, להבדיל בין מעשה שהיה באמת ובין מעשה הגדוי, גרסה נפשם לתאבה לזרות ולהבר הנוסחאות במקרא במשנה בתלמוד ומדרשות, אשר הם המקורות לידיעת מצב ההשכלה בכל דור ודור בקדמוניות ישראל. כל אלה המחקרים רק לעתים בדורו של בן מנחם היו ענין לענות בהם, כי עוד הדרכים מקולקלים המביאים אליהם, וזמנם היה זמן הסרת המכשולים. לא מעט פעמים שמעתי דבת רבים הנקראים חכמים אשר הוציאו דבתם רעה על חכמי הדור ההוא ומלאם לבם להקטין את פעולת בן מנחם אשר פעל לטובת חכמת היהודים, ודבר קטן הוא בעיניהם אשר עשה להחיות בקרבם רוח דעת ישרה הדרושה לזמנם והשתדל בכל מאמצי כחו לפאר ולרומם חכמת לשון הקדש ובינת המקרא לפי עומק פשוטו על ידי תרגומיו ובאוריו ובאורי חברתו. ויען מה? יען כי בעת ההיא לא מסרו נפשם על המחקרים ההם. שמעתי באוני כמה נסי הרוח מלעיגים על סופרי הדור ההוא ופעולתם, אנשים אשר הם האחרונים לדבר משפט על חכמת לשון הקדש ואין להם לב להבין, כי הקמתה והרמתה היו המקור להתפתחות חכמת ישראל במדתה החדשה. לו חכמו ישכילו ויבינו זאת כי לולא בן מנחם וחקריו וכל הדור ההוא עמדו והאירו הנרות בבית ישראל להאיר להם הלילה בבינת המקרא בחקירת הלשון ודקדוקו, לישר דרכי

ההגיון ולהורות כי חק לישראל הוא לקחת חלק בכל אשר נעשה בעולם המדעים בדורותם, לא היה לאל ידי הדורות אשר באו אחריהם לפלס לנו מסלות חדשות בחכמת התורה והדת ולנהוג את דורשי אומתנו בסתרי דברי ימינו מחיל אל חיל. ואתה דע לך כי לא משה בן מנחם הפילוסוף והמליץ האשכנזי יסד בציון האבן למוסדה, כי אם בן מנחם המתרגם את המקרא ומפרשו, בן מנחם אשר העיר את הלבבות לאהבה את לשון עמם הקדושה ולהגות בה בהשכל ודעת, בן מנחם הזה יסד חכמת היהודים על מכוניה, הוא ואגדתו בארץ אשכנז יסדוה ויפוצו מעינותיה חוצה לכל פאה. ועל כן זאת התנועה השנית בדורות אחריו לא היתה חדשה בעצם כי אם היתה תולדה מהתנועה הראשונה אשר בן מנחם ואשר עמו העירו ויכוננוה. הנה הורע לצדקה אשר זרע בן מנחם וכל הדור ההוא יצוץ ופרח ועלה לברכה במכתב עתי, "המאסף" אשר היה מושך והולך משנת תקמ"ד עד שנת תקע"א, ויבכר פרי תבואה בספר השנתי, "בכורי העתים" משנת תק"פ עד שנת הקצ"א ויהי פרוי ל"כרם חמד" אשר הבשילו אשכולותיו ענבים מתוקים מדבש ונפת צופים בתשעה ספרים ואין מספר לכל מכתבי עתים עברים אחרים בעניני תורה וחכמה מליצה ושיר, גם מאמרים נכבדים בדברי הימים ההווים והקדומים בתולדות אישים ועמים וחכמות פרטיות, אשר חברו אחריהם עד היום הזה. ועתה כל משיכל על דבר ומתבונן בדעת בשלשלת הארוכה הזאת מיצירי הרוח המדעיים אשר מוצאה בימי בן מנחם ואשר בהם נעשתה הטבעת הראשונה בשלשלת ואחת אחת נחברו אליה טבעות טבעות עד היותן לשלשלת ארוכה, מי לא יודה כי האב לכל אלה היה משה בן מנחם! ועל כן המכחישים זאת ואומרים כי בתנועה החדשה אין לו ולדורו חלק ונחלה אך ישקר ובאין בינה המה דוברים, ותהי להפך כי האומרים כן להם אין חלק ונחלה בבחינת דרכי דברי הימים למדעים בתבל ארץ ולא ידעו ולא יבינו ארחות התפתחותם. אמנם בכל עת ראינו בהתפתחות המדעים כי אף אם ראשיתם מצער אחריתם ישגא מאד. ועוד יסיתני לבי בשפק אם המצער הזה אשר אמרת לא יוכל להתחרה את השגיא מאד בדורות האחרונים.

בארצות הצפון פולין ואגפיה, שם היה מאז מכן לשבת לפלפול התלמודי במדה אין קץ, שם גם החסידות ערובת המושגים שמה כליל צלה על פניהן לבלי תת קרן אור להאיר מחשביהן. כל החדשות המופלאות אשר נבראו בארצות אשכנז עברו כצללים על רובי היהודים בנפות ההן, וכמעט היו כלא היו לולא היה בהם שריד כמעט אשר השכילו על הדבר ונפקחו עיניהם והבינו כי מלבד פלפולם עוד יש חכמה בישראל. הן אמנם הרבנים וכל חובשי בית המדרש ועוד יותר החסידים הנפתלים לא היה להם און שמעת לכל אלה, ואם שמעו חרדו מפניהן ועבר עליהם רוח עושים. להם כל חכמת זולתי פלפול תלמודי לצנינים בעיניהם וכל העוסקים בה נחשבו להם ככופרים זמורדי תורה. אבל בארצות ההן היו מלבד הרבנים רבים מכנעני ארץ

וסוחרים אשר היו יודעי תורה ועוסקים בה בעת נחו מעסקיהם, ואלה לעתים-באו בדרך מרכלתם לאשכנז ועשו חוזה עם חכמיה והביאו אתם לביתם-מספרי חכמה עבדים אשר נדפסו שם, והם השכילו יותר מהרבנים ופתחו-אזנם לשמוע בלמודים ההם, והגו במקרא ודרשו בדקדוק הלשון וקראו בספרי-החכמה. או מעט מעט התעוררה התשוקה לדעת חכמה בקרב לב צעירי-הדרור עד שבמשך הזמן כבר ארחו אחדים לחברה יחד, ושמו מגמתם לדרוש ולהבין בחכמות ובכל תושיה, והיו בהם אנשים מצוינים אשר נדבו כחס-ורוחם לדרוש ולתור בחכמת לשוננו הקדושה ולחקור בקדמוניות אומתנו, להבין ולהשכיל בבקרת עמוקה בספרות ישראל הקדמונית, ולא נפליג אם נאמר כי היו אבות התנועה החדשה ראשי אלפי המשכילים בארצותיהם ואשר מכאדם שאבו גם הדרושים בשאר ארצות. ראש המנהיגים בדרך החקירה החדשה היה החכם רבי שלמה ליב ראפפורט, אף כי לא היה הראשון כי קדמו אחרות מרעהו החכם רבי נחמן הכהן קראכמאל. אני אקראהו ראש לא מיתרון הכשיר חכמה אשר היתה בו יתר על רעהו קראכמאל, כי אם יען כי פרי תבואת הראשון על שדה ספרותנו היתה יתרה על פרי תבואת השני, וגם יותר ממנו עצמה פעולת ראפפורט על בני דורו.

החכם רבי שלמה יהודה ליב ראפפורט (אשר חתם שמו שי"ר) היה בדרותינו מן הראשונים אשר דרשו בחכמה בקדמוניות היהודים ורב פעלים בהרחבת חכמת ישראל. כבר בימי בחרותי דמיתיו לאיש מופת בעמו, לאיש פלא אשר עלה כיונק מארץ ציה גדל ויצמח ולא ימיש מעשות פרי. או כנבור לרוץ אורח נשא דגל ההשכלה לפני עמו בארצו אשר הלכו בחשך ולא אור. כי בפולין אשר היא מוצאו, שם גדל על מים רבים הנובעים מים התלמוד, ויהי אחד מחובשי בית המדרש, אשר שנות עלומיו נתונות נתונות היו למדרש התלמוד לעיון הפלפולי בדרך חכמי ארצו התלמודיים, כאשר נראה מהערתיו אשר כתב לספר אבני מלואים אשר חבר חמיו הרב בעל קצות החשן לחשן משפט. המתבונן בהן יבין כי הן מעשה נערות כאשר יעשון הבחורים. ודע באמת כי התכונה הזאת והיא בקשתו לחדש דברי חרודים אשר היתה טבעו לפניו בעוד היותו נמנה את הפלפלנים, עוד דבקה בו ועוד תצהיר מבין כל יצירי שכלו אשר יצר ועשה אחרי כן אחרי אשר שם מדת הבקרת למדתו. ולא יפלא זאת בעינינו, כי כן לרוב משפט איש ההוגך ממדה אל מדה בדרישת החכמה כי לא על נקל יפשיט מעליו מדתו הראשונה כאשר יפשיט אדם את בגדיו ולבש בגדים אחרים. אמנם זאת התכונה אשר עתה לפי מחשבתי דופי ומגרעת, היתה בעיני אז בימי בחרותי מעלה נשגבה. או בעת החילותי לקרוא מאמריו היתה זה החרוד נעים לי והיה לי לתענוג ומשיב נפש, כי אז הייתי שקוע עד נפש בחריפות הפלפול. כל השערותיו נחשבו לי כאמתיות אשר כל הרוחות שבעולם לא יזיוו אותן ממקומן. הדבר אשר ביותר משך לבי אחריו וישחדני להתפלא עליו היה חין מליצתו ואומן ידיו לכלכל הבריו במשפט.

בשפת עברית צחה וברורה. הדבר הזה מעודי היה לו כח המושך לקחת לבני ולהטותו אחרי הכותבים צחות. ראשית פרי עבודת רוחו בן החכמה היתה במליצת שפת הקדש. כמה שירים פייט בנעימות לשונו, ומספר רב שירים מלשונות אחרות העתיק ללשון הקדש בטוב טעם ודעת (38). אמנם לא אוכל להכחיש כי אם גם מדברו נאווה ומליצתו זכה משורר מחונן בטבעו לא היה. ואחשוב כי גם ראפורט עצמו ידע זאת בלבו, ועל כן רוב דברי שיר אשר יש לנו ממנו הם רק העתקות משירי לשונות אחרות. צורת מליצתו הפשטית (פראָזא) בעניני החכמה היתה לי לעדנה, כי לא רבים הצליחו בעת ההיא לעשות כמוהו. ואין רע אשר לפעמים לוחץ את עצמו מרצותו להשתמש בכתובי המקרא, כי בעת ההיא היה זה מדת היופי והנעימות למליצים בלשון הקדש, ועוד היום בזמננו לא הוסר המנהג הזה. אמנם ראשית פרוי הוזהר אשר כבר לא יסדה גדולתו, אבל מעלתו אשר עשתהו מופת לדורו היא מעלת חכמת הבקרת אשר נחה עליו. בקרת עמוקה וחותרת עד תהום כל דבר חכמה היתה לראפורט חלקו מאלהיו. הבקרת הוזהר הולכת במאמריו הראשונים הגדולים אשר נדפסו בכבורי העתים הכוללים תולדות קצת גדולי חכמי ישראל, והם רבי אלעזר הקליר הפייטן, רבנו נסים המתואר „גאון“, רבנו סעדיה גאון, רבנו האי גאון, רבנו חננאל ורבנו נתן בן יחיאל בעל הערוך, אשר זאת האחרונה לרעתי היא עולה על כלנה על ידי עמק החקירה ושלמותה. אמנם על כלן חופפת רוח חכמה ובינה ובכלן הראה לנו חדשות ונצורות. אמת הדבר כי כבר לפניו היו מחברים מבני עמנו אשר כתבו תולדות חכמי ישראל בלשון עברית. אבל אלה הסופרים לא כתבו רק ספורים ממעשיהם לפי מה שמצאו כתוב במקומות מפוזרים ועלילותיהם ולא הבדילו בין המאומת ובין המסופק ומקורם היה מה ששמעו מפי השמועה או מה שמסופר בספרים, אשר הרוב מהם לא יצא מגדר האגדה. אבל ראפורט בהתולדות אשר חבר הציג לפנינו את איש חפצו אשר בו בחר לספר תולדותיו מתואר ומצויר לפי התוצאות אשר יצאו לו מדבריו מעניניו ומלמדויו כפי אשר הוציא בעמק שכלו ובבינת הגיונו, ומצד הזה נוכח לאמר כי בהיות שמעשה התולדות אשר עשו אחרים לפניו הוא רק מל א כה ראוי לקרוא מעשה התולדות אשר עשה הוא - חכמה.

רק שתי פעמים ראיתי את ראפורט פנים אל פנים וזכיתי לדבר עמו בדברי חכמה עד לשבעה. קצת זמן אחרי שנתקבל לראש בית דין בפראג (סביב שנת תר"א) הייתי בעיר הזאת ובקרתי את רפ"פ במעונו. ואין הפה יכול לדבר איך בחרדת קדש נגשתי אליו. בכל תנועותיו היו עיני תלויות

(38) לא אחיה כמוני פטמין להיות סופר ומונה כל השירים שחבר או שהעתיק מלשונות אחרות, שמלאכה כזאת אינה מאומנותי והרועה לרעת זאת ימצאם במאמר שכתבו קצת חכמי זמננו לכבודו ולזכרו ביום מלאת מאה שנים ליום הולדו, שם כל ראשי פרקי מאמריו סדורים יפה.

לשבע שבע נעימות מתמונתו המוהרת מרוחו הכביר. בכל דבור ודבור אשר יצא מפיו דמיתי לשמוע קשמ אמרי אמת. מאד לקח לבי בראותי כי לא היה מצרי עין בתורתו. אך לשמחה היה לו אם נפגש באיש משוחרי תורה וחכמה, אשר הראהו תשוקה לשמוע תורה מפיו, כי אז היה מן המפורים וכמעין המתגבר, והיה מדלג מענין אל ענין עד שלא תמלא און משמוע. כל מי ששמע אותו מדבר בדברי תורה וחכמה היה מתפלא על רחב ידיעתו ובקיאותו בספרי חכמת התורה, והיה חושב כי שני התלמודים ומכילתא וספרא וספרי וחוספתא ומדרשים וכמו כן ספרי הגאונים והרבנים הקדמונים ערוכים ושפורים בפיו ובלבו כפרשת שמע ישראל. גם אני בהיותי אז במחיצתו וינקתי ושבעתי מצוף דבש אמרתו השתוממתי על עצמת בקיאותו ותשעינה עיני מוזהר המראה הגדול הזה. הנה מעודי שמרתי דברי חכמינו ומשנתם, "שלא הביישן למד", ועל כן לא בושתי לשאול מה שלא ידעתי אכן גם לא בושתי לחוות דעתי כמה שידעתי. ואמנם בעמדו לפניו כמעט נהפכתי לאיש אחר ועד היום לא ידעתי מה היה לי בפעם ההוא כי זחלתי ואירא להציע לפניו איוה דברים ממה שדרשתי וחדשתי בדברי תורה, אך אמרתי לנפשי לא נאווה לי הצעיר בחכמים רק לבקש תורה מפי החכמים ולא להמריחם בפרי חכמתי, רק יאה לי לשאול ולא להשיב. אמנם כבואי אליו פעם שנית וקבלני בסבר פנים יפות, הוא עצמו חוק בי אמץ לב והרהיבני להסיר בשתי וקם בי רוח לכסות דבר אליו, ונשאתי ונתתי עמו בדברי חכמתו. כי בנחת וברוח חן פלפל עמי, ונדמה לי כי אני חשוב בעיניו לשאת ולתת עמי כעם שכמותו, אז מלאני לבי להציע לפניו קצת דברים ממה שאונתי וחקרתי ויהי מה. ואני בקשתי מעמו בעונה כי ירשני לאמר דבר לפניו וירשני. אז אמרתי לפניו דברים אחרים בעניני תורה בסוגיות שונות שבתלמוד, ומובן מעצמו כי לא ערב לבי לגשת אליו בפלפולים חדודים כדרך הפלפונים התלמודיים כי אם הגדתי לו כמה תמיהות בתלמוד אשר לא ידעתי שחן למען יודיעני פתרונו, וקצת חקירות בקורות אשר העליתי בעיוני. וזכור אני כי הדברים אשר דברתי עליהם היו ענינים הלכותיים—דברים אשר רובם מן הנקראים מבקרים אין ידם ממשמשת בהם. אמנם האמת אני כי כאשר עד עתה הייתי מתפלא על מראה בקיאותו, כן נבהלתי עתה אחרי ראותי מתוך פלפול ותשובותיו כי הפרותי מאד על מדת בקיאותו. ראיתי כי על כל המקומות בתלמוד שדברתי עליהם, או גם אשר נגעתי בהם בהעברה היה צריך לעיין בפנים הספר, ועל כן לבי הסיתני בשפק כי עם הבקיאות אשר אמרתי לא כן הוא בשלמות כאשר חשבתי, ועל כל אדות הכרתי כי בחלק ההלכה מן התלמוד היתה מדת בקיאותו מנבלת. ודע כי כאשר ממני הצעיר לא נעלם דבר זה, אף כן לא נעלם זה מאחדים מן הרבנים אשר היו בפראג בימים ההם. אמנם אני יודע כי אצל המתונים והנכונים מחכמי פראג לא הויק לו זה מאומה, כי הם לא קראו לפראג את ראפורט המפולפל וחרף בהלכה על משרתו, כי אם

את ראפורט החכם בכל צדדי החכמה והחוקר העצום. כהגאון רבי יחזקאל לאנדא בומנו כן היה רבי שלמה ליב ראפורט בזמנו. הלזה לא היה משלו בעניני חכמת התורה כמעט זמנו ודורו, כן זה לא היה משלו בעניני חכמת התורה לפי מה שהיתה דרושה לזמן החדש. אמנם האנשים הרוגנים מחכמי העיר אשר לא היה להם עין לראות את כל ההוות בדור החדש ולא לב להבין את התנועה החדשה אשר התרנשה בעולם המדעים, אף כי הכבידו לו את פקירתו לא יכלו להדאיבו ולשבר כח רוחו. ומאלהיו היתה זאת כי כבר בארץ מולדתו צרפו וזקקו הפגעים את רוחו והתחזקו והתאמץ נגד התלאות אשר הלאוהו רודפיו ולא חת מפני אויב ומתנקם, והם היו רבים ועצומים והוא ביניהם כשה אובד בין המון זאבי ערבות, ואיך עתה יקצר כח סבלו בארץ אשר משמיניו מתי מעט המה ודבריהם כמים המוגרים. ארצה? עוד הרבה ידעתי לספר על אדות הנרגנים עליו באהליהם, אכן אחדל בשכבר הרודפים והנדרף שבו למנוחתם כבוד.

עם מאת מדות טובות המכהנות פאר את האדם היו קשורים בתכונתו גם מקצת רפיונים. את זה חזיתי ואספרה. ראפורט לא היה יכול לסבול סתירת דבריו. אחרי אשר נמר בלבו משפט או השערה לא סר עוד מהם, ואם קרה כי עמד נגדו חכם אחר וחלק עליו אף אם בראיות, מצא תמיד תואנות ומענות בחריפות שכלו להשיב אחר את שכנגדו, ואו חזר המבקר להיות המפלפל וכל לחץ ודוחק היו בעיניו ישרים רק להעמיד דעתו ולא יפול דבר מדבריו ארצה. הן אמנם התפאר עליו לכבו כי אין זה מדתו, וכי מנהגו לבלי החזיק במעו דעותיו בעבור כי ממנו יצאו, חלילה לו מזה רק יחקור בדבר כאיש מזור להן ושומע אותן מפי זולתו (כ"ח ח"ו צד 10). ולא עוד אלא שמוכיח לאחרים מומו, כאשר עשה לרשד"ל אשר השיג על מה שכתב רפ"פ בענין ארץ מולדתו של הקליר, והוא משיבו בפלפולו ואומר כי אין לו תוחלת שיקבל תשובתו באשר שהחכם שד"ל, "נפתה הרבה אחרי מחשבתו אשר חשב פעם אחת וביותר אם כתבה על ספר כי או כבד ממנו מאד להפרד ממנה" (שם צד 41), בכל זאת הבוחן ובודק באמונה משאיו ומתניו של רפ"פ ימצא תמיד ההפוך ויראה כי עוה בקשתו בכל עת להעמיד דעתו בחזקה ויבין כי יותר משד"ל היה רפ"פ בעל המדה הזאת. ומוזה יצאה התולדה כי כל מחבר אשר כתב דברים אשר לא כמחשבותיו כבר נגמר דינו להיות שונה ומשנה. גם זה נמצא בו כי לפעמים היה מפליג בשבח חכמים הפחותים ממנו ומקמץ בשבח נגד גדולי חקרי לב, הכל לפי מדת התהלה אשר הללוהו הם וזה בעיני משוא פנים. רפ"פ לא היה מן האנשים אשר הם לעולם מן הנעלבים ולא מן העולבים. הנה קצרה פה היריעה מהכיל כל דברי ריבות, אשר רב עם חכמים שונים אשר לא כמחשבותיו מחשבותיהם. איה מחבר ספרים בארץ אשר יתברך בלבבו לאמר כי כל היוצא מפיו ומעמו כלו כסף מווקק שבעתים ואין בו כל משנה? אמנם מה מאד נפלאו דרכי זה החכם

אשר מאהבתו שאהב את ילידי רוחו כהו עיניו לפעמים מראות חסרונם, ויען
 חשב כי הוא לא יוכל לשנות, על כן השית חמאת על כל איש אשר מלאו
 לבו אותו לחלוק על דבריו. אף בגלל הדבר הזה נלחץ כל ימיו להשיב
 תשובות למבקרו, ומזה נולדו המון גדול פלפולים עמוקים, ולא מעט לחוצים
 ודחוקים לאין מספר, מענות, גם תלונות ושענות, לפעמים בהתול מר,
 ולפעמים ברנו וכעס. אף היה לו ענין לענות בו ולהתעורר עליו אם אחד מן
 המחברים כתב – אף אם לתומתו – איזה רעיון או חדוש או השערה או גם
 ציטוט אחד אשר כתב הוא באיזה מאמר ממאמריו, ואף אם נגע בהם רק
 נגיעה קלה או רק רמו עליהם, או מיד צעק חמוס על האיש ההוא לאמר כלו
 שלי וגנובים הם אתו הדברים וכנגב הנמצא במחתרת נשפט עמו ויכלימהו
 בשער ואין קץ לכל החשדות אשר לפעמים גם יליט אותן במעטה נאצות
 וחרפות, כאלו כל באי עולם משועבדים לתפוש בזכרונם כל דבר גדול או
 קטן אשר יצא מפי רפ"פ. לעתים ראיתי כי יחס לבבו והתרגש גם על דברים
 עוד קטנים מאלה. אם אחד מן המחברים רומז על דברי רפ"פ גם מזכירם
 על שמו רק חדל לתת תואר כבוד גדול הראוי לו לפי דעתו – התאר אשר היה
 יותר נעים לו היה תאר „גאון” – גם על זה יצא הקצף. לפי זכרוני כעס
 פעם אחת על אחד מן המחברים אשר הזכיר אותו בתאר „משכיל” ולא יותר.
 לעת עתה לא ידעתי עוד באיזה מקום בכתביו ראיתי כן, אבל ברור לי כי
 ראיתיו. ועוד זאת אף אם ידע בעצמו ברור כי אותו המחבר אשר כתב איזה
 רעיון או השערה אשר דמיונם נמצא גם אצל ראפפורט, לא ידע הדבר מפי
 כתבו, כי בעת שכתבם לא נודע לו שגם הוא – רפ"פ – חשב כן וכתב כן, כי
 כתבם בזמן מאוחר, בכל זאת לא נחה דעתו ולא הסיר החשד מלבו, ואמר
 לכל כי כבר לפני ימים ושנים המציא זה החידוש והודיעו פה אל פה לאחרים.
 וזה המחבר שמע הדברים מאלה האחרים וכתפס על ספר על שם עצמו.
 ואמנם מה היתה אחרית כל אלה הרפיונים אשר דבקו בו? כי היה מאבד
 טובה הרבה, זמנו היקר אבד בטענות וויכוחים ופלפולים ולרוב אך למחסור
 או למותר, אשר אם נצרף כלם יחד בספר יעלו על כמה מאות דפים כאשר
 יראה כל קורא מכתביו בכרם חמד ביחוד בחלק השישי והשביעי ובאגרתו
 בראש ספר מחברת הפרחון ובראש תשובות הגאונים אשר יצאו לאור בברלין
 על ידי החכם רבי דוד קאססעל ועוד במספר רב משאר מכתביו (עי' במאמר
 שהזכרתי לעיל הערה 38). ואמנם דע לך כי התרגשויות רוחו אשר הביאו לזה
 לפי מחשבתי היו לנוק לנפשו ונוק גם לנו מכבדיו וחושבי שמו. הן מדת
 אהבת הנצוח במדיינים היא מחסור מוסרי באדם, כי היא תביאה לידי עשק
 וחמס בדעות, שאם לא יוכל לנצח בכח האמת, בא על שכנגדו בתחבולה
 ובחזקת יד. היא תמניעהו מהגות בחכמה בנחת ובשאננות הלב ותרחיקהו
 באחרונה ממטרת האמת. ועתה היש לחוקר נוק גדול מזה? אף כמו כן
 רדיפת הכבוד היוקתהו בחייו. הנה רעה חולה היא תאות הכבוד לאנוש

המבקש בכל עת ובכל רגע שישבחוהו וירוממוהו אחרים בקהל עם על כל דבר חכמה אשר יוציא מפיו אם גדול אם קטן. וכבר ראיתי אנשים המתמרים בכבוד ותהלה אשר יתנו להם בני אדם אף אם המהללים הם רק קמני ארץ בני בלי שם רק אם הם כבוד ותהלה, ולהפך לא ידעו נוחם אם יבצר מהם תהלה כשעור הראוי להם לפי דמיונם— גם זה ענין רע הוא לאדם הדרש חכמה. רפיונים כאלה הלא יגזלו מנוחתו ויפסידו השקט רוחו, והוא בכל עת תולה בדעת אחרים או טוב מזה אם נאמר בחסד אחרים. והנה חלק גדול מאלה הרפיונים היו לראפפורט חבל נחלתו, ואף בעבור זה לפי דעתי לא היה ראפפורט מאושר במנת חבלו ככל התולה בדעת אחרים.

אמרתי כי אלה הרפיונים היו לנזק גם לנו, וגם זה אמת. הלא יען כי חזקו עליו רפיוניו פור זמנו היקר לריבות דברים והניח ידו מהשלים חבורים אשר מנעוריו כל מעיניו כם, ושמש, מטה לחפצי רוחו לזכות בהם את רוב אחיו. ואמנם ההתרשלות הזאת היתה מאד לנזק לנו. הנה לאלה הספרים, הלא הם ספרו „ערך מלים“ בשלמות מאות א' והלאה וספרו „תולדות אנשי שם“, בכליון עינים היינו מיהלים להם אך היתה תוחלת ממשכה אשר באחרונה נכזבה. על החבורים האלה כבר רמז במאמריו הראשונים אשר יצאו מתחת עטו ונפצו על פני תבל ועשו לו שם כשם הגדולים ולפעמים גם העתיק מתוכם כאילו הם שמורים וערוכים באוצרו ולא יחסר להם כי אם הוצאתם לאור בדפוס. אמנם הימים ידברו ורוב שנים יודיעונו כי אלה הספרים רק עלו במחשבה לפניו לחברם ולא חברים, כי מן העת ההיא ימים ושנים עברו, דור אחר דור חלפו עד שגם הוא בשיבה טובה נאסף אל אבותיו והספרים לא ראינו. ואם אמנם כי נדפסו אחרי מותו מחקרים אחדים מערכיו, הלא כל רואיהם יכירו כי המחקרים ההם אשר נמצאו בעזבונו ונדפסו אחרי כן לא היו ערוכים ומוכנים בתאר אשר הם לפנינו להספח אל ספרו „ערך מלים“ אות א' הנדפס, כי אם היו רק הערות מקובצות ורשומים קצרים, חומר לעשות מהם ערכים, ואף אילו נרצה לכנותם בשם ערכים ונסתפק בהמעט ונתן תודה על הנמצא בהעדר מספר גדול מזה, הלא על כל פנים נודה כלנו כי לא יספיק זה הנמצא למלאות אף החצי ממה אשר כוון בהערכתו ובהכנתו. והספר „תולדות אנשי שם“ אשר בכל מקום ההזדמן מזכירו וגם מתגדר בו, זה כלל כלל לא ידענו מה היה לו! בכל עת הייתי מתפלא מאד על זה כי היה קשה עלי הדבר להחזיק את האדם הגדול הזה כמתעתע ולחשוב עליו כי הוא מתגדר במלאכה שרם החל לעשות, ואם אמנם כי כבר ראיתי כמראה הזה בקצת מחברים מחכמי עמנו אבל אין זה משפט גדולי החכמים, וגם לא מצאתי המנהג הזה כי אם באנשים קטנים קלי הערך מרחיבי פה ומאריכי לשון ומתהללים במתת שקר. ואמרתי אני אל לבי כי באמת היה רפ"פ יכול לדבר מתולדות אנשי שם אשר חבר, כי המתבונן בקצת התולדות אשר כתב והוציא לאור יראה כי בכל מקום אשר היה לו סבה להזכיר אחד מגדולי חכמי

ישראל הראשונים לא די לו בהוכרת שמו לבד, כי אם בדרך „אנב” יזכיר גם תולדותיו אף כי אין בהן צרך לענינו (89). והנה אלה הקצורים מתולדות החכמים ההם שהביא בהערותיו הם חומרים יסודיים לתולדותיהם בשלמות הענין, ורק היה צריך להרחיב הדברים שכתב בהערותיו ולתת להם תאר והדר ואז יהיו לאחדים והיו לחבור שלם. ועתה נחשוב כי על אלה וכאלה היתה כונתו בדברו מספרו תולדות אנשי שם. אמנם בכל זה רק נכין כונתו ולשופט בצדק די בזה שלא ישימהו כמתעתע, אבל לא נוכל להצדיק מעשהו, כי בפועל לא עשה את אשר היה יכול וצריך לעשות והיה נשאר עומד על חצי הדרך. כי כאשר את קובץ הערותיו מערכי המלין השאיר בחומרם ולא נתן להם הצורה הדרושה להשלמתם, אף כן היה גורל החומרים אשר הוכיח אותם להיות ספר שלם „תולדות אנשי שם”. מעתה אם נשאל מה ראה על ככה ומה הגיע אליו? לא ידענו תשובה אחרת רק זאת כי היה צריך לבחור ולזמנו לדברים ומחקרים אחרים. ומה הדברים? הם דברי ריבות עם החולקים עליו. והאמונה כי בזה הדיק גם לנו גם לנפשו. לנו כי בגלל זה אבדה לנו תורה הרבה, ולנפשו כי יש בזה נזק לשמו ולזכרו. אם אמנם כי הנוחים והמתונים רק מתאוננים על זה ואומרים כי לא טוב עשה אשר התרשל בכונתו הראשונה, לא כן אמרו הלצינים שכדור. ומה הם אומרים? רפ”פ היה בעינינו כמתעתע שהבטיח על דבר שלא בא לעולם.

עוד רפיון אחד ראיתי בתכונת זה האדם הגדול, והוא הבטחון יותר על המדה אשר במח על כל יצירי בינתו והאמונה בהשערותיו. אין אדם יכול להכחיש כי ראפפורט הגדול מאד לעשות בחכמת ישראל והפליא לחתור בקרקע ים התושיה תעלומות עד כי נבעו מצפוניה. בבקרת חרודה הוציא תעלומות לאור וברוחו הכביר ברא חדשות לא ידענו. אבל אין גם להכחיש כי אלה החדשות הן לפעמים ילידי תשוקה עזה להמציא חדשות, ואז לא באו לו מעצמן כי אם אחרי הרדיפה אחריהן ביגיעות בשר ורוח ולעתים על ידי לחץ ורוחק. ולפי מחשבתי אין זה הדרך הנכון אשר יבור לו האדם הדרוש בקדמוניות. לא טוב הוא להסב דברי קדמונינו אל דעתנו לפי מושגנו ולשים בהם כונה אשר לפי מושגי זמנם לא חשבו ולא עלתה על לבם, אבל להפך נוציא מדבריהם תולדות על פי דעות אומריהם. הנהוג כן בחקירתו מדרת מדרת בקרת נאמנה, אבל החוקר כמשפט הראשון שאמרתו לא ימלט לפעמים למעות מדרך השכל אל הרך הדרשנים המבקשים לעורר לב המון העם. עוד זאת מצאתי כי לפעמים יעמיד רפ”פ השערות על דקדוקים קלים ומחליט על פיהם משפט מבלי משום פן יפתח לפניו טעין ממקום אחר אשר יעשה את השערתו

(89) עוד רק משל ארמוז על תולדות רבנו נתן בעל הערוך. שם מצא מקום להזכיר כעשרים חכמים מגדולינו הראשונים ושם בהערותיו כותב בקצרה תולדותיהם אשר הזכיר אותם בפנים המאמר. וכן עשה גם בהתולדות האחרות אשר חבר.

לאל. ובענינים כאלה הלא יותר נכון לדבר באולי ואפשר מלדבר בהחלטה אבל רפ"פ לא כן יעשה. הוא בונה על השערותיו כעל יסוד עולם ובאמת משפטו הזה הכשילוהו לא מעט. הנה אין עלינו במקום הזה לבקר פרטי מחקריו, אבל לא אוכל להתאפק מהזכיר דברים אחדים המראים חסרון מתינותו ומרבית האמונה בעצמו אשר על ידם נסבה כי נפל למהמורת המשנה. כמה יגיעות יגע האדם הגדול הזה, עד שהוציא לאור זמנו של הפייטן רבי אלעזר הקליר מקרית ספר, את ארץ מולדתו ומקום מגורו, ואזן וחקר ודרש קוצים וספורות קלים וחמורות נוטריקון וגימטריאות ונבואות הנבאות, ולפי דרושיו והשערותיו העלה והביא משפטים מבהילים, וכתב נכון ובטוח ובכל החלטה, "האמת הברורה היא שהחכם הלוח (ר"א הקליר) חבר פיוטיו בימי רב שרירא נאון בשנת ד"א תק"ל" (תולדות ר"א הקליר) וישים מקום מולדתו ומגורו באיטאליא. ואם בא אדם והטיל ספק בהשערתי ונגע בה לחלוק עליה היה לו כנוגע בבבת עינו ורגו ושחק וכעס כי נחשב לו כשולח יד בראיתו הברורה. ובאמת כרוב השערותיו אשר המציא בחדוד שכלו כמאמרו הזה אשר לרוב תלויות בשערה גם רבו הקמים עליו לערות עד היסוד בנינו. לא אדבר פה ממשניו היותר קשה הוא הקנאי עז פנים אשר קרא את עצמו הראבי"ה ואשר לא הניח לו כל חלקה טובה, כי זה אך בתחבולות עשה אתו מלחמה ובקנאתו ובשנאתו חשב עליו מחשבות להכאיש את ריחו בעיני יושבי הארץ (40), גם לא אדבר ממשניו אשר קרא אותם, "שלת הרואים" אשר גם הם בעקיפין באו עליו מקנאה או מהתחסדות, אבל אדבר משלשה משיגים אנשי אמת, הלא הם צונץ שד"ל יש"ר, אנשים ישרים ותמימים במחקריהם אשר בלי פניה אחרת ורק מבקשת האמת השיגו עליו בענין השערותיו אדות הקליר והוא בחוקה ובלחץ ורוחק התאמץ לבטל דעתם ולא היה לו לב להודות על האמת, והקורא את משאו ומתנו בשום לב יבין לדעת כי יש בין תשובותיהם תשובות נצחות (כ"ח ח"ו מכתב ב'). רחוקה היא ממני להכריע בין החולקים, אבל לא אוכל להתאפק מהעיר על אחת ממענותיו על אלה החכמים ולהראות איך נטה מופתיו על קו תהו להעמיד השערותיו. הנה הוא מתאמץ להחזיק דעתו כי היה הקליר בן איטאליא הדרומית מפני שפיוטיו כוללים יותר ירושלמי ומדרשים מאשר יכללו כל הפיוטים, שבאיטאליא היו החכמים בקיאים בתלמוד ירושלמי. האין זה משפט נגד כל חקי ההגיון הפשוטים? אילו היה הדבר מוכרע במופתים ברורים למעלה מכל ספק כי היה הקליר בן איטאליא והיתה השאלה מאין לקח זה הפייטן האיטאלייני כל כך בקיאות בירושלמי ובמדרשי ארץ ישראל? על זה היתה נאותה התשובה, אפשר

(40) לא ארצה לעשות עול במשפט על זה הראבי"ה לאמר שכל מענותו הכל, כי לא כן הוא, כי יש מן התפישות שתפש עליו חזקות וברורות כמבואר למעיין במחברתו. ועי' גם בתשובות רפ"פ עליו בכ"ח ח"ו במאמרו הגדול שכתב להשיב על השגות שלשת הרואים עי"ש 93 עד צד 112.

כן, יען כי באימאליא היו החכמים בקיאים גם בתלמוד א"י ובמדרשיהם. אבל עתה השאלה היא: מאין נדע שמקומו של הקליר היתה אימאליא הדרומית? והשיב רפ"פ, "הראיה כי הפייטן ר"א היה מאימאליא הדרומית כי פיוטיו כוללים יותר ירושלמי ומדרשים מאשר יכללו כל הפיוטים מזולתו". ועל זה ישאלהו כל מעיין ישר: הלא זה ראייה נפתלה, הלבעבור היותו בקי בירושלמי היה מאימאליא? הכי כל הבקיאים בירושלמי היו בני אימאליא? וכי איננו יותר קרוב לאמר שהיה בן ארץ ישראל ועל כן היה בקי בתלמוד ארץ ישראל? ועתה דע וראה כמה נפתה זה החכם להחזיק דעתו אשר תפש פעם אחת בלבו עד שאבד לו לפעמים ההגיון הישר לאחר יד ולא חדל להחזיק דברים מאד מסופקים לאמת הברורה. ואמנם מה נפלאו דרכי המקרה אשר הפיל זאת האמת הברורה למשואות נצח. לא הרבה שנים עברו ונגלה כבוד האמת אשר היא ברורה באמת. מעדות רבי סעדיה דאנאן נודע לנו שהקליר קדם לרב סעדיה גאון, ונודע כמו כן מתוך פירוש רס"ג לספר יצירה כי שם מזכיר הגאון את הקליר. והדבר היה שמור לי להראות כי כבר זמן רב קודם רס"ג חי זה הפייטן, כי מצאתי בתשובה מהגאון רב נמרונאי בן הלאי אשר מת כמו שלשים שנה קודם שנולד רס"ג שכבר בזמנו היו נוהגים בכבל לאמר פיוטי הקליר (דרוד"ד ח"ד צד 190) ועתה מה יעשה רפ"פ עם האמת הברורה שלו? הלא טוב טוב היה לו לתלות השערות באפשר מלתולות בהחלטה גמורה, לאמר אולי כן הוא מלאמר שהיא האמת הברורה. ואל תחשוב האם בעבור טעות אחת בענין זמנו של קליר יגרע ערך המלאכה הזאת בכללה? על זאת התשובה כן וכן, כי הטעות הזאת מכרעת את כל המלאכה אשר עשה. המעיין במספר גדול מהערותיו ימצא כי רבות מהן בנויות על יסוד זאת ההשערה מקביעות זמנו של הקליר, ואם היסוד רעוע הלא יפול כל הבנין וכשל עוזר ונפל עוזר. ומה יעשה הרב החוקר העצום עם כל חשבונותיו אשר הם קשורים ואחוזים בההנחה המוטעת הזאת? וגם החלטתו שהחליט כי אימאליא היתה ארץ מולדתו ומגורו מצד הזה אך דברי רוח המה כי מי יאבה ומי ישמע אליו אילו יאמר שמאימאליא הובאו פיוטי הקליר לבבל והנהיגו הגאונים אותם בסדר תפלתם? ואנו שמענו כי מנהגי הישיבות בכבל נפוצו בכל הארצות ולא בהפך. כללו של דבר אם נדע שהשערתו בבחינת זמן הקליר ומקומו וארצו בטעות, הלא אז רוב הערותיו עם כל התולדה כסכה נופלת.

אף כזה וכזה קרה אותו במאמרים אחרים כאשר נראה. הנה מי שכותב תולדות אדם גדול וטועה בדברים קטנים ומפלים אשר אינם מעלים ואינם מורידים עצמות הדבר כי אינם משנים מאומה בתכונתו במיבו ובמבעו בהיותם רק מקרים אשר בהעדרם לא יפחיתו ערמו ובהמצאם לא יגדילו, אז נאמר מה זה עושה, יהיה כן או לא יהיה כן. אדם גדול הוא אדם גדול ומקרים מפלים לא ישנו ערמו ושעור גדולתו הנפשית, ואחת היא יהיה ארוך או גוי, יהיה כסותו אשר יכסה בה שחור או לבן. אבל אם הטעות היא בדברים

עצמיים ועקריים המהפכים כחומר חותם את האדם כלו ויעשוהו לאיש אחר אשר הוא איננו, מעות כזאת חמאת בהפכה חשך לאור או אור לחשך, ודוחה את האמת ממקומה ותשים לא – אמת תחתיה. ואמנם כן קרה לראפפורט בתולדות רב האי גאון אשר כתב. הנה זאת התולדה עשתה רושם גדול בעת יצאה לאור וחכמי ישראל בדור ההוא הפליגו בשבחה, ובה יש הרבה אשר נוכל למעון עליו. אין תלונתנו עליו בגלל משוגתו אשר שנה במדת שנות חייו בתתו להגאון ששים ותשע שנים ובאמת היו ימיו תשעים ושמונה שנים כאשר מפורש יוצא מתוך הקינה אשר נשא עליו רעו ותלמידו רבי שמואל הנגיד בשירו (בקובץ שיריו שהו"ל החכם הרכבי): „בכו בכה לרב האי, אשר היה כלא היה – אשר היה כמו מאה וסוף דבר כלא היה“. הלא לא מלכו בדה קצב מספרו כי אם נמשך אחרי כותבי הדורות שקדמוהו והם בלם תעו אחרי נוסחא מוטעת בספר הקבלה להראב"ד שבדפוסים שכתוב בה ס"ט במקום צ"ט (עי' דרו"ד ח"ד פי"ח) והוא מעה אחריהם. ואמנם בהתענותו לא ערה עד היסוד תולדתו, כי תולדות האדם הן מעשיו לא רוב ימיו ושניו. אבל גדולה היא מעותו ומגרעתו בעשותו את רב האי גאון לאיש אשר ורו את אנשי דורו כי עם התורה ולמוד המשנה והתלמוד ישתדלו גם ללמוד כל החכמות האחרות ותמך יסודו על תשובה מרב האי אשר הביא הרמב"ן וכבר הראיתי כי הדברים אשר סמך עליהם שבשם מוויף אל תוך אגרת הרמב"ן (דרו"ד שם), וזה עון אשר חמא, כי הבוחן מופתיו על זה יבין לדעת כי לא מחקירה יחליט ככה כי אם חפץ לבו הטוה. הוא היה מן המסלסלים את חכמת התבל ונמשך אחריה בכל נפשו אף על כן הטוה לבו להסב גם דעת רב האי גאון אל דעתו (דרו"ד שם) אבל אין זה משפט בקרת נאמנה. למבקר לא יאה משוא פנים לדעת עצמו. ועוד שנית שנה שם בחפזו לעשות את רב האי גאון לאיש חפץ בחכמת הקבלה ודורשה ומאמין בה, והקורא יחשוב כי היה הגאון מן המקובלים המהכילים בשמות וצורופים, וכל זה יחליט על פי השערות דקות וצנימות בנויות על מופתים כוזבים ועל ידי זה נהפך רב האי גאון לאיש אחר מאשר היה באמת, כי ההפוך מכל זה מבואר ומפורש על פי מקורות לא יזכו, במופתים ובראיות ברורות אשר לא ראה רפ"פ ולא ידע מהם (1). האמנם כי אין לבא במשפט עמו על השערותיו המנגדות לראיות אשר לא ראה ולא ידע מהן בזמנו, כי אין לדיין אלא מה שענינו רואות, אבל יש לשפוט עמו על החלטותיו.

על פי בקרתו החרודה והעזה העמיד לפעמים כל לי ס בחכמת התורה, ולפי דעתי גם בהם היה נחפו בחקירתו ועל כן גם בזה לא היה תמיד איש מצליח. מה נאמר ומה נדבר אל הכלל שקבע, כי „אמורא“ לא נקראו רק

(41) על כל זה עי' בספרי דרו"ד ח"ד פי"ח, ובהאסיף של החכם ר' נחום סאקאלאו ש"ג במאמרו שם, רב האי גאון והחכמות החצוניות. ועל אדות שכתבתי אחרי זה על דבר הכללים של רפ"פ עי' בספר הנזכר ח"ג פ"א ועוד במקומות מספורים בשאר החלקים.

חכמי הגמרא שבבבל, ואמורא בבבל הוא כמו מתורגמן בארץ ישראל, ומוסיף להחזיק הכלל הזה כראיה, באמרו: ומלת אמורא מצאתי כעת בירושלמי רק במקום אחד (עי' ע' אמורא) ועל הכלל הזה בונה החלמותיו בענין תכונתו של האמורא ויצא ממנו ערך שלם וארוך. ומי לא יתמה על האדם המפורסם הזה אם יראה בונה ראייה על „לא ראינו“? אם הוא לא ראה רק ראייה אחת אחרים ראו הרכבה ראשית ואין אומרים למי שלא ראה את החדש שיבא ויעיד אלא למי שראהו. צאו וראו ועיינו בירושלמי אך לא פחו כמים אם לא תמצאו בירושלמי במקומות הבים את השם „אמורא“ למושג חכם מחכמי הגמרא וכן למושג מתורגמן, ועתה מה טיבו של הכלל הזה? זה הוא פחות מהשערה מוטעת, זה הוא טעות מלא-דעת. וראיתי להעיר עוד על כלל אחר אשר יסד על דבר התוספות אשר נתוספו בגמ' מרבנן סבוראי, ואלה הם דבריו (כרם חמד ח'ו): לדעתי יש ליחס להם כל ההויית והמסקנות הבאות בסוגיות אחר האמוראים היותר אחרונים על דרך משל: בגמין (מ.) מר בר רב אשי אמר למלטולי נמי אסור ולא היא למלטולי שריא. וכונתו מבוארת יען כי המאמר „ולא היא למלטולי שריא“ הלא הוא מוסב על דברי מר בר רב אשי ובהכרח שזה המאמר מאוחר למר בר אשי, ואחרי — לפי דעתו — שמר בר אשי הוא אמורא מן היותר אחרונים מוכח שזה המאמר הוא מרבנן סבוראי. ואמנם כל אלה הדברים כתב בחפזן ואין להם שורש. תחלה נאמר: מה צרך להכרעת דעתו בדבר שהוא מוכן מעצמו? הכל יודעים שאם בא שמעון ויסתור מה שאמר ראובן שאמירת ראובן קדמה לסתירת שמעון. ועל כן גם אם נמצאו היות דברים ומסקנות אשר נכיר בכרור היותם מאוחרים להאחרון שנאמוראים כלומר שהם מוזמן אחר שכבר נחתם ונסתיים התלמוד, דבר פשוט הוא שאותם הדברים הם נוספות על התלמוד בזמן מאוחר ולא יוקדמו לזמן רבנן סבוראי. ועתה מה טיבו של הכלל הזה ומה צרך בו? ובהכרח שעקר כונתו ללמדנו דוגמא מן הדברים שהם תוספות כאלה, ולתכלית הזאת הביא הענין בגמין אשר שם באה הויה אחרי דברי מר בר אשי לסתור אותם. ומבואר מזה כי הוא יוצא מן ההנחה שמר בר אשי היה האחרון מן האמוראים אשר אין אמורא אחריו. וזה טעות גדולה אשר לא נדע שחרה. כל העוסק בדברי ימי האמוראים ודורותיהם יודע כי רב אשי שחבר את התלמוד לא השלימו, ועוד היו אמוראים אחריו אשר עוד עבדו עבודת התלמוד, כמו מרימר, רב אידי בר אבין, רב נחמן בר רב הונא, ואחריהם מר בר אשי הנקרא רב מביימי, וזה האחרון נהג שררתו כמו שלש עשרה שנה עד שנת ד"א רכ"ז שבשנה הזאת הלך לעולמו. ומלך אחריו רבה תוספאה שמת בשנת ד"א רל"ד והיה ממלא מקומו רבינא בר בר הונא עד שנת רנ"ט ועליו אמר רב שריא גאון באגרתו: ובארבע בשבא דהיא י"ג כסלו בשנת (לשמרות) תתי"א (הוא ד"א רנ"ט ליצירה) שכיב רבנא אבינא בריה דרב הונא דהוא רבינא דהוא סוף

הוראה" (42) והנה בימיו נסתיים התלמוד ובא אחריו רבי יוסי שהוא אחרון האמוראים וראשון לרבנן סבוראי וסיימו וחתמו. הנה לפנינו כי אחריו מר בר רב אשי עוד היו אמוראים. ועתה מה היה לו לראפפורט כי עשה את מר בר רב אשי להאמורא האחרון ובלי ספק למונת השערות ולהחזיקה. לא נחשוב כי רפ"פ לא ידע בכל אלה, אבל נחשוב כי ידע ושכח לשעה, כי האהבה להשערות המעתה ותוליכהו שולל. בתולדות רבנו נסים שלו (הערה 16. 17) החליט כי הגאונים לא הביאו את התלמוד ירושלמי. וזה הכלל אין לו מעמד וכפרט במה שכתב כי לא בא זכרו בתשובות שערי צדק ואנו רואים שבא זכרו בתשובות ההן (ש"א סי' מ'). וכבר השיגו עליו חכמים אחרים זולתי, והראו כי גם בתשובות גאונים אחרים נרמז על הירושלמי. וכן בהלכות גדולות של ר' שמעון קיירא. והמעיון בשאלות דרב אחא משבחה ימצא ג"כ מאמרים לקוחים מן הירושלמי. והלא הרב עצמו במקום אחר כתב שמצא בה"ג דברי הירושלמי, ועתה מה הכריחו להעמיד כלל על ספק? כיוצא בזה מצאתי דבר מתמיה מאד בתולדות רבנו נתן שלו בהשנותיו על רבי משה לאנדא בעל מערכי לשון. שם האריך לבאר הדבור הנמצא בתלמוד, "הויית רב ושמואל, הויית אביו ורבא", ואומר שרצונם לאמר, עיונים ופולפולים ודברי חרוד שאין בהם נפקא מניה לדינא. והנה בכל עת אשר קראתי הדברים האלה היו בעיני כספר החתום, כי לא ידעתי מאין שאב את החרוד הזה אשר באמת היה בעיני דבר חדש אשר לא שערתי ולא שערו רבותי. הן התלמוד בוחר בכונה את רב ושמואל ואת אביו ורבא אשר הם היו ראשי נושאי התלמוד אלה בזמנם ואלה בזמנם, ופולפוליהם ומשאם ומתנם אשר הם הויותיהם הלא הם עיקר הגמרא ועל כן מהם יצאו הדינים ואיך יעלה על הדעת שאלה ההויות הם דברי חרוד אשר אין בהם נפקא מניה לדינא? ואם בהויות דרב ושמואל ואביו ורבא יאמר שהם רק דברי חרוד שאין בהם נ"מ לדינא הויות דרב יהודה ורב הונא רב נחמן ורב ששת ורב חסדא ורבה ורב יוסף ושאר כל האמוראים מה תהיה עליהן? גם כן הן הויות שאין בהן נ"מ לדינא! מעתה סוף סוף מאין לקחנו כל הדינים אשר הם מורשה לנו מן התלמוד, הלא כלם נבעו מן ההויות הקשויות והפרוקים האיבעיות ופשטיותן. אבל מה נעשה אם לא הערה מקור זה הדבור, "הויות" ולא ידע וזכירתו בתלמוד ירושלמי, כי אילו ידע זה גם היה יודע מה מיבנו ומה ענינו, כי שם מכואר באר היטב מה שהבינו בכונת זה הדיבור. הנה בירושלמי שבת (פ"ו ה"ב) יוסף שרבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש" עבדי הווי בהדא פרקא (פרק כלל גדול) תלת שנין ופלוג אפקין מנייהו (מל"ט אבות מלאכות) ארבעים חסר אחת תולדות מכל חדא וחדא, וכן בני

(42) אף שלענין חשבון שנות שרונתם של אלה האמוראים יש סבוכה בין כותבי הדורות עכ"פ הכל מודים שבין מר בר רב אשי וסוף ההוראה עוד היו אמוראים. והיו משנת מות מר בר רב אשי שהיא רכ"ז או רכ"ח ליצירה עד שנחתם התלמוד בימי רב יוסי יותר משלשים שנה.

רבי חייא רבה עבדין הויי שית ירחין אפקין מניה שית מלין על כל חרא וחדא בשמת ר"ח אבוהון. ומוזו אנו רואין לפי היוצא לנו מן הענין שגדר הויות הוא משא ומתן החכמים לדמות דבר לדבר ולהוציא דבר מדבר על ידי קושיא ותירוץ דרישה וחקירה עיון וסברא אתקפתא ואיבעיא וכל זה הוא עיקר הנמרא ומהם תוצאות כל הדינים התלמודיים, אבל לא יעלה על הדעת שהויות הן דברי חדוד שאין בהם נ"מ לדינא.

ודע כי שורש כל רפיונותיו היה הבטחון העז אשר בטח בכל אשר הרו וזהו הגיוני לכו והאהבה אשר אהב את כל ילידי רוחו, וחשב כי כל היוצא מפיו כסף צרוף. ואוי לאדם אשר אמר כי אין הכל כסף צרוף וכי מצא גם קליפה עם התוך ומלאו לבו לזרוק את הקליפה. ומוזו נתגלגל הדבר כי נסתבך במריבות והאכיד זמן רב במשא ובמתן עם מבקרי דעותיו וזהו אחרית זה כי עצמה התרגשות לבו. ידעתי כי רבים ממכבדי ראפורט ואוהביו ירגנו בלבם עלי על כי אמרתי משפמי עליו בלי משוא פנים, ואליהם אומר: עוד הדבר שקול מי הוא אוהבו ומכבדו באמת, אם הם אשר יביטו יראו בו רק צלע האור ועוצמים עינם מן הצללים, או אני אשר לא חדלתי ממנו את מהללי על מעלותיו הנכבדות ושמתי אותותי אותות אהבה נאמנה, אבל גם באמונה הצגתיו לעיני בני עמי עם רפיונותיו. כל כותבי תולדותיו עד הנה לא ידעו לספר רק טרפ"פ הרם והנשא בכני אדם אשר בתכונתו לא דבק מאום, ומי לא יודה כי אין זה תולדה נאמנה. אבל אני חושב כי גם רפיוני האדם הם חלק מתולדתו, ורק חונפי תהלה יעלימום. טוב משפט אמת אף אם יכאיב ממשפט מעקל מכסה על כל דופי ומגרעת. בכל מה שאמרתי לא גליתי סודות ולא חשפתי נעלמות. לעיני הקורא את מאמריו כלם בשום לב הלא הכל גלוי וידוע. אבל כל זה לא יחסיר מעלתו. לא שתי עליו חטאת אך הראיתי בתכונתו רפיונות, ואת מי אין כמו אלה? הראיתים לך למען יעמוד לפניך האדם כלו כאשר היה בעצם היותו, ולמען תכיר ותבין את המעכבים אשר עכבוהו לעתים בהליכתו בלא יוכל להשלים את כל מועצותיו אשר יעץ להגדיל ולהאדיר חכמת תורתנו הקדושה. ועתה קורא יקר שמע ואחוך כמה זכה האדם הגדול הזה את ארחו ובמה היה מזכה את אנשי דורו והדורות הבאים ובמה הגדיל לעשות על שדה חכמת עמנו והיה נושא את דגל ההשכלה לפניהם והיה מורה דרך לרבים. לא חדושו אשר און וחקר בשכלו הוך והמלוטש אף לא המצאותיו והשערותיו החריפות והמכבילות את רוח השומע, לא הם הגביהו את ראפורט לתור המעלה הראשונה בין חכמי דורו; עליהם רק רבים יתענגו, אבל מעט יחכמו לעשות כמוהו, כי לא כל אדם מחונן ברוח כרוחו. אבל צדקת מעשיו היתה: כי ברא ששה חדשה בלמודים, כי הראה לנו הדרך אשר יבור לו האדם בדרשו בתלמוד ובשאר ספרי קדמוניו, הראה כי דרך הפלפול המעקש והמסובך אשר היה אז אם הדרך בפרט בארצו הוא הפשיט מעל פני התלמוד את כבודו ולעמת זה דרך

ההגיון והחכמה דרך הפשוט והישר יעשוהו לאוצר כל כלי חמדה, זה הדרך התוהו בחכמתו לדורשים ועליו היה נותן את נפשו. ואמנם הראה לנו גם זאת כי אם בדרך הוזה נלך נצליח לעשות את התלמודים לא לבד למעין אשר יקיר דינים ודיני דינים כי אם גם למקור נפתח לתולדות דברי ימינו וחכמתנו וזה תהלתו. ומיום הכירו כי רק זה הדרך ישכון אור התאור עז ללכת בו בלי חת ממוקשי אדם מתנגד מקנאתו אויב ומתנקם מרוע לבב. מי מנה את רב התלאות אשר מצאוהו בדרך חייהו! החסידים המשוגעים בבני אדם, ממנו פח ללכתו וארבו לו כמו חיה". גם הרבנים הקנאים וכל אשר אתם לא טובים היו מהם, הרפואה וימררוהו ורובו וישטמוהו. ואמנם מה עולה מצאו בו ועל מה התרגזו ככה? אין זה כי אם סכלותם לא יכלה לסבול חכמתו. ואיך יסבלוהו? הלא עין בעין ראו כי שטתו המושכלת תשים למרחפות אולת דרכם ואם לא היא חכמת מה להם? ואמנם לשוא היה כל עמלם. כהתגבר האור על החשך כן גברה חכמתו על סכלותם. האמנם כי הסכלים נשאר סכלים, כי כן משפטם כל הימים אם יכתש אויל במכתש אולתו לא תסור, אבל אין זה כל האדם. הנבונים בין רבני ארצו, ולא מעט היו, גם הם מצאו חפץ במחקריו, ואף לא ארכו הימים והיה ראפורט נס ומופת לכל הדורשים הנבונים, בעקבותיו הלכו ועל פי דרכו הגו ודרשו בחכמת התורה. ועתה זה הוא הזכות והצדקה אשר קנה לו רפ"פ בעד עמו וחכמיו ודורשיו, וזה שקול נגד אלפי המצאותיו והשערותיו החריפות ואף הוא יקים שמו וזכרו לדור דורים.

זכותו זאת בעד בני עמו עוד תוסיף אמיץ ותגדל למעלה בזכרנו את המקום אשר שם החל לפנות לו דרך בחקר חכמת התורה. המקום אשר היה בו בארץ ציה מאין בה מעורר ומעיר לבקשה מדעית, ותחת זה היו שם מונעים ומעכבים אשר עמדו על ימינו לשטנו, ובעבור זה נפליא הפלא ופלא כי למרות כל אלה לא קם ולא זע מפניהם ולא התרפה במלאכתו לכופ ראשו תחת כבד נטלם ומדרכו לא סר. הנה כאשר מת עליו אוהבו הנאמן בבירתו החכם רבי נחמן הכהן קראכמאל נשא עליו ראפורט קינה ונהי, ובקינתו תאר לפנינו את המחסורים אשר יחסרו לדורשים מבני ארצו ויעכבו בהליכתם. בנתיבות החכמה והמדעים וסופר ומונה את כל המכשולים אשר יגדרו נתיבותיו, ומפרט את אלה המחסורים אשר יחסרו לאיש יהודי שוחר חכמה ומדע בארצות הצפון עד כי האיש הרוצה ללכת במסלה הוא ולא אחר יפנה אותה לפניו ועוד אחרי שימצאנה כמה צורי מכשול מכל צד כמה מניעות ממכירים וקרובים אשר יבהילוהו מדרכו. ולכן עוד היום ימעמו שם המשכילים הישרים, רק האיש אשר רוח שדי תניעהו והאמצעה נגד כל מונע ומחירי [הוא לבדו יעלה ויצלח] וכוה היה הנבר המצויין הלזה (כ"ח ח"ו סי' ג'). והנה מה שספר שם ראפורט מגורלו של קראכמאל וממצוקותיו על דרך חקירתו ומה שהצליח להתגבר ברוח שדי אשר עליו על כל המכשולים,

הלא גם זה היה מנת כוסו של ראפורט וחבל גורלו. רבות הלאוהו התלאות אכן לא החרידותו, רדיפות מתחסדים לא המיטו בו רוחו, קנאת הקנאים לא העבירתו מדעתו, לא ירא חרפת אדם ולא חת מגדופותם רק הלך דרכו במח, ויהי שכרו כי היה מה שהיה. כי זה היהודי הפולני היה למושבו נתיבות בחכמת התורה, והגיעו הימים אשר בגאון היה יכול לאמר אל חורפיו ורודפיו: הנה זה העם אשר מאסת בו צא עתה והלחם בו.

אם גם ראינו כי היה אחד מציוני תכונתו לריב עם מריביו ועם המשיגים על מחקריו ולפעמים גם נמלשו מפיו דברים קשים עליהם בכל זאת לא נוכל לאמר עליו כי היה איש קנא במשפטיו עם זולתו, ואם מנגדו לא פגע בכבודו השיב תמיד בשוכה ונחת, לעתים בענוה יתרה, אבל קנא היה להציל גדולינו מחרפת חורפיהם. בקום אדם ונתן דופי בגדולי חכמינו הקדמונים אשר דעת העם הקדישה שמם וזכרם, ואף כי אם מלאו לבו לשפוך בו עליהם ולחלל את קברם, רק אז לא ידע רפ"פ מעצור לרוחו ואז לא נשא פנים לאיש ואף אם היה מן האנשים הקרובים אל לבו ואשר בריתו אתו האהבה והשלום, קנאת כבודם אכלתהו ויצא לקראתו בתוכחה מגולה. כן ראינו בקומו פעם אחת למשפט עם ידידו אהוב לבו החכם רבי שמואל דוד לוצאטו, אשר ערב לבו לגשת כצר נגד רבנו משה בן מיימון להלחם בו. אילו היה בא לחלוק על פרטי דעותיו של הרמב"ם, הלא יהיה רפ"פ האחרון המתקנא על זה; הלא הוא עצמו לא חדל לחלוק לפעמים על דעתו ועל דעות קדמונים אחרים. אבל לוצאטו בשצף קצף היה פוגע בכבוד הרמב"ם, ואין קץ לכל התלונות אשר נשא עליו מהולות בדברי בוז ונאצות, בין על שמתו וספרייו בחכמת הדת ובין על ספריו התוריים ועל דרכו בלמוד הדינים, ובאפו ובחמתו שכח את ענותו ועזב שאננות רוחו המהור ואמר על הרמב"ם אחרי תלונות ותואנות רבות כי הוא (הרמב"ם) היה בעוכריו. ועוד יותר שלח ידו בכבוד החכם רבי אברהם אבן עזרא, ושם לו כמעט לחק להשחית ולבלע כל חלקה טובה אשר בספרי הרמב"ם. הוא הרמב"ם האיש אשר כל ישראל מתימרים בכבודו, אשר בעודו חי כל בני עמו הקרובים והרחוקים הביטו אליו כאל אדון כל החכמות, ואשר ראש הרבנים לכל ארץ צרפת רבנו יעקב תם מתעלה בידידותו וכתב אליו: אני עבד לאברהם למקנה, ואקודה ואשתחיה לאפיו, ובא לוצאטו והוציא עליו כל רוחו וישכן לעפר כבוד הרמב"ם כאילו ערה עד היסוד בה את התורה ואת הדת ועשהו לאיש הולך, "דרכו עקלקלות והערמה והכזב והגאווה", דברים שלא שמעתם און מעולם יוצאים מפי חכם ישראלי על חכם ישראלי. ויהי כראות ראפורט את הנבלה הזאת אשר נעשתה בישראל קם והתעודד ויחגוד חימות וקנאה והוכיח את רבי שמואל דוד לוצאטו בתוכחה מגולה על שניגויו, ודבר אתו משפטים על עותתו אשר העוה נגד אלה שני עמודי התורה והחכמה והראה כי הכעס הביאו לידי שטות. ואמת הדבר כי המעשה הזה עוד יותר ממה שהוא נבלה

הוא שמות. זכי לא היה יכול לוצאמו לדעת כי כל דבריו הם אך לרוח ? החכם לוצאמו היה צריך להבין כי לא הוא ולא אלף כמוהו יאמצו כח להפחית אף כרחב שערה מכבוד שני הענקים האלה אשר כל בית ישראל זרבניהם חדשים וגם ישנים משכילים גם מקובלים בהם מתפארים, ומה יתרון היה זה לו להצמיד עליהם דברים קשים כגידים ? ואם היה כה משפטו הלא טוב היה לו להסתירו בקרב לבו מלפרסמו בדפוס, בדעתו כי אין מי אשר יאבה לו וישמע אליו, אך יענו ויאמרו לו : שקול מיכותך ושדי אחיזרא . יאמנם אם אמרתי כי ראפפורט, "חגר חמות וקנאה" אל תחשוב כי בחרב יצא לקראתו ותהי המלחמה כבדה ביניהם, לא כן הוא ; אף כי היו דבריו אליו קשים לא חדל מערב בהם מעט צרי ומעט דבש, ובכל תוכחותיו ומענותיו לא עבר חק הנמוס, ולרוב לא הכין משפטו ודינו אל המדבר כי אם אל הדבר.

ואתה דע לך כי קרוב הדבר מאד כי אף שהרב רש"ל שמר פיו ולשונו במכתב שכתב לו מנגוע בכבוד רשד"ל לרעה והיה חס מאד לבלתי העיר חמתו עליו, בכל זאת מן העת ההיא החלה ברית השלום והאהבה בין שניהם להתקרב והגיעו ימים אשר עד"ל נצב בצר נגד רש"ל. בידי יש העתקה משיר כתיבת ידו של החכם לוצאמו ראייה על הפרוד ביניהם, וזה לשון הכתובת אשר עליו : אנקת הציור זועק מרה תמורת השיר אשר במעות נדפס פה (בכ"ח ח"ד דף רג"ו) לשי"ר כהן. (השיר גם נדפס בכנור נעים) ואלה דברי השיר :

מי זה לנו ישיב ימים ישבו
על פס משה רק ישרי לב, לא זחר
חקמת שווא תפארתם, ולתם ולמחר
ענות לב וקדשה רמים נחישבו.
לא התגדר לא השתדר אהבו.
לא עשר לא כבוד מתן ומחר
או. (לובש השק 1) יוצא מסחר
הלבישו כתנתם, כסאם עזבו.
לא כן היום רבים 2, כבוד בארץ
כל ישעם כל חפצם, לא חזק בך
וזרוע צדק וצדקה למטע.

אלה הערות המחבר : (1) זה היה רבנו משה מקוררובה אביו של רבנו חנוך. עי' בס' קבלה להראב"ד הראשון דף כ"ט ע"א. (2) זה רומז להחכם שי"ר אשר רצה להמנות מ"צ נגד

אִישׁ לִידִידָיו יֵאָרֵב (3), חֲכָמָה וּדְעָת
 יִחְשָׁב גְלוֹת עֵרְוָה, אִף מִלֵּף צָדֵק.
 שְׁמַחוּ בּוֹ בְּמַחוּ בּוֹ זֶה יִגְדֵר פְּרִיץ (4).

מן ההערות הכתובות לרגלי השיר לפתרון חרוזיו מבואר לנו מפורש ושום שכל על מי ועל מה החרוזים מכוונים, ובעיני נדמה כי זה השיר הוא ספר כריתות אשר כתב לאיש בריתו מלפנים אשר אהבת אחים אהבו ובנוזר תהלה וכבוד כהנהו, ובשיר הזה חזר לוצאמו מן האהבה ומן התהלה. ולמה נקרא שיר מתנגד לשיר? מפני שהוא מכוון נגד השיר אשר נדפס על שם רש"ל בעת אשר נבחר רש"ל לרב אב"ד בעיר טארנאפאל שאז כתב אליו רש"ל כדברים האלה:

רַבַּת עַל כֵּס מִשָּׁה עַד כַּה יִשָּׁבוּ
 מוֹרִים חֲסִירֵי לֵבָב, מְקַדִּירֵי זֹהַר
 תּוֹרָה, פְּרָה פְּבוֹכְכִים לְמַהֵר,
 עַד כְּפִתָּאִים עוֹרִים עֲבָרִים נִחְשָׁבוּ.
 רַבַּת אֲנִשֵׁי צָפוֹן שֶׁקֶר אָהָבוּ,
 פְּלִפּוּלֵי שָׂוֵא, בְּעַל שֵׁם טוֹב, וְזֹהַר
 וְיִרְפוּ לְמִתְעִים מִתֵּן וּמַהֵר
 וּמִתִּי חֲכָמָה מִתִּי רָעֵב עֲזוּבוּ.
 וַיִּחְמוֹל עַל עַמּוֹ יוֹצֵר הָאָרֶץ
 וַיִּקֶּם אִישׁ גְּבוּר וּמְחֹזֵק בְּרֵךְ
 לְעִקּוֹר קוֹצֵי בְרָמוֹ וְאַמֶּת לְמַעַת
 וַיֹּאמֶר לְשִׁלְמָה קוּם לָךְ אִישׁ הַדַּעַת
 אֶתָּה כַּחַן לְעַד אֶתְּ מִלְּפֵי צָדֵק
 אֶתָּה תִרְעָה, תִּגְדֹּר כָּל פְּרִיץ.

דעת גדולי הקהל, (3) גם זה רומז להח"ר שו"ר המשלם רעה להשר"ל תחת טובה שקבל ממנו.
 (4) זה יגדר פריץ? בתמיהה. ורה"ק משיבה לא בודאי. חתימת המאמר; מרב שיחי וכעסי דברתי
 עד הגה לכבוד התורה ולומדיה מקנא קנאת ה' צבאות שמואל דוד לוצאטו.

והנה בלי כל ספק כבר אז כאשר מסר רפ"פ את השיר הזה אל המוציא לאור את הכרם חמד והדפיסו (ח"ד צד 257) היה הדבר לרשד"ל על אפו ועל חמתו. בראשונה יען כי נתנו לרפוס בלי רצונו, ולא עוד אלא שהשמים הערה אשר כתב שד"ל להתנצל לפני רבני צפון על דבריו הקשים (42). אמנם בכל זאת החריש שד"ל, כי היה תמיד מן הנעלבים ולא מן העולבים ועוד ימים ושנים היתה ברית שלום ביניהם. אבל מעת אשר רש"ל שקר בכריתו ולפי דבריו שלם לו רעה תחת טובה שקבל ממנו לא יכול לוצאמו עוד להתאפק ושפך רגשיו בשיר הזה אשר הצגתיו לפניך, אשר בו יחזור ממשפטו הראשון, וכתבו בסגנון ובמליצה גם בחרוזים דומים אל שיר התהלה הראשון רק יהפוך התהלה לתהלה והכרחה לנאצה. ואתה תחזה מתכן השיר ומן ההערות כי חלוק הלכבות ביניהם היה רק מפני שרש"ל אהב הנצוח ועמד על דעתו ובמחלקת עם רשד"ל. אבל לכבוד רפ"פ יאמר כי בכל עת דבר אתו בלשון רכה והשתמר לפגום בכבודו.

כמשפט הזה ועוד יותר בנחת ושובה נהג במחברת אחת אשר בה יצא לריב עם הרב רבי שמשון רפאל הירש מפראנקפורט דמיין להציל את הרב דבי זכריה פראנקל ראש ישיבת ברעסלויא מתוך מלעותויו. זמן לא כביר אחרי אשר נבחר פראנקל להיות ראש בית מדרש הרבנים אשר נוסד בברעסלויא הוציא לאור ספרו „דרכי המשנה“. והנה זה האיש הירש בא עליו בעקיפין ובקש ממנו לתת דין וחשבון על אמונתו בתורה שבעל פה, כאילו הושם שר ושופט על מחשבות לב האדם ואמונתו. וכנגד עלילות דברים האלה קם רפ"פ להציל עשוק מיד עושקו. ההצלה הזאת כתב במחברת מיוחדת וקראה בשם „דברי שלום ואמת“, והיא בת שלשים ושלשה עמודים. כלה כתובה במועצות ודעת, ודברי ההצלה בה מועטים והחדושים שחדש מרובים. ואם התמה למה להצלת פראנקל היו דבריו אך מעטים? על זה אענה: על כן יען כי ההשנות שהשיג זה המשיג המבוהל לא יצאו ממקור חכמה כי אם ממקור קנאה. לא בא בכח מענות לקוחות מן השכל, כי אם בתלונות מתחסר על חכם אשר לו העינים לפנים ולא לאחור. על כל מה שכתב פראנקל בתומתו

42) כביה"מ בווען נמצאו ז' חלקים כ"ח והם היו קנין ר' מרדכי גירונדי, ובח"ד בדף שלפני שער הספר כתוב ככ"ו: נעתק מכ"י שד"ל זה השיר עם ההערות. ובצד 257 כתב החכם רמשי"ג על הגליון למעלה ככ"ו: השיר הזה (כל' השיר לכבוד רש"ל) נדפס בלי רשות סחברו הח' שד"ל והוא כתב להכורם שישמיטו והרשע הזה עשה הפך רצונו והשמיט גם ההערה למען הרבות כבוד רש"ל רפ"פ בקלון שד"ל וכן לא יעשה. ובגליון למטה מעתיק ההערה זו"ל: אמר שד"ל באמת לא היתה כונתו חלילה להשפיל מעלה הרבנים כלם אשר היו לפניו ואף לא כל רבני צפון אשר ידעתי כי כו"כ מהם גדולים וטובים ואנשי מופת בצדקתם וחכמתם עכ"ל. ומצאתי עוד בגליון בצד 132 מכ"י רמשי"ג: אהבת הנצוח וסתירת דברי השד"ל משלו בו כאשר כתב לו החכם החוקר שד"ל בספר כריתות להחכם הג"ל ונכרים דברי אמת. ספר כריתות זה נדפס כעת בספר אגרות שד"ל.

וביזשור לב הוא בא בחשדות ובמענות ובתואנות, וחותר משפט מרשיע על מחשבת הלב אשר אולי חשבה ואולי לא חשבה. ועתה לעמת מתנגד כזה לא יסכנו דברים של מעם אך נאמר מן השמים ירחמו! הנה עקרי מענותיו הן: פראנקל אמר שפירושי התורה נאמרו במועצות ודעת מפי אנשי כנסת הגדולה, ועל זה הוא אומר שזה כפירה בתורה שבעל פה. פראנקל אומר: ובענין הלכה עיין רא"ש הלכות מקואות וכו' כלומר דבר ברור כהלכה למשה מסיני, והוא אומר שמתוך זה נראה שפראנקל כופר בהלכה למשה מסיני. ועתה על משפטים מעקשים ומעקלים כאלה מה היה לו לראפורט להכביר מלין בתשובה עליהם? הלא להרוס חומה רעועה ומפורצת אך למותר יגיעה רבה ואמץ כח, אם אך רוח נושבת בה תפול למשואות. ועל כן סלקו ראפורט במעט מלים בהראותו לו מעותו בדברי המחבר וחמסנותו וכי רק תואנה הוא מבקש. ובוזה נבין למה כמעט שני שלישי המחברת מקיפים חדושים וחקירותיו בפנה הזאת, אף שלא היה בהם צרך ליסוד ולאשר תשובותיו על המשיג הזה. ואולם לנו מאד יקרו דבריו בזאת המחברת, כי הם יתנו לנו ציור נאמן מצדקת משפטו, בין בשפטו לסתור דעת וולתו בין בשפטו להצדיקה. דבריו במחברת הזאת עדים נאמנים כי כן הוא. בהם נראה כי גם למתנגד אשר נלחם אתו לא יעשה עול במשפט, וגם לפראנקל אשר לוחם בעדו לא יכיר פנים במשפט. בתשובותיו על מענות הירש לא ידבר בקצף ובזיון כי אם בלשון רכה כמדת חכמים. ואמנם במקומות מפוזרים במחברתו נוכל לקרוא לפעמים מפורש ושום שכל ולפעמים בין השורות כי אף שכל מגמתו להיות מליץ יושר עליו לא נשא פניו ולא העלים כי לא כל דברי הספר היו כרוחו. קר עד הנפש עומד לעמת הספר אשר יצילו מפי שונאו ואין מלה בלשונו להפליגו. בדברים ברורים וטובנים יוכיח את הרב בעל "דרכי המשנה" כי אמת נכון הדבר כי קצר גם סתם לשונו בכמה מקומות והסב על ידי זה מבוכות בלב כמה קוראים (צד 28) ואמר עוד [בתחלה] תמהתי קצת על קוצר הלשון וחסרון הברור המסב כובד ההבנה, אולם כאשר קראתי משם והלאה חדלה תמיהתי אחרי רואי כי קוצר כזה וחסרון ברור הדברים על אפנם נמצא הרבה בכל החבור. ועוד יותר מזה ידבר אתו משפטים על התנצלותו אשר התנצל הוא עצמו נגד מנגדו התופש עליו, ועל התנצלותו הוא אומר: הנה אמר עצמו בתשובתו שם כי מקוצר הלשון בא קצת חסרון בהבנה, ובתשובה זו בעצמה יגדל עוד יותר חסרון הבנה מפני קוצר רב בלשון. והנה משלו של רפ"פ בזה למה הוא דומה? לאב אשר יש לו בן אהוב והערה הבן את גפשו להתקרב לשבלת המים ונפל שמה והסתכן למבוע במצולה ובא האב והוציאו משם בסכנת נפשו והצילו, אכן אחרי אשר היה נצל, דבר האב עם בנו קשות והוכיחו גם יסרו על אשר הכנים נפשו בסכנה, אף כן הדבר הזה. והנה לערך תכליתנו וחפצנו במאמר הזה ענון הריב אשר בין הירש ופראנקל הוא דבר טפל ואין פה המקום לדבר עליו משפטנו, כי פה לא רצינו

בהוכרתו ובהוכרת הכרעת ראפפורט בדבר המריבה רק להכיר מכל זה מדת רבי שלמה ליב ראפפורט בשנים: האחת נכיר בו את האיש אשר לא היה מכיר פנים לאיש אף בעת אשר ימליץ עליו ויסך בעדו מפני רודפיו, כי בצדק יגיד עליו ישרו אם צדק בדברו ולא עזב ארחות ישר, אבל גם בצדק מוכיח לו מומו אם מצא בדבריו מומים אשר לא ירצו לו; והשנית נכיר מחן שפתיו את בעל הנימוס נוצר על דל שפתיו. הוא בוחר את אמרי פיהו ונשמר מהוציא מפיו מלים מכאיבות בתוכחתו לזולתו. איש אחר אשר איננו מקפיד על הנימוס ובלתי שומר פיו ולשונו להוכיח לאדם מומו בדברים קשים ונמרצים, היה אומר לו להרב רבי זכריה פראנקל בדברים קצרים ובלתי תחבולה והסבת המחשבה: חסרונך הוא כי לא ידעת לכלכל היטב דבריך במליצת לשון הקדש והוא היה בעוכריך כי קרו לך כאלה והוצאת מפוך מלים סתומות ובלתי מובנות ונתת פתחון פה למלשינים כמו ללצנים, ולמכניס היו לפעמים דבריך מתמיהים. ואמת הדבר כי רפ"פ גם חשב כן בלבו, אבל יען כי לא רצה להכאיבו דבר בלשון נקיה ובדברים בלתי מכאיבים והיא תהלתו.

אמנם ראיתי גם כן כי לפעמים לא יכול למשול ברוחו והיה לשונו חץ מלוטש ודבריו כמדקרות חרב יורדות חדרי בטן. ומתי היה זה? בעת אשר ראה חלול התורה. או לא יכול לעצור בנפשו מלהתקומם נגד המשחיתים, המחברים הנוגעים לרעה במקדשינו, ויצא לקראתם בחרבו ובקשתו. כן היה הדבר כאשר ה"א תרכ"ו יצא לאור ספר „אורשריפט" מאת החכם רבי אברהם גיינער, ספר אשר כמוהו לא יצא מעולם מתוך עט מחבר אשר בשם ישראל יכונה ובין רבנים יתחשב. בו הניף המחבר את ידו בעיני רוחו על תורת משה ובא עליה בבקרת עזה מאין משלה ובאין משוא פנים לקדושתה, ועשה שוממות בספר תורת אלהים ומוחק ומתקן כרצונו כמשפט המבקרים מחכמי העמים ועוד הוסיף עליהם על אחת שבע, ומתפך דברי אלהים חיים ועוקר דברים ומצות ממקומם ונוטעם בזמן מאוחר, כל אלה הנקודות היו לראפפורט למורת רוח. אז כראותו את חלול הקדש הזה לא יכול להתאפק וכאיש מלחמות יעיר קנאה. בפעם הזאת פשט בגדי ענותו ולבש בגדי נקם וכתב ספר „אור תורה" בקרת על ספר „אורשריפט" של גיינער וינתח אותו לנתחיו, על כל חרוש וחרוש אשר מצא בו חקר ודרש ושקל במאזני בינתו ומצאם קל מסובין והרס בעזרתו את מבצרי מעוזיו. לא בקנאה שתומת עין כי אם בחכמה ודעת ובישר הגיון עשה מעשהו, ושם הגיוניו לאל ומחקריו לקורי עכביש, מחקרים אשר המחבר שם אותם מבטחו. אמנם גם הפעם היה כמתנצל על סורו ממדתו – הענוה והמתינות – והיה לאיש קנא, ואמר שם בהקדמתו לספרו וקיים דבריו בשבועה: „כה יהיה אלהים עמדי ושמרני בדרך הזה אשר אנכי הולך לבית עולמי (בכתבו זאת היה זקן וחולה) כי לא הייתי פונה אל רהבים ושמי כוב. . . . אכן קנאת תורתנו הקדושה וחרפת חורפיה הפיחו אש בעצמותי גלאיתי כלכל". דברים אלה יוצאים מפיו איש זקן וחולה אשר כבר נכונו פעמיו

ללכת על מסעו האחרון הם קשט אמרי אמת, ובכל זאת לא מעט היו אשר נענעו לו ראש ועוד על קברו השליכו שקוצים באמרם כי בסוף ימיו היה ראפורט המבקר לראפורט המקנא וזקנתו ביישה את ילדותו ורגזו ושחקו והתפלאו עליו בראותם בצאת הספר לאור אחרי מותו (כי לא הוא הדפיסו כי אם בנו רבי דוד בשנת תרכ"ח). אלה המלעיגים היו מבעלי ברית גייגער וקראו אחריו מלא כרעתם כי רפ"פ עצמו לא היה שונא את גייגער מתמול שלשים ולא היה שונא את החקירה החפשית, כי איך ישנא את אהובת נעורים אשר מני שחר ימיו היתה נרו ואורו? גם נודע לכל כי לא אחת ולא שתיים הגיה הוא עצמו בכתיבי קדש נגד המסורה, וכמה הוא מקלם את רשד"ל כשמעו בשמו כי הגיה בישעיה בפסוק ואפי על תבליתם ופרד מלת תבליתם לשתי מלות ואפי על תבל יתם. וכן שמעתי מפי אחד מהרוגנים עליו: אין בין ראפורט לגייגער בענין בקרת כתיבי קדשינו מאומה, מה שעשה גייגער בבקרתו עשה גם רפ"פ, אלא שזה עשה בסתר לבו וזה בעמו ובגלוי, זה גמר בלבו וזה הוציא בשפתיו. ואין זה פלא בעיני, כי כן דרך עולם, תמיד האדם ישפוט על אדם זולתו לפי מדת עצמו ותכונתו. החנף הצבוע יראה גם בחברו חנף צבוע. אבל באמת אני לא כן אדמה. אמת הדבר כי רפ"פ היה מנשא ומרומם את החקירה החפשית, גם לא משך ידו מבקרת המקרא, אבל לא עבר את הגבול. ואיה הוא הגבול? ליהודי הגבול הוא המקום אשר אם יעמיד רגלו מנהו והלאה כבר חדל להיות יהודי נאמן עם תורתו מורשה קהלת ועקב. ואמנם גם זאת אדמה כי קנאת ראפורט לא היתה נכונה נגד האיש גייגער להכעיסו ולהרעימו, כי אם קנא את קנאתו להאמת לפי מחשבותיו ולפי מה שהיא מוסכמת ומקובלת לכל עדת ישראל, וכן יוצא לנו מהקדמת בנו שהגיד לנו שם מה שמע מפיו אביו: שאין מגמתו בזה הספר להשליך שקוצים על רב וחוקר כי אם להוציא לאור משפט התורה המסורה שאין בה לא מחק ולא יתיר ולא גרעון. אבל עון פלילי היה בעיני ראפורט מה שעשה גייגער עם התורה אשר ערבב את כל התורה כלה בהגהותיו ותיקוניו ועקר פרשיות ופסוקים ממקומם ולא מעט מהם אשר לפי חקירותיו אינם אלא נוספות אשר באו אל קרבה בזמנים מאוחרים, ועל כן התורה אשר בידנו אינה עיקר התורה (אורשריפט), וכל זה הוא המקום אשר הוא מגבול היהדות חוצה. ואני חושב שאולי על כל אלה היה מוחל וסולח, כי ראפורט לא בזה ולא שקץ החקירה החפשית, ומכל תולדות חייו ומשפטיו ומנהגיו לא נוכל להביא אות ומופת כי היה איש מתנשא להיות שופט על דברים שבלב האדם על רגשיו ועל מחשבותיו. ואחשוב עוד כי אולי גם על אשר פרסם דעותיו אלה כאוני בני עמו היה מחריש ומתאפק כאשר החריש עד עתה לדעות בעלי החלוץ בעלי בריתו של גייגער ולא שעה אל דבריהם, הלא גם הם שלחו ידם בקדש ועשו הגהות ותיקונים בתורת משה ככל העולה על רוחם (עי"ש בהקדמתו), אולי אחרי כל אלה היה אומר לנפשו החרישה אל תען. אבל

באמת לא היה הדבר כן. אם גם לא ראה חובה להשיב ולהוליך שולל את גייגער החבר לבעלי החלוץ, חובה קרושה נחשבה לו לבלתי הסר עינו מעלילותיו באשר הוא מנהיג ומורה הוראה בישראל, שלא יראו התלמידים ויקבעו כמוהו הלכה בישראל לדורות. גייגער לא היה כאחד האדם יושב ודורש וחושב וחוקר בסתר אהלו או בחדר משביתו. אלו היה כן בלי ספק היה אומר יעשה מה שלבו חפץ, מי יאמר לו מה תעשה, כי מי שמני שר ושופט על מחשבותיו? אבל גייגער היה עומד על התורה ועל העבודה בקהלות גדולות ומפוארות בישראל; הוא היה נקרא להיות מורה בעמו על פי התורה אשר היא מורשה להם מאבותיהם המקובלת להם על שם משה עבד ה' וכפי אשר קבלוה בדמותה ובצלמה, לא כפי התורה אשר תאר להם גייגער בהשערותיו, ועל כן בלי ספק מבחינה הזאת ירד לשערים לחם עם גייגער וחשב כי לא עת לחשות כי אם עת לעשות – וכתב ספרו.

מעלת רפ"פ היותר גדולה היא בעיני יתרון הכשיר חכמתו בבאור מלות ודבורים וענינים בדברי קדמונינו בעלי התלמודים והמדרשים. בחקירות האלה היה איש מצליח לרוב קלע אל המטרה ולא יחמיא. בהן האיר נתיבות הלמוד ודרכי הדרישה בספרי הקדמונים לבני עמו והיא תהלתו והיא תפארתו. בגלל זה אשר החל להיות גבור בעולם חכמת ישראל, והיה פודה ומציל רבים מלכת בדרך עקש ופתלתל ויהי עוזר ותומך למהלכים על ארחות התורה באמונה, בגלל זה אומר כי נחל תודה וכבוד מכל הנכונים הישרים בלבותם. ואמנם אשרו ואשרי חלקו כי אף בעצמו ידע בנפשו את כחו וערך פעולתו אשר פעל על הדורשים בדורו ואף זה היה לו למסער ולמשיבת נפש בכל התלאות אשר הלאוהו מלשנים ומקנאים וחורפיו ורודפיו. פעם אחת כתב לשלשה מרעיו אשר לפנים היו אנשי בריתו ונהפכו לאויבים אנשי מצותו מקנאתם בו: שבח לאל כבר הודו לי כל המעיינים ביושר לבב כי אני הייתי אשר הודעת בישראל דרך הלמוד הלוה וחסרת קדמוניות ישראל מתחת ערמות עפר למען תת להן ברק ומאו והלאה רוח החקירה רחבה ונסכה למעלה בארצות אשכנז ואיטאליא ואם תכחישו כל זה שומע אין לכם בין קוראים משכילים באמת (כ"ח ח"י צד 94). בתולדות רבנו נתן בעל הערוך יסד הזכות הזאת (44) ובספרו ערך מלים הציב דלתיה. זה הספר „ערך מלים" נדפס בפראג בשנת ה"א תרי"ב, ובכתביו אשר כתב בעשרים שנה קודם הדפסתו כבר הוא רומז על מציאותו. ומובן מעצמו כי אין כונתו לאמר כי הספר הזה כבר היה לפני רבות בשנים שלם אתו מוכן לדפוס, והיה אז בכתב יד כאשר הוא היום לפנינו בדפוס, זאת לא זאת; הלא כל הקורא בו יודע ומכיר מי יש בספר ענינים חדשים אשר כתב בשנים האחרונות מרם העלהו בדפוס. בפרט מצאנו בקצת ערכיו שהכניס

(44) עי' שם בסוף התולדה מה שכתב מדעותיו לספר מערכי הלשון לר"מ לאנדא. שיש שם כמה תקונים מוכים ומועילים.

בהם מחקרים אשר אין להם דבר עם ערכו, ואף אם נשמיטם לא יחסר לנו מאומה מהבנת הענין אשר יחקור עליו בהערך ההוא, ובהיות כן לא יתכן שיצא הערך בסדר אשר הוא לפנינו בספר מטופס אחד, כי בעל עיון הגיוני לא יבלבל עצמו בעת חקירתו בדברים אשר אינם מענין הדבר אשר יחקור עליו, ועל כן נראה ברור כי כל אלה המחקרים הנמצאים בקצת ערכיו, שהם רק מפלים לעקר הערך, הם נוספות ונספחות ואינם ילידי זמן אחד, ועתה נראים הדברים כי כן הוא כאשר אמרתי למעלה. ראפורט כבר בימי חרפו קבץ על יד הערות מדעיות ומחקרים ודרושים, חומרים לעשות מהם ספר מלים ודבורים וענינים, וסדר כל אלה ההערות על סדר א"ב, ואחרי אשר כלה מלאכת הקבוץ או החל לערוך במערכה את הערותיו הרשומות אצלו רק ברמו ונתן להן תאר והדר ושלמות הנאותים לספר המיועד להנתן ביד הקורא. אמנם לדאבון נפש כל חכמי לב אשר היו אוהביו ומיחלים לתורתו לא צלח בידו להשלים הספר כלו, ולא נשאר לנו כי אם לשבחו ולהודות לו כי על כל פנים השאיר לנו ברכה את קצתו על אות א' והוא הכרך הראשון מספרו ערך מלים. ואם גם לערך מחשבתו הטובה אשר חשב עלינו הוא רק חלק קטן מכלו, הלא לערך תוכו הוא אוצר נחמד ורב אשר כפו לא יסלא. מאמרי הוזה צר מהתכנס בפרטי הדברים וחקירות הכלולות בערכיו וגם אין זה המטרה אשר שויתי לנגד עיני, כי לא אהיה פה המבקר דבריו כי אם המספר מפעולותיו אשר פעל, אכן לא אחרל לרמוז על הענינים הנכבדים בכלל אשר דבר עליהם בחכמה והנחוצים לכל דורש בחכמת היהודים להתעורר עליהם.

אוצר חמדה מטוב חכמת ישראל צפון בערכיו. התועלויות היוצאות מהם יקרות וחשובות לכמה צדדים. רבות פעל בהם להגדיל ולהאדיר לשון המשנה והתלמוד, גלה תעלומות חכמתה והיה בעוזרי המעיינים להבינם דברי חכמים וחידותם, ועל ידי זה פרש אור בהיר על הרבה ענינים בספרי קדמוניו אשר לפניו היתה עננה פרושה עליהם. ועוד שנית: הרבה מחקרים אשר העלה ואשר הביא בערכיו היו מקור נפתח לידיעת קדמוניות היהודים ולידיעת דברי הימים לעמים ולארצות בימי קדם אשר על פיהם יובנו דברי ימי עמנו ויתפרשו כמה מקומות בתלמוד ובמדרשים אשר לפניו אור לא ננה עליהם. אלה הם עקרי התועלויות אשר כמעין המתחבר מציעות מתוך הספר, ופרטיהם יעביר לפנינו המחבר עצמו בגדרו תכונת החבור ומגמתו בו להפיץ אור על כל שמות המקומות והאנשים מעמים ועל כנויי הכבוד אשר לראשי ישראל ומנהיגיהם כפי משמרתם ומצביהם, וכנויי כתות שונות (הקדמת ע"ט), ואמנם לא השלים להוכיח כל הפרטים כי נמצאו בו גם פרטים אחרים והם עקרים גדולים המביאים תועלת לכל דורש בספרות התלמודית. לכלם לראש מה שדרש וחקר בדבר תכונת האגדה, עניניה מהותה וחלקיה. ומדבר מטיב שני התלמודים ומן ההפרש אשר יש בין הבבלי ובין הירושלמי, ומתאר יפה את הדברים אשר נשתבחה ומצוינת בהם ארץ ישראל, ומביא מקצת מנהגים בעם

היהודים אשר מקורם אינו ממקור ישראל (עי' ערך אווירי וע' ארגיוא). וידבר מן היסוד אשר כבר לפניו רמזו עליו הרב בעל תוספות יום טוב לאמר שאין אנו משועבדים ללכת אחרי התלמוד כי אם בענין הלכות ודינים אבל לא לענין הפירושים, ויש רשות ביד כל חכם וחכם לפרש המשנה כשקול דעתו אף אם התלמוד יפרש פירוש אחר, רק שלא ישונה הדין על פי פירושו. והנה בכלל הזה קבע רפ"פ מסמרות והוא עצמו נהג אחריו בכמה מקומות בספרו "ערך מלים", והראה בהקדמת הספר כי כבר אחדים מן הגאונים ואחריהם מן הרבנים הגדולים הראשונים לא היו נמנעים מלכת בדרך הזה (45). אל תדמה בנפשך כי רבי שלמה ליב ראפפורט היה מתנשא לאמר בקלות דעתו: אני אחלוק על פירושי הגמרא והאמוראים, גם לי לב כמוהם. זה היה רחוק מדעתו. הלא אם נתבונן בכל המקומות אשר עשה כמעשה הזה ונטה מפירושו אמורא נראה כי רק במורא עשה כן ורק אם אלצוה ההכרח לפרסם את האמת לפי דעתו ובהתנצלות לפני הדרת גאונים, ורק בתנאי שלא מלאו לבו לבטל הלכה למעשה היוצאת מפירושי התלמוד, וכל משכיל באמת יודה כי דרכו זאת דרך הצדק יקרא לה, ומהיותו אוהב את התלמוד באמת לא נמנע מלגלות גם מוסיו כי כן משפט אוהב נאמן. אבל לא היה מאותם חופשי מומים על כל אדות, אשר בכל פירוש מפירושו מהפכים בתחבולות ואומרים לא הוא! והדבר ידוע כי בדורות שאחריו היתה כזאת באמת. במחשבה מהורה חשב רפ"פ כי הרשות נתונה לנמות מפירושם בעת שהאמת מכרחת אבל לחפוש עולות על פירושם זה עון פלילי. לבד כל אלה שהזכרתי דבר בחכמה גם על הנוספות אשר יש בגמרא מיסוד רבנן סבוראי. ואל תתמה כי נתתי לו זכות על הדבר הזה אחרי שכבר זכו בו תחלה כמעט כל גדולי המחברים הראשונים, כי גם זה זכות הוא לו על כי חזר לשנותו בכל מקום ההודמן בהיותו מקצוע גדול בהלכה. הלא בכמה מקומות בתלמוד נמצא "והלכתא" כך וכך, ולפי הגמרא ומסקנת רוב הפוסקים אינו הלכה, יען כי זה המאמר אינו מן התלמוד כי אם מן הנוספות (עי' דרו"ד ח"ג 221), ועתה לא הפלגנו באמרנו כי זה הספר הוא אוצר חמדה משוב חכמת ישראל. והנה אם נבינה במלאכתו אשר עשה בספר הזה, ונשכיל על יתר מאמריו

(45) בהקדמה לספרו, ערך מלים" מביא מרב סעדיה גאון שמסך על שקול דעתו נגר דעת התלמוד וכן מראשונים אחרים, וכתב כן בכמה ערכים. עי' ע' אבן מסמא ע' איר ע' אימורים ע' אמאום ועוד בכ"מ ותמיד כופל ומשלש התנאי בלבד שלא ישתנה הדין ועי' בספרי דרו"ד ח"ג מצד 224 עד צד 230 הארכתי בפנה הזאת ואין פה המקום לדבר על הפרטים. ובדרך כלל רואה אני להעיר פה כי כל מה שדברתי וספרתי ושארדבר ואספר עוד על אדות עניניו של רפ"פ נוסד על מה שקראתי במאמריו וספריו וקצת ממה שראיתי בעיני ולקחה נפשי שמין דבר מהם בכח משפטי. גם לא אראה דרך להעתיק תמיד דבריו בצביונם, כי אין תכלית חבורי הזה כי אם לספר הדברים לפי מחשבתי במקור מוצאם ולפי ידיעתם מהם ולכן ארתיק בל משא ומתן.

הרבים, ונראה בכל הגדולות והטובות אשר פעל בחכמתו לטובת הדורשים, אז כתום וביושר לבב נעבור על רפיוניו, נכסה גם על השגיאות אף אם יהיו רבות, אשר שגה לפעמים בחפזו בעיונו, כי כאפע הם נגד עוצם רוחו ונגד רב הטובה אשר עשה עמנו. אחד מאוהביו ומכבדיו (החכם רבי יצחק מייזס) הוציא לאור דרושו הראשון אשר דרש במקהלות בעת התמנותו לרב אב"ד בטארנפאל בגאליציען וכתב בדבריו אל הקוראים: הא לכם עוד הפעם ענף מאילן שענפיו מרובים. ואני אומר רפ"פ היה יותר מאילן שענפיו מרובים; הוא היה עץ חיים הנותן נשמה במחקרי חכמת ישראל ורוח להולכים בנתיבותיה. כבר הזכרנו כי לא נרצה לאמר כי הכל אשר חוללה רוחו אין בו כל דופי והיה רחוק מכל שגיאה, כי איה אדם מן הארץ אשר לא ישגה? אמנם ברור הוא כי רפ"פ ככל אדם ויש בהשערותיו כמו בהחלטותיו דברים אשר שגה בהם. וכבר ראינו כי רבים השיגו על קצת דבריו וכמה פעמים בצדק, וגם אני לעצמי לא מעט אשר במלתי דברים אחרים בספריו והרסתי את אשר בנה. ואולם הכי המעט במספר מן השגיאות ישחית ויבלע המון דבריו הנפלאים? ואם שמענו כי תבלענה שבלים דקות וצנומות את השכלים המלאות והבריאות לא היה זה רק בחלום. אבל בצדק נאמר כי ההפסד ממעט שגיאותיו יצא בשכר רוב הטובה אשר פעל ועשה. ועל כן טוב כי נעלים עין משגיאותיו ותחת זה נשוה נגד עינינו את זכותו היותר גדולה והיא כי היה המשובב נתיבות בחכמת התורה, המורה דרך חדש בלמודה אשר דרך האמת יקרא לו אין בו נפתל ועקש, וכלנו בכל לב נודה כי לא בא כבשם הזה לפניו. ואני לעצמי ברצון ובלב שלם אודה נגד זקני עמי, כי כבר בימי נעורי היו ספרי ראפורט מאורי, בדרכיו חפצתי הלוך ובעקבותיו לדרך. ועתה בבחינה הזאת היו ספרי רבי שלמה ליב ראפורט מהראשונים אשר אמרתי עליהם כי אחרי עברו לי ימי הבחרות וחלפו שנות נעורי מבואי באנשים היו הספרים רבותי.

אחרי כל אלה רבים היו צריו אשר קמו עליו לבלעו חנם, אנשים אשר מרוח עושים אשר בקרבם הכוהו בחרב לשונם ויבוזהו ויחרפוהו. ויען מה? יען כי מצאו במאמר ממאמריו דבר או גם דברים אשר לא יכשרו בעיניהם. והיו בין מנגדיו כתות שונות: יש אשר אמרו זה האיש ראפורט לא עשה די בחפשויות חקירתו, ולדעתם לא גלה רפ"פ את כל מחשבותיו החפשיות, והם הרוצים להרום הכל. ורבים מאלה המהרהרים אחריו כבר נתנו את הדין, כי תחת חשבם להרום הכל הם נהרסים ונשתכחו בעיר עם חכמתם וראפורט חי לנצח בחכמתו. ויש אשר אמרו, רפ"פ אם גם נפיהו וגם בדרכי חייו הולך לפי דרכנו, בלבו רחוק ממנו, מכחיש כסתר רוחו ובחקירותיו הוא מתעה. והם המתחסדים והנשקעים בפוליהם של הבל ואומרים כי היא החכמה אשר בה היוצר יסד ארץ ונגד אלה לשפוט עמד בלא כח רק נפשו עליהם תאכל, מתעצב על סכלותם ורוע לבבם, על כסותם בחשכת אולתם אור האמת והיו למשל רבים ומתעים לדור, כאשר תענם עליהם נפש כל ישרי לב, כי באמת הם

המכהים תפארת ישראל ומחשיכים אור התורה. ועוד אחרים ראתה עיני והם החסידים החדשים אשר תבלול בלבם מחסידות ומהשכלה מדומה, ומעט מתורה כגרגיר הורע, והם המתברכים בלבם אנו ואפסנו עוד באמונה וביראת שמים, והם מתנשאים לאמר אנו האדונים על כל מחשבות אדם וזולתנו, אנו השופטים גם על הדעות המסורות ללב ונומרים דין כל איש ואיש לחובה אם לא כמחשבותיהם מחשבותיו, והם חושבים כי זה לפי מדת התורה, אבל אמת הדבר כי הם פחיתות לנפש אך לא כתורה. והנה תחת שלש נמיות האלה רגזה עמדת רפ"פ בחייו. אלה המהרסים אשר בקשו וקוו כי רפ"פ יהיה להם חבר במועצותיהם היו לו עם חכמתם לגעל נפש באחרונה. ואלה התלמודיים הגסים המרו את רוחו, כי היה לצינינים בצדיהם בחשבם חכמתו ושמתו הריסה, ועוד יותר מהם החסידים היו רודפי נפשו ושונאיו עד מות. ואלה המתחסדים המשכילים היו נרועים הרבה מאויביו, כי נראו כאוהביו ובקרבם שמו ארבע. ועל פי זה גם נבניה החליפות אשר נגולו לעינינו בתכונתו במושך ימי חייו. לא היה רפ"פ אשר בימי חרפו היה החוקר החפשי בלי משוא פנים אשר אז לא היה תלוי בדעת אחרים כראפורט הרב הפולני יושב ברבנות בעיר מארנפאל ובתוך אורבים לו ומבקשים תואנה להשחיתו. שם כבר אנסוהו המעמדים לשאת פנים גם אל אנשים אשר לא היו מן המשכילים. ולא הוא כרפ"פ הראש בית דין בפראג אשר שם פגע באנשים גדולי תורה כרבני פולין ורגננים כחסידים וגבהי לב כמתחסדים, ומעמד כזה גם הוא לא דבר קל היה לראפורט. אמנם בכל אלה המעמדים אומץ ירוחו סמכהו, כי באחת היה ראפורט החוקר החפשי והרב והראש בית דין שוה מתחלתו עד סופו כי לא הניח ידו משמתו אשר יסדה ואשר עליה נתן נפשו עד יומו האחרון. ואתה דע לך וראה כי כל אלה התהפוכות אשר היו בלב מנגדיו ומקנאיו מוציאי דבתו רעה, או הנראים כאוהביו ובחלקלקות יעשו מרמה, עם כל אומץ לבו, היו לראפורט למורת רוח ולדאבון נפש ופרעו פרעות בשאננות לבבו. וכבר אמרתי לפני זה כי יתר על המעצה אשר נסבה לו מצד האויבים גם לא מעט גזלו מנוחתו הרגשים המרים אשר הסבה לו תכונתו הטבעית להתפעל ולהתעורר על כל המתנגדים לדעותיו מבלי יכלת לעצור כח נגד כל החולקים עליו, ועוד יותר התרגזו בכל עת אם ראה זה או זה מן המחברים משתמש בדעותיו בלי להזכיר מקורו, ולא הניח דעתו לחשוב אולי נקי הוא האיש מאשמה כי אולי שניהם לדבר אחד נתכוננו, ולא שם על לב שאף אם חשדו בצדק למה יתעורר על זה, כי מה יתרון אם יזכיר שם מקורו או לא? רק מעט כבוד מדומה, וזה הבל ורעות רוח. אצלו, בעל המקור, הוא הבל ככל כבוד מדומה, ואצלו המשתמש בו כאדם העושה בתוך שלו הוא רעות רוח, כי סוף סוף יתודע ויגלה מי הוא בעל המקור. אכן מחלה נושנת היא זאת דבקה ברבים מן החכמים ובראפורט עוד ביתרון עו. ועתה צא וקבץ על יד כל אלה המכשולים על דרכו מבית ומחוץ, המכשולים אשר באו לו מרכסי אדם והמכשולים אשר

הסבו לו תכונותיו הטבעיות, וראית מה מאד היטבתי אשר דברתי כי זה האיש רפ"פ לא היה איש מאשר באשר שלם (46).

ההערה היותר חזקה לאחוז בדרך החכמה מחוברת עם התורה קבל רפ"פ מן הכהן המפואר החכם רבי נחמן הכהן קראכמאל. כן נשמע מפי רבי שלמה ליב עצמו. במות קראכמאל (בשנת תר"א) ויקונן עליו ראפורט קינה ונהי תמרורים ובתוך קינתו יספר במר נפשו מה היה לו זה המת הגדול. ואמר כי רבי נחמן הכהן היה לו אלוף רעו ומיודעו. והי בהתראתו עמו פנים אל פנים בפעם הראשונה (לפני שלשים שנה) צלחה עליו רוח דעת ובניה בדברו עמו וכמעט נהפך לאיש אחר, — כה דבר ראפורט על אלוף קראכמאל, ולא ידבר בן איש מוולתו, אף כי איש כראפורט המתנשא לכל לראש, בלתי אם בנפשו ידע ובלבו יחשוב באמת כי זה האיש אשר דובר עליו הוא באמת רבו ומורו בחכמה אשר בעזרתו ומהערתו נהפך לאיש אחר. ובעבור זה אנו מאד נפליא על ראפורט על כי כשתי שנים קודם מות רבו הזה נחלקו לבותיהם והשטן נכנס ביניהם והפרידם, והקול נשמע כי ראפורט היה מעורר את המדון, והאפשר כן שיהיה התלמיד בועט ברבו? ואל תשיבני אפשר ואפשר, רבים הם היום התלמידים המתפרצים ובוועטים ברבותיהם; וזכור ואל תשכח כי בימים ההם לא היה כן, בעת ההיא עוד הצדיקו קדש את דברי חכמינו: ומורא רבך כמורא שמים. אין עלי לספר את המעשה שהיה, בכמו זה טוב לאמר תכסהו לילה, ועל כן לכבוד שניהם אחשה ולא אוכיר יותר ממה שהזכיר ראפורט עצמו. בקינתו הנזכרת יודיע כדברים האלה: „הנה גדלה אהבתנו מאד במשך עשרים ושמונה שנים וברוב הזמנים לא עברו חדש ימים אשר לא באתי אליו או הוא אלי והשתעשענו יחד בתורה ובחכמה... ולא מעט תועלת השגתי בשעשועי נפש האלה. ואשלח פה תודה לרוחו הנשוא השוכן בצל שדי. אפס כשנה וחצי ויותר קודם מותו נסע מעט יתר הידידות בינינו. והנה לבי אמר לי אז וכן יאמר גם עתה כי אנכי לא הסיבותי הדבר הרע הזה“. ואחרי כן אמר כי יבקש מלפני נפשו סליחה אם בכל זה לא היה נקי מאשמה ועזר גם הוא מאומה להרחבת הברק ביניהם. והנה מאלה הפניות בדבריו ומבקשת הסליחה ומתהנצלותו הלחוצה יבין כל משכיל שהפרוד ביניהם

(46) בריך רחמנא דשויבן מניה! בכתינתי על מרי שיחו וכעסו של רפ"פ אדות הדבר הזה הייתי נוהר כל ימי מהתעורר על שום אדם אם השתמש בדבר ממה שכתבתי בחבורי בלי הזכרת שמי עליו, ומעת שיצא ספרי דרו"ד לאור עד היום הזה עשו כמה מחברים עם ספרי כאדם העושה בתוך שלו ולא הזכירו מקורם, ואני תחת הכעיס עליהם שמחתי בלבי כי זכותי ששאבו אחרים ממעיני ומה בכך אם זכרו שם הכורה אם לא. לא אוכור אם מעולם באתי בתואנה על ככה. רק פעם אחת כתב אחד מן המחברים מאמר ארוך אשר רובו לקוח ממני, ובסיומו כתב כמה שורות נעתיקות מלה במלה מספרי ולא זכר מאין לקח הדברים, בפעם התיא לא יכלתי להתאפק עוד והזכחתי בשבט בקורתי.

עשה פרץ רחב ויבין כי כל התנצלותו אך למראה עינים, וזה באמת לפלא בעינינו! היתכן פרץ רחב בידירות תלמיד לרבו? רע נאמן כקראכמאל אשר האציל עליו רוח בינה ודעת והפכו לאיש אחר. הן אמנם יאמר „אנכי לא הסיכותי הדבר הרע הזה“, הלא גם יאמר שאפשר שעור גם הוא מאומה להרהיב הבדק ביניהם, האין זה חצי בטול דבריו הראשונים? יאמין זאת מי שירצה, אני לא אאמין כי היה קראכמאל סבת המדון. איש עניו כמוהו דכא ושפל רוח אשר כל ישעו וכל חפצו להגדיל תורה וחכמה, להתימר-בכבוד דורשיתן, להביע רוחו אל כל מבקשיתן, איש פזר נתן מחכמתו לכל דורשיו בלי כל בצע כסף וכבוד, בלי בקשת תודה ותקוה, איש אשר אם ידן עם אנשי מצותו אך כרש ידבר תחנונים, שהוא יתן תואנה לתלמידו וידידו לשאת ריב ומדון? אני לא אאמין זאת, יותר יש להאמין כן על רפ"פ אשר עם כל מעלותיו היה נוח לבעוס ולהפריד אלוף. ועניניו עם רשד"ל ויאסמ יוכיחו. על כן אין כל ספק בעיני כי רק ברפ"פ היתה האשמה ובעל „מורה נבוכי הזמן" נקי. אבל גם זאת נאמר כי על אשמתו כפרה וירתו ובקשת סליחתו ובהן העביר חטאתו ונסלח לו, כי יותר מאשר אשמת האדם תשפילהו התודותו על אשר אשם תגביו, ובפרט באיש כמו ראפפורט אשר לפי תכונתו לתת תודה על אשמה דבר קשה הוא כי היא תשובה המגעת עד כסא כבודו. אמנם אם גם התרחקו שני האוהבים לרגעים, קרובים היו בכל עת בהשתדלותם הנכבדה, שהשתדלו בלב אחד וברוח אחד לעוק ולסקל נתיבות הלמודים ממכשולים ולהפיץ תורה וחכמה בישראל. דור דעה קם בעת ההיא בארצם וישוטטו רבים ותרבה הדעת. והיה רבי שלמה ליב ראפפורט לו למופת, אבל קראכמאל כוננהו, והיה אבי כל בעלי הבקרת בדור ההוא. רבי שלמה ליב ראפפורט הגדיל מאד לפעול על הקרובים ועל הרחוקים, כי בהפיצו מאמריו הרבים בדפוס עשה כנפים לרוח חכמתו ועלתה כיונק לפניו גם לשאר ארצות, אבל פעולת קראכמאל היתה בסתר אהלו ואף על כן זמן רב שמו וחכמתו בחשך קסו.

את רבי נחמן הכהן קראכמאל אשר הזכרתי לא ידעתי פנים אל פנים רק לשמע און הגיע אלי שמו הטוב כבר בימי בחרותי. תלמיד ותיק היה לו והוא החכם המליץ רבי שמשון בלאך ועל פי הדברים אשר הניד עליו זה התלמיד (במכתב בראש ס' שבילי עולם ח"א) נודע לי מציאותו וכחו וגבורתו בתורה ובחכמה ושלמות נפשו במדות. הוא יספר מן הגדולות אשר ראו עיניו באיש הזה בחכמת התורה, במעלותיו הנכבדות ובמדותיו המוסריות, ויספר גם מן הטובות אשר פעל בעמו ובארצו בגאליציא, אשר פזר ענני הסבלות אשר כסו אז פניה, ואשר השתדל בכל עו לעורר התשוקה בלב הדור הצעיר אל המדעים ולפתוח לפניהם שערי בינה בחדרי התורה, ואשר בכח רוחו נלחם מלחמת האמת נגד מורדי אור והבלי החסידים. כקראי דבריו הנלהבים נראה זה האיש לעיני רוחי כפודה ומציל רבים מכף מעול וחומס,

הלא גם הוא פדה תמימים מחמס סכלים מעושק נעוי לב. אמנם כערך אשר נפלא בעיני כי איש אשר כל אלה הגדולות לו בחשך שמו יקסה ולא יעבור מנבול ארצו הלאה כן מאד תמהתי עליו כי גם הוא התרשל מהפיץ מעינותיו חוצה. איש אשר כל תשוקתו ומטרת חפצו להפיץ תורת אמת בין צעירי ארצו לנהלם על מי מנוחות המדעים הדרושים בזמן החדש, הגבול פעולתו על חוג צר, והספיק לו זה להאציל מרוח חכמתו על הקרובים אליו במקום ולא כתב מחקריו בספרים לחלקם ולהפיצם בישראל למען הרחיב פעולתו גם הלאה מחוג סביבותיו ויינקו גם הרחוקים במקום מצוץ דבשו. בארצו הלא כל יגיעותיו לא הצליחו להועיל רק למתי מעט ותחת זה בשאר ארצות רבים היו אשר אזנם היתה פתוחה לשמוע בלמודי החכמות והיו מקבלים באהבה ובתורה אמרי בינתו ובכל זאת מנע מהם ברכתו! וכמו כן תמהתי עליו כי גם אשר נמצא אחרי מותו בכתובים אך מעט מהרבה היה וכמעט נוכל לאמר עליו כי רוב חכמתו ירדה עמו קבר. ולא ידעתי פשר דבר כי אם לתלות מניעתו להפיץ מעינותיו חוצה בענותו הנפרזה אשר היתה עמרת תפארת לתכונתו. אני כבר מימי בחרותי מיום שמעי מדרכו ותכונת למודו חשקתי למעום מפרי חכמתו ולתורתו היתה נפשי מיחלת, אך למורת רוחי האות לבי לא באה ימים רבים. אז כאשר פתרת לי אני את דברי מניעתו להדפיס מחקריו כי נסבה מרוב ענותו אף כן הקול נשמע מפי יודעיו, כי כל מאווי אוהביו ותלמידיו עם הפצירם בו מאד להוציא לאור בדפוס תעלומות חכמתו לא היה להם כח לכבוש ענותו. אמנם לבסוף לשמחת לב מכבדיו וחושבי שמו נרצה לבקשתם אף אם רק במדה קטנה. ויהי בשנת תקצ"ג העיר ה' את רוח אחד ממשכילי גאליציען הוא החכם רבי שמואל יהודה גאלדבערג זישם אל לבו ליסד מכתב עתי חדש, הוא ספר כרם חמד כולל קבוצת מכתבים בתורה ובחכמה מעשה ידי אנשים מצוינים מחכמי זמננו. כראות קראכמאל כן לא יכול עוד להשיב פני מבקשי תורה והיה גם הוא בתוך הבאים, וכבר בחלק הראשון נדפס מאמר מאד נכבד על שמו אשר הצדיק את השמועה אשר הגיעה אלינו מעומק חקירתו ומרוב חכמתו. כקרא את הדברים אורו עיני, ראיתי כי עוד הוסיף על השמועה ואמרתני אני אל לבי: אילו לא באנו אלא לשמוע דבר זה דיינו. המאמר הזה איננו מטפל בנתוח אותיות ומלים כי אם בענינים גדולים ונשגבים. הוא מדבר בתכונת המאמינים בבני אדם וחלקם בכלל לשלש מחלקות: האחת היא מן המאמינים בעלי הזיה העומדים תחת ממשלת הכח המרמה, והשנית מאמינים לכל דבר ומחויקים בכל אמונה מפלה והם הפתאים, והשלישית מאמינים לתומם נעדרי כל כונה, דבקים בחזונויות המעשים אשר כל מעשיהם מצות אנשים מלומדה. והולך ומבאר בחכמה את הסבות המביאות לנשיות האלה ואיך יתפתחו ברוח האדם, ויראנו גם את כל המכשולים הנמשכים מכל אחת מאלה (כ"ח א' מנה"ו שער א'). המתכונן במאמר הזה בהשכל ודעת וירחיב ברוח עיונו את

קוצר דבריו להבין הנסתר הטמון במלוי בין השורות יודע ויבין כי מלפד הבחינה העמוקה בתכונת נפש האדם אשר תתודע לנו מקרבנו, ומלבד הכרתנו מדבריו הקצרים איך בעינים חודרות היה צופה ומביט בהלך מחשבות בני אדם ויצירי רגשיהם ונפשותיהם, ימצא כי כל דבריו וחקירותיו בזה לקוחים מן הנסיון ורמוזות בהן המראות אשר ראה בעיניו בימי חיי מצוקותיו בתוך עמו ובארץ המאפליה אשר ישב בקרבה. כקראי הדברים היו לפי כדבש למתוק, כי מה מתוק מהאמת? ואמנם היו ללבי גם כקוף מכאיב-בראותי בין שורותיהם אָבֵל איש רואה עני עמו בשבט עברתו והיש מכאוב כמכאוב הזה? כבר המאמר הזה יראנו בקראכמאל את האיש אשר עיניו משוטטות על כל הנעשה סביבותיו בעולם המעשים. רוחו מקפת דרכי ההשכלה בארץ והליכותיה, ובעין למושה ראה סבות התפתחותה ועמד בסוד התקשרות סבה במסובב, והבין על ידי זה התהוות המעשים, המראות והמאורעות בתבל ארץ, ואת החליפות והתמורות הנמשכות מהם. ואתה דע לך כי לאיש אשר אלה לו יתר על אשר הוא חוקר מעמיק בתכונת הדברים ונפש האדם עוד הוא חכם באמת בחכמת התולדה במדרגה העליונה והיותר נכבדה. הן הכותב דברי הימים בבחינה הרגילה הוא מספֵר דברי הימים, המעשים והמאורעות אשר היו, אבל החוקר לתכלית המעשים והמראות כמוהו מבין אותנו איך היו, ואנה פניהם מועדות; מאין ולאין! זה הוא חכם בחכמת התולדה במדרגה העליונה, וזה היה קראכמאל בכל תקף. מה נעים היה לי המאמר הזה! אף בעבור זה התגדלה והתחזקה בקרבי התשוקה לדברי חכמתו ותורתו ובכליון עינים כחתה נפשי תמיד עד עת בא דברו. אך שנים עברו ותקותי נשארה מעל וגם אחרי יצאו לאור ממנו מאמרים אחרים בכרם חמד הרביעי והחמישי, והשביעי נפשי בצחצחות רעיוני העמוקים, עוד הלכה וגדלה כמהות רוחי לשתות בצמא את דבריו בחכמה כלם ושלמים, כי חשבתני אני בלבי: איש גדול ורם כמוהו אשר הקדיש כל חייו לרורה ולחכמה ללמוד וללמד הלא בלי כל ספק חבר ספרים הרבה והמה אתו בכתובים. אבל כלתה נפשי ונפש כל הצמאים לתורתו מיחל, וכמעט כבר נואשתי ויגרתני פן יהיו כעוללים-לא ראו אור.

אמנם אשר הוא חדל לעשותו נסכה מהר על ידי פגע המקרה אשר קרהו. ויהי בשנת חמשת אלפים ושש מאות ואחת ותנער נפשו-הזכה את חומרה מעליה, ואבד זה הצדיק בדמי ימיו. בן חמשה וחמשים שנה היה במותו. מעט היו ימי חייו אך אין מספר למכאוביו ותלאותיו. אחרי ימי ילדות מאושרים בבית אביו רבי שלום הנגיד ואחרי שבתו שלו ושאנן בבית חותנו הנביר האבערמאנן בזאליקיעו ודרש וחקר בתורה ובכל החכמות למודיות ומבעיות, בלשונות ובפילוסופיא ובספרי דברי הימים, ואחרי אשר קנה לו חברים אשר הוא יבנה מהם וגם הם ייחלון לתורת פיהו ויעל מעלה בסלם החכמה, כבר קרהו אסון טחלה נוראה אשר הרעישה את גוו, ואם גם

קם ממנה פעם אחר פעם בכל זאת היה נגוע ומכה אלהים כל חייו. אבל חזק ואמיץ היה רוחו וקבל היסורים באהבת צדיק. גם מכת פרושים פצעתהו אשר נכלו לו בנכליהם והשליכו עליו שקוצים וחשדותו על שקר כי מעל באמונה וברת, אך קראכמאל החלש אמר גבור אני, חלי הוא זה ואשאנו. ועל כלם החסידים שננו לשונם עליו כמו נחשים צפעונים, אמנם גם להם לא היה כח להיות למפגע לו ולהטותו מני ארחו. בן קול המולת כל שונאי דעת אשר תמיד עליו כים קמה אבד בתהו מפני קול אלהים אשר ברוחו, ועל כן שלו ושאנן מפחד רעתם היה יושב ודורש בסתר אהלו עם חבריו ותלמידיו ולא רק בסתר כי אם גם בחוצות ועל פני השרה, כי כן היה משפמו כל הימים ללמד דעת את חבריו ואת תלמידיו בלכתם לשוח בשרה לפנות ערב וכן עשה עד ימיו האחרונים. או מאד חזקה עליו מחלתו, כשל כחו ועלה מות בחלוניו ובלא עת נר אלהים כבה. מאד גדל האבל על מותו בין כל מקירי תקף מעשיו ומביני מעלתו, אבל אז גם גדלה התקוה כי עתה לא יהיה עוד מעצור לתוצאת כתביו בדפוס והתפשטותם בין הדורשים אשר זה ימים ושנים היו מיחלים להם. אולם גם התקוה הזאת לא במהרה נמלאה. במצותו האחרונה צוה לבניו כי ימסרו כתביו להחכם רבי יום טוב ליפמאן צונץ גם נמסרו לו כמצות המת וכבקשתו, אך ימים נמשכו ימים ושנים עד עשר אחר מותו עד צאתם לאור ונדפסו בפעם הראשונה בלבוש בשנת תר"א ועוד בהוצאה שניה בשנת תרכ"ג.

אוצר חכמה הוא הספר הזה[†] הענינים אשר ידובר עליהם בו רבים ושונים, ולמראה עינים אינם קשורים זה בזה ובכל זאת כלם למחזו אחד נשקפים והולכים למטרה אחת. המטרה הזאת היא הבקשה לזרות ולהכיר האמונה אשר היתה לסינים מסיגיה ותהיה אמונה צרופה מווקקת שבעתים. ואף בעבור זה בשם "אמונה צרופה" קרא אותו המחבר. בו ידרוש ויחקור בחכמה על השאלות הגדולות אשר הן ענין לחוקרים בפנת האמונה לענות בו ועל הספקות המתעוררים לנבוכים בנתיבותיה בזמן החדש, ומצד הזה צדק מאד החכם המוציא לאור וסדרו והכיניו בתתו לו עוד שם שני: מורה נבוכי הזמן. אם גם אמרנו כי כל עניניו למחזו אחד פונים בכל זאת לא יוכחש כי נראה בו חסרון הקשור. ואמנם סבת חסרון הקשור ההגיוני בספר, וגם חסרון שלמותו הנראה לעינים, היא יען כי כמה שערים שלמים ומחקרים והערות אשר עלו במחשבה לפניו לכתבם לא כתב או לא השלים כי הפריעוהו רוע בריאותו וחולשת גופו להוציא את המחשבה אשר חשב לפעולה (הקדמת צונץ). אכן לא יסכן לנו להתאונן רע על האבוד אשר אין להשיב, טוב מזה לשמוח בשארית הנשארה. השארית הזאת היא אוצר חכמת הדת בכלל והדת הישראלית בפרט. היא מקפת כמעט כל עקרית הגדולים, והמאור שבה הוא מאור פני החכמה והאמונה הצרופה. אונתי וחקרתי ובחנתי מאמריו והנה כלם כתובים במועצות ודעת בעמק העיון ורעיונו רמים ונשגבים, אבל חשבתי אני בלבי כי זה הרום והעומק אולי הם מעכבים להשיג התכלית הנרצה לו

† ?

במקומו ובשעתו. הלא הוא היה מבקש להורות האמונה הצרופה, אמנם למי? אל אשר אמונתו בלתי צרופה, כי עוד דבקו בה שוא ותפל, הוא מבקש לפזר ענני הסכלות השוכנים על בני עמו בארצו, אמנם התכלית הזאת לא תושג בעיונים עמוקים, ברמזים ובמליצות חידות. המדבר אל העם אך ידבר אתם בדברים פשוטים וברורים נכנסים בלב כל מבין עם תלמיד, אבל קראכמאל אשר לא נהג כמשפט הזה רק עיני החכם ורגיל בעיונים האיר מאורו, לא כן הלומדים ההולכים לתומתם ועל פי הרגלם, עיניהם לא סבלו זוהר חכמתו. אמת הדבר כי קראכמאל הכיר מחלת זמנו ובכל נפש חפץ לרפאותה – הלא לזה הקדיש כחו ורוחו וחיוו – גם ידע הסממנים הטובים אשר יאותו לרפאות המחלה, אבל זאת לא ידע איך ירקה הסממנים להנעים את המר ולרכך את הקשה. הרעיונים הפילוסופיים אשר יביא תעצמותו מהם רק יכשרו למשכילים אשר כבר נסו בכמו אלה ואשר מחקרי הפילוסופיא לא נכרים למו והם הנבוכים בספקות עיונים כאותם אשר אליהם הרמב"ם שם מלתו, אבל קראכמאל יכין דברו נגד הנבוכים בזמנו, והם המסוכסכים בדעות הזיות ובאמונות טפלות, או המאמינים הדבקים בחזונויות המעשים נעדרה כל כונה רוחנית, ולהם מה תסכן כל פילוסופותו הרחוקה מלבם זמניתם? ואמנם בכל זאת א חשוב כי מצד אחר פועל קראכמאל ישתרע גם על המון הדורשים יודעי לשון וספר כמו על אנשי חקרי לב אשר כבר נכנסו איזה צעדים אל פרסם החכמה.

הן אם נשאל מה פעל קראכמאל בכל אלה הדרושים העמוקים הכתובים בספרו על מרבית בני דורו? על זה בהכרח נשיב כי אלה הדרושים העמוקים הפילוסופיים לא היו מועדים מעולם למרביתם ולא אליהם שם דברתו. הוא ידע מאד כי לא טוב לתת לפני ילדים לחם אבירים וחקרי הפילוסופיא לא יסכנו לצעירים. אכן הגדולות והטובות אשר פעל לצעירי הדור היה על ידי חנוכו אשר הורם מפה אל פה את הדרך ילכו בה בלמודם, זה היה ראש צדקתו אשר פעל לכלל בני עמו. הוא בעצתו נחה את התועים והשיב רבים מארחות עקלקלות והעירים לאהבה את החכמה ובוזה היה איש מצליח באמת, כי רבים מהצעירים ההם נמשכו אחריו בעבותות אהבה ולקחו תורה מפיהו, ובהיותם נהוגים מידו מהר עשו ידיהם תושיה בחכמת לשון הקדש ובכינת המקרא, מהם שרו בשירים והעתיקו דברי חכמה מלשונות אחרות ועל פי דרכו אונזו וחקרו בספרותנו הקדמונית, ויהי אחד המיוחד אשר מתורת פיהו הרוה את דוחו של רבי שלמה ליב ראפורט. כי אין להכחיש כי קראכמאל, הוא ולא אחר, שקע גרגור ורע הצקרת הראשון בלב ראפורט ועלה בו לברכה ועשה פרי תבואה. ועל כן בצדק נאמר כי בחנוכו ובתורת פיהו פעל גדולות וטובות לצעירי הדור, והיה פורה ומציל רבים מעשק סכלות וינהגם בטח בארץ מדבר לטוב להם ולאשרם. אבל ספרו בכלל כבר מראשיתו לא יעד לאלה. אמתת דבר זה התברר לנו אם נבחון עיני פרקיו. הנה הרבה הם המאמרים

מסוג הפילוסופיא הדתית והקרובים אליה, וכמו כן לא מעט המה בספרו מחקריו בחכמת נפש האדם הפרטי, ועוד יותר בבחינת כללם בהתחברותם לעם + במחשבות עמוקות יביננו לדעת התהוות רוח העם, סבת התפתחותו למעלה להשכיל, וגם סבת ירידתו ממעלתו. כל אלה החקירות יעשה מסלול ודרך לאמונות ודעות התוריות ולהכרת קדושת לאומיותו וידיעת העודת ישראל בארץ (פ"א עד פ"ו). ועוד יתרה עשה בפרק הששה עשר מפרקיו אשר כלו מן הפילוסופיא ההניגונית והעיונית. אמנם תכלית אלה העיונים לא היתה לעשות את הפילוסופיא עקר מחקריו, כי אם גם בהם לא חשב כי אם לעשותם לעזר ולהועיל בבנית חכמת התורה העליונה, וגם הם יהיו המנהיגים על נתיבות חכמת התולדה ובינת דרכי ההשכלה אשר אלה שם למחוז חפצו, וכבר אמרנו כי חכמת התולדה הזאת אשר היתה ענין חקירתו היא היותר נשגבה וכמעט יאות לה השם „פילוסופיא של התולדה“, ועל כן מובן הדבר מעצמו כי אלה החקירות הרמות לא יעד למתחילים בעיונים. ביחוד ארמוז על ארבעה משערי הספר והם התשיעי העשירי האחד עשר והשנים עשר. בהם ידרוש על פנות גדולות בתולדות חכמת היהודים וקורותיהם במשך הזמנים ומדבר על מועדי עם עולם ומדרגותיו השונות בשבילי ההשכלה ומה שהתפעלו להיטב או להרע בין הגוים סביבותיהם, ומהתפשטות רוח הדתי בקרבם לרגלי המאורעות בגולה ואחרי שיבתם ויכוננו ממלכה תלויה בממלכה, ומכל אשר עשו בתורה ובחכמה במעמדים ההם, ומדבר בחכמה על הזכות אשר התפרדו והתחדשו בקרב האומה, ובעצם רוחו חקר ודרש על ספרות ישראל הקדמונית והמחודשת בעתים, וכמעט היה הוא מן הראשונים ביתר שאת עליהם אשר דבר בבקרת עמוקה על קצת כתבי קדשינו בשום עין על זמן חבורם, כמו על הנבואות והנחמות בחלק השני מספר ישעיה, ועל דבר מזמורי תהלים מתי נכתבו ומי כתבם וחברם, ועל ספר דניאל וקהלת ועל ספרים אחרים בין מן הנספחים לכתבי קדש ובין מן החזונים, ובכל אלה סלל מסלות חדשות אשר לא שערו חכמי היהודים מקדם, וביחוד בארצו, אשר בה אף חכמים יודעי התלמוד והפוסקים, בענינים האלה היו נערים נעורים, וזה ידע קראכמאל היטב ועל כן לא יעלה על דעת נבון כי בעבור אלה כתב זה הספר, בעבור אנשים אשר אין להם מושג מכל אלה הענינים, ואיה פדגוג נבון, הרוצה ללמד דעת לעם ולמשכו אחר דעותיו, יעשה מכמו אלה המחקרים התחלות לחנוך העם? הנה מכל אשר נדע מעניניו ומקורות חייו נשפוט כי כל ישעו וכל חפצו היה להיות מלמד להועיל לבני עמו המונהגים בתהו לא דרך להורותם דרך מישרים בלמודים להרחיב גבולות ההשכל והדעת בקרבם, ואמת הדבר כי עשה והצלח אבל רק בתורת פיהו, אמנם לא יחכן כי איש חכם נפלא כקראכמאל יעד מאמרים נשגבים ומחקרים עמוקים כאשר יבואו בספרו להמון הלומדים. בעיני ידמה זה כמשליך אבן יקרה במרגמה. אמנם למי יעדס ולמי היה עמל? לאנשים חקרי לב אשר הבינוהו והבינו סוף דעתו.

ודע בו עם כל הפלאתנו על רום הגיונו בחקר החכמה אשר עשה כנפים לרוח לעוף במעוף שכלו אל מרומי הפילוסופיא, יש להתאונן על אשר רובי תורתו אשר כתב בספר הם מחקרים רמים ונשגבים פילוסופיים ושכח את עולם המעשה. מלבד מה שהזכרתי מלא חלק גדול מספרו בחקירות על שמת החכם רבי אברהם אבן עזרא הפילוסופית הממונה בתוך סודותיו ופטר סוד בסוד וחידה בחידה ובאחרונה הסוד והפתרון אשר גם הוא כסוד כמום בסתרי מליצות נשאר לקוראים גם מן המעיינים חידה סתומה ועלומה. ואודה ולא אבוש כי אני כאחד מהם אשר מקצת מפתרוניו שגבו ממני. ולפי דעתי יותר מזה היה יכול להביא תועלת כוללת השוה לכל נפש אילו היה נותן את לבו לכתיב דעותיו על ספר מן הנדרש ונחוי יותר לארצו ולעמו בזמנו אשר אל השכלתם וחנוכם לישר דרכם ולאשר רוחם היו פניו מועדות מעורו, שהדברים הכתובים בעט ברזל ועופרת יותרו לדור דור ולא יעברו. דברים כאלה נכבדים יותר מכל חקרי פילוסופיא ואותם היה חייב – לפי התכלית הנרצת לו – להשאיר אחריו ברכה בכתב יושר אמרי אמת, דברים אשר בהם ינהלם לאט מצעה אל צעד להבינם דרכי הלמודים ולהורותם איזה וכשר ואיזה לא וכשר, ולהשכיל בינה להמונם האחוזים בסבך דעות הכל ופתיות, ולהורותם כי לא על התלמוד לבדו יחיה האדם כי אם גם החכמה תחיה את בעליה, וכי אין רע לפי תורת היהדות אם יבחרו בחיים האלה, ומי יודע לשער כמה גדולות וטובות היו מגיעות מספר כזה כתוב מיד אדם גדול כקראכמאל לבני ארצו, כאשר הגיעו לבני איטאליא על ידי ספרו של החכם יש"ר, התורה והפילוסופיא ולבני רוסיא על ידי ספרו של הריב"ל, תעודה בישראל". אמנם ספר „מורה נבוכי הזמן" זה המאור הגדול לממשלת רוחות הנאמנים בין דורשי החכמה, זה המעין הוך לחכמת ישראל התורית והמדעית אשר ממנו שאבו ועוד ישאבון כל המעיינים ישרי לב בעמנו, עוד יש בו ענינים אשר יעירונו לחשוב עליהם מחשבות בראשונה: הלא גם המבינים לשכל מליו ומשיגים כשרון הגיוני, לא מעט יכשלו באבני נגף בדרך מליצותיו. הנה מליצתו קצרה ומצומצמת, לפעמים ידבר בסתר רמזים ובמאמרים כחידות, ואמנם מן המלמד נדרש לשון למודים ושפה ברורה. כאשר הבגד הנאה יתן תאר והדר לאיש אשר יכסה בו כן יפי המליצה יתן יקר ונועם לכל רעיוני חכמה. אבל קראכמאל מנע בכונה זה ההוד וההדר ממחקריו. ואמרתי „בכונה", כי יודע אני ויודעים כל המבינים כי היו ידיו אמונות במליצת לשון הקדש ולא רבים אשר נערוך אליו וישוו לו בדבר הזה. על זאת יעידו הרבה ממאמריו. ואף בכל מקום שאנו מוצאים הקושי והסתום וההסתר בדבריו גם שם אנו מוצאים מעשה ידי אמן במליצתו. ועל כן לא חסרון כשרון גרם זאת כי אם בכונה בחר לדבר סתום ובהסתר, המונע אותנו לפעמים לרדת אל סוף דעתו. וכל זה למה ומדוע? ברור בעיני כי סבות חוציות הביאוהו לזה. הוא היה תלמיד מובהק לרבי אברהם אבן עזרא אשר הלך בדרך הזה לעשות במעשה הסוד דעות ורעיונים אשר רצת

להעלימם, ועשה כן גם הוא; הלא גם הוא היו לו מחשבות אשר ידע כי טוב להעלימן. וזאת היא הסבה השניה. הן ידענו את מראה דמות זמנו ואת העם אשר ישב בקרבו. רבים היו נעויו לב חושבי חכמתו לחמאת וכל דבור ודבור שהוציא מפיו עקשו ושחתו, ועל כן לא יפלא על אשר היה נוהר בדבריו גם בכתב והתאפק מלכתוב מפורש ושום שכל את כל אשר בלבו. יותר יפלא בעיני כי היה לו לב לגלות את אשר גלה. הלא קראכמאל היה איש ירא ורך הלבב—כטבע כל הנרדפים חנם ואף כי הנרדף המעונה והנגוע—, נגד כל כסיל ובער עקש ופתלתול אם באו עליו בחשדות והלשינוהו על שקר להבאיש את ריחו בעיני העם הצמדק ונכנע לפניהם ונתן דין וחשבון על מעשיו ועל כן לא יפלא אם בכל אשר יכול השתדל לבלי תת תואנה למלשנים ונוכלים.

עוד מצד אחר נתן לי הספר לחשוב על ההסתר וההעלם המושלים בו. הנה מה טוב ומה נעים היה ומה רבה היתה התועלת לכל מבקשי תורתו אילו היה מדבר עמנו ונשמע הכל כאשר חשבו בלבו בלי העלם. מה תשובה תואנת רוננים אוילים נגד התועלת הזאת? ירגנו כאשר יחפצו ולא יאבד רעיון אחד ממחקרי לבו, ויען כי לא עשה כן האביד ממנו כמה פנינים יקרים אשר לא ישוערו. ואולם תחת התועלת בא נזק מקצורו והעלמתו מצד אחר. ראיתי ונוכחתי כי קצת מחקריו אשר הוא חשבם לטובה היו לאחדים מבני ארצו למכשולים, וקרהו מה שקרה לרבים מחכמינו כי התלמידים הבאים אחריהם הסבו דבריהם לכונה אשר לא חשבו ולא עלתה על לבם, וקראו בין השורות דברים הרחוקים ממחשבתם, ועוד כפלים היה כן בכתביו אשר הפריז על המדה בקצורם וכתב דבריו מאד סתומים כחידות הסובלים כונות שונות. ראיתי אנשים ההלכו בעקבותיו והם השחיתו התעיבו עלילה וילכו בדרך בקרתם עד הקצה האחרון ושלחו יד בקדשי בני ישראל: בתורה בהגהותיהם, בקבלותינו בהשערותיהם ועל מורינו ומאורינו השליכו שקוצים ועל ספרי התלמוד יצאו חלוצים לחרפו ולגדפו בנסות רוח, ועל כל חלקה טובה שבסם ינוח. מה נאמר ומה נדבר אם נשמע איש דובר סרה על התלמוד לאמר: זה התלמוד אף במקום שדבריו צודקים צריכים להרשיעהו ולחייבו בדין. מי לא יאמר אם זה פרי ההשכלה הלא טוב ממנו אם נסכל. האת איש כזה תנהג הבקרת? לא! הוא בשגעון ונהג. רחוקה היא ממני לגול את האשמה על קראכמאל. נכון לבי ובטוח בצדקתו, וכל מעשיו היו לשם שמים. הוא נחשב בעיני לחכם מעוטש ככל המדות אשר בלעדן אין יתרון לחכמה, הוא תמים היה עם התורה, תמים היה עם החכמה ועל שתיהן נתן נפשו, אבל אלה התלמידים הרעים חשבוהו כאחד מהם והיו בעוכרי שמו נגדו קנאים הסכלים. אכן ברוך אלהים כי עוד יש שופטי צדק בישראל והם יודו לדור דורים כי היה באמת מורה לנבוכי הזמן. יתר על כן יש לי לדבר עוד על דבר אחד אשר ראוי להעיר על דרכו בספרו הזה. כמעט בכל מאמריו

הוא מרבה בהצעות עיוניות מרם בואו אל עקר הענין אשר הוא מטרת הפצו. וכמו כן נראה מכל מאמריו שהיה אוהב שלא יהיה בהם מדרש בלא חרוש ולא נבדל היה בזה מראפפורט ומחכמי ארצו אחרים אשר הפשוט להם כדבר המובן מעצמו, ולא זכרו כי לאנשים הצריכים להם יש דברים פשוטים אף מן הישנים אשר הם להם חדשים, אבל הם דורשים לגלות תמיד תעלומות חכמה, להמציא בחדוד שכלם רעיונים חדשים אף אם כל תועלתם היא רק לתענוגות בני אדם שומעיהם וקוראיהם, בלי שום על לב כי ראשית חובת המחבר והדורש היא ללמד להועיל, להשכיל ולהיטיב ולהחכים פתי. אמנם אם גם נפשי לא ישרה בדרך הוזה אבין סבתו בזכרי את אשר כבר אמרתי ושנית, כי זאת התשוקה נחלה היא לרבים מן החכמים אשר הורגלו לפנים בחריפות הפלפול ולחדש חדושים בדרך החדוד בתלמוד, הם גם אחרי עזבו את הדרך הוזה ונצטו אל דרך הבקרת לא יכלו לפרוק מעליה הרגלם מלפנים, ובוה נבין דרך בקרתו של רפ"פ ודרך חקירתו של קראכמאל.

השער השלשה עשר והארבעה עשר הם לדעתי הנבחרים בכל הספר, בהיותם שווים לכל נפש, לחוקרים כמו להמון הלומדים, נאותים לכלם על ידי לשונם הברורה, מליצתם הקלה, סגנונם וסדרם הנאה ועל ידי תועלתם הרבה. השער השלשה עשר מדבר על מסקת התורה שבעל פה, בו נשמר מכל המונעים ומכל מה שיקשה הכנתו. בו יקום להעיר לב בני עמו להורותם דרך התורה שבעל פה, מציאותה הטבעית אצל התורה הכתובה, נחיצותה מראש התגלות דת ישראל, תהלוכת התפתחותה בתקופת הזמנים והקורות, הגבלותיה והרחבותיה. בדעת והשכל ובבחינה עמוקה יראָה רושמייה ורמזיים דקים עליה כבר בדברי קדמוני קדמונינו באומתנו עד הגיענו לזמן אשר "יאור לנו היום הולך ואור" והוא מימות עזרא והלאה. ואחרי שהעלה אותנו על אם הדרך אשר כבר סלול לפנינו, אז ידבר בחכמה על פרטיה וחלקיה המתחלפים מעט או הרבה בשעור ערכם: דברי תורה ודברי סופרים, מצות התורה ומצות זקנים, מדרש המקרא והלכה מקובלה, מדות, משנה, הלכה, תלמוד וגמרא ואחרים כאלה. בטוב טעם ודעה יפרוש אור על הרבה כנויים ודבורים אשר חכמי התורה שבעל פה רגילים להשתמש בהם. וגדולות וטובות עשה בהראותו פעם אחר פעם איך התפעלה זאת התורה מקורות העתים והמאורעות אשר עברו עליהם אם לתועלת אם לנזק. כמים קרים על נפש עיפה היו עיוניו ולמדויו בכל אלה לנפשות דורשי התורה באמת בעת ההיא אשר היו דרושים כאלה להם חדשים. מובן הדבר מעצמו כי אחר שדבר מתורת הוקנים הנקראת תורה שבעל פה או קבלה בעל פה אשר היא כלולה בספרות התלמודית, לא ימלט מדבר גם על ענין האגדה אשר גם היא כלולה בספרות הזאת. לזה חבר אל השער השלשה עשר את השער הארבעה עשר המדבר על האגדה ועל בעלי אגדה. גם לחקירותיו בשער הזה אין ערוך אליהן. אך מעט מחברים מאשר היו לפניו דברו בחכמה ודעת כמוהו בפנה

הוא, וגם אשר דברו בה רק במקרה והודמן דברו עליה, ורק על מקצת פרטי עניניה ולא על כלם, ולא על משפטיה בכלל, ולא על מחלקותיה. אבל את זה עשה קראכמאל. הוא דורש על הענין הזה כלו, ומגיד עליו יושר אם דרכו מישרים, ומגיד עליו דופי אם דרכו עקלתון. בבחינה מושכלת עיניו משוטטות על כל מחלקותיה, על תועלותיה לדעת מוסר השכל ולעורר הלבבות לאמונה ומעשים טובים, אבל לא הסיר עיניו מחלק האגדה שהוא של דופי ואין בו תועלת מוסרית. הנה לערך תכליתנו במאמר הזה יבין כל משכיל על הדבר כי אין חובתנו לנתח את מאמרו על האגדה לנתחיו, כי לא באנו לפרשו ולא לפלפל בו או לסתרו, כי אם באנו רק לספר מה פעל הצדיק הזה בתארו תכונת האגדה וערכה ולהגיד עליו משפט צדקנו כי מאמרו הזה על האגדה כמו מאמרו על התורה שבעל פה הם הפנינים בספרו מצד החכמה ויושר הגיונם הנוססים בם ועוד רחוק מפנינים מכרם מצד המועיל אשר יביאו לבני דורו, כי באמת היו נאותים לזמנו וגם נדרשים לזמנו. נאותים היו כי על פי הרוב דרך מליצתו בם והסגנון וההגיון המושלים בקרבם הם שוים לכל נפש מן הדורשים, ואמנם גם היו נדרשים להם לערך חסרון ידיעתם של הלומדים בעתים ההן בכל אלה הענינים. מי לא ידע כי בימים ההם כמעט לא היה אחד מלומדי התלמוד אשר היה לו מושג נכון מטיב התורה שבעל פה ותולדתה, מאפן מסירתה וקבלתה, מה מהנמצא היום בידינו הוא באמת מקובל מזמן היותר קדום ומה הוא מעשה ידי אנשים במשך הדורות והזמנים. כלם האמינו דברי התלמוד והמדרשים כפשוטם, כי כל המשנה והגמרא וכל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש נאמר למשה מסיני, וכן לא ידע איש מהם מה טיבה של האגדה, הכל כאשר לכל נחשב בכלל המקובל, ועל ידי דעות מתמיהות כאלה נעשה ערכוב המושגים בפנה היותר נכבדת בדת היהודים ובא כרוב בעצמות זאת התורה. אף כל אגדה זרה רחוקה מן הדעת עם שלא נעלם גם מהם וזוהי יצדיקוה קדש ואומרים שהיא מסוד ה' ליראיו (מונח"ז צד 191 בהוצאה ב'). ועתה מי ישער הזכות והצדקה אשר ירכש לו האיש המביא סדרים ואור ביסוד הגדול הזה! והאיש הזה היה קראכמאל באמת, ועל כן במשפטנו על חקירותיו ודעותיו על הענינים הנכבדים האלה אין לנו כי אם רצון ותודה ואותם כנפש חפצה נביא לקראתן.

אמנם מאד נפלאו דרכי זה האדם הגדול אשר לא בחפזן ילך בדרך גתיבות מחקריו, ולא כתב רעיון על ספר עד אשר זקנו וצרפו בצרף כסף במחשבתו ובכל זאת היה תמיד פחד קוראים עליו בשלחו אותם חוצה. ועוד זאת אשר לעתים שם מחסום לפיו ולא דבר את כל האמת וגם זה על היות עליו פחד הסכלים הפראים. במקום אחד אחר שדבר ארוכות וקצרות על דבר המסורות במקרא (שם 164) כמה הוא מתנצל ומצטדק על אדות חקירתו ודעתו בענין ההוא ומבקש בתחנונים סליחתם אם אולי לא ישרו בעיניהם פשטיו ואומר: אם לאיזה מהקורא יהיו טעמינו קלים בעיניו ואולי כל דברינו

לדבריו חלומות לפי שאינם כפי הלשון והדרך המורגל אצלו וקבוע במחשבתו מילדותו בכיוצא באלה הענינים הנה הרשות נתונה בידו, אך ראוי וחיוב הוא שלא יאשים את המחבר או יחדשהו בחשד גדול או קטן וישלם בזה רעה תחת טובה, מאחר שכל כוננתו ומגמתנו בזה המאמר כלו וביחוד בשער הזה (שער י"ג) ובאותו שאחריו רק לתת כבוד לחכמינו לשמם ולזכרם, ולעשות שלום בין השכל ובין שתי התורות ולגלות שורש ומקור לדברים שאו"ה וקלי הדעת מעדתנו מוענים עליהם בשחוק מרבה להכיל. וכן עוד במקומות אחרים בשני השערים האלה מרבה להצדיק נפשו על שנשאו רוחו לחקור בענינים האלה (צד 191, 198) וכל זה למה? מפני תרעומות העקשים. ואולם לפי דעתי לא יאות לנעויו לב הכבוד שקראכמאל יכנע לפניהם ולא נאוו להענק להיות חרד מפני ננס. איש חוקר כמוהו אשר רוחו מלא מאמתת חקירותיו ומשפטיו, ההוא ידאג ויפחד ממה שיאמרו הבריות הסכלים? יאמרו מה שיאמרו, אין עליו כי אם לשמוע אל משפט הישרים בלבותם שוחרי תורה ומבקשי חכמה באמונה ותם לבב. ומה הוא משפט אלה? הוא משפט צדק ואמת. הם יתנו תודה וברכה לו כי פתח לפניהם שערי בינה בשני השערים האלה ויאר להם הלילה אשר היה פרוש על אלה הפנות. ראפפורט בקינתו אמר על קראכמאל כי מיום התראה פנים עמו נהפך לאיש אחר. ומי לא ידע כמה עצמו מפעלי קראכמאל עליו! עד נאמן על זה ערך, "אגדה" בערך מלים שכל הדברים הטובים אשר נמצאו בו נמצא גם בשער האגדה לקראכמאל ובלי ספק קבלם ממנו. אף כמקרהו קרני גם אני, כי משני המאמרים האלה מאד התפעלתי לדרוש ולחקור על ענינם, ואף כי ברוב דעותיו הפרטיות רוח אחרת עמי כאשר יבין המעיין במקומות מפוררים בספרי "דור דור ודורשיו", על כל פנים שרש דברים אשר נמצא בספרו פעל עלי ומכחינה הזאת היו שערי הערה לקצת מחקרים בספרי הנזכר ועל זה אודהו מלה.

אם ראינו כי ממורך לב היה חס על הגשי אנשים תועים מאין דעת, ראינו גם כן כי בדבר אחד לא שם מעצור לרוחו ודבר בקנאה על משחתו ונזקו הרב ככל הדברים אשר היו בלבו והוא: הקבלה. דבריו בהמצאה המויופת הזאת שקראו התועים חכמה, אם גם היו מתונים, נרגש בהם קנאת לבו והיו כמדקרות חרב. ודע כי הוא לא היה כאחרים מחכמי הדורות האחרונים אשר דברו עליה ומתהללים בידיעתה בלי דעת אותה ובלי הבין שביליה ולבלי שמוע אף לשונה, כי קראכמאל קרא ושנה והבין כלליה ודבוריה ודרך לשונה והעמיק בה עיזו ועל כן היתה לו הצדקה לבוא עמה במשפט. אכן בדינו לבקר משפט יצא בהשכל ודעת, לא יריב ולא יוכח כי אם יעמיד טענות מכחישה נגד טענות מאמיניה, ואם חדל להכריע ביניהם זה היה מדעתו כי לא היה צריך להכריע, שטענות מכחישה עדות אמת היא לעצמה, וכל אשר רוח בינה בקרבו יודע מעצמו על איזה צד האמת תמצא. ומשפט מתון בנחת כזה הוא באמת כמדקרות חרב יותר מדברי ריבות קשים.

אמנם לא די היה לו להביא את מענות המכחישים אשר מעצמותיהן רק נוכחנו כי לא בחכמת חכמינו הקדמונים חוללה זאת הידיעה המדומה, כי עוד יותר מזה עשה בהראותו המעין הנרפש והמקור המשחת אשר מהם תוצאותיה, כי דעותיה אף לא על אדמת תורה ה' תמימה צמחו, אך הן מטעים זרים סורי דעת נכריה דברי הכל והפל הנה, לקוחות מכתות דתות בעמים או גם מכתות הטועים בקרב אומתנו (שער ט"ו). הסכלים אשר קדש יאמרו לה רגזו וקללו אך הוא עם כל מורך לבו לא חת, כי אמר יקללו הם והטובים יברכוני, ובאמת למשכילי עם היה בזה די להפיל אשיות זאת הקבלה ולהרום חומותיה. והנה לא נעשה שקר בנפשנו לחשוב כי אחרי השתדליותיו הרבות להגדיל התורה על פי החכמה ולהאדיר החכמה על פי התורה הצליח בארצו להשיב הכל מאולתם. לא כן היה; לא חסרו הסכלים ולא פסקו המקובלים ולא חדלו החסידים, ואך מעט מן הלומדים אשר המו ללמודיו און שומעת. אולם לערך החשך והאפלה אשר כמו פני ארצו, לברכה יחשב אף אם מעט קרני אור יאירוה ולו תהיה צדקה כי מירו קרנים למו.

אמנם חוץ לארצו היו המעמדים אחרים. שם מורדי אור מעמו, קנאים שונאי חכמה במלו במעומם, ואם היו לא ירעו ולא ישחיתו כי אין להם שומע. ועל כן זה הדרך אשר התוה הוא בדרישת התורה ואתו עמיתו ואיש בריתו ראפורט היה להם אם הדרך. רבים למדו ממעשיהם ודרכו בעקבותיהם, וכאשר לפניהם מעט זמן היו מבני פולין אשר זכו את הרבים להורותם דרכי הדקדוק והחכמת לשון הקדש ובאור המקרא (בן זאב ר"ש מדובנא ואחרים) כן גם אלה המאורות הגדולים זכו את הרבים בשטת חכמת הבקרת אשר הכינו ויסדו, אך לא נכחיש גם, כי כהמה ממשכילי פולין אשר היו מורים לרבים מבני אשכנז והשקום לרויה מבארם ובאחרונה התכחשו להם ואמרו: לנו המים! אף כן אלה שני הגדולים הפולנים, הראשונים לשובב נתיבות לפנינו בחכמת התורה והאצילו מרוחם עלינו, לא ראו שכר שלם תחת טובתם אלינו. אני ראיתי אחרים מן המחברים בארצותינו אשר מימיהם שתו ושמותיהם לא היו מוכירים ועוד יותר לקחו מפריש ושמו בכליהם כאילו צמחו על אדמתם. אמנם אלה צרי העין במלאכת רעיהם לא בין הגדולים והטובים בנו יחשבו. גדולי חקרי לב לא כן עשו, וארמוז רק על צונץ ועל הכותב דברי ימי היהודים והיהדות מרדכי יאָסס אשר הגביהו שניהם את קראכמאל למעלה על כל חכמי דורו. ואחד המשכילים המצוינים בעמו (רבי יצחק בער לעווינאן) היה אומר עליו שמהפירות אשר נפלו תחת שלחנו של רבי נחמן קראכמאל יצאו לאור כמה ספרים בידי משכילים שהיו בימיו שהיו מלקטים ומקבצים אותם (ז'). הוא

(47) פה מצאתי מקום להעיר על מחברת יקרה מאת החכם המופלא ש... הורוויץ, ציון לנפש רנ"ק אשר בטוב טעם ורעות יספר מקורות רנ"ק וידבר בעיון עמוק מעניני ספרו מונה"ז, ובהיות שאין מטרת מאמרי כמטרת מחברתו לא יכלתי להשתמש בה. זה הדבר אשר

אמר כן על ספרי משכילים ברוסיא וכלל גם ספריו אשר חבר עמהם, ואני מוסיף כי ראיתי גם מאמרים ומחקרים ממחברי ארצותינו אשר מחקרי קראכמאל נכרו בהם. אברך את ה' אשר יעצני ונתן בלבי להכיר ערך קראכמאל ומשנהו עמיתו ראפורט כי רב הוא, ומנעורי נפקחו עיני על כשרונם הנפלא, ועל כן כל אשר בא לידי מחבוריהם ממאמריהם גם ממליצותיהם קראתי באהבה וברצון, ואודה ביושר לכבי כי לא מעט הפעילו עלי ואבנה גם אנכי מהם. מאד היה זה לי למורת רוח אם ראיתי אנשים חכמים אשר בגבה רוחם יראו יביטו על משכילי פולין ורוסיא כאילו הם האחרונים בתוך קהל החכמים. לא כן הוא משפטי עליהם. כבר לפני שנים הודעתי נאמנה בדבר הזה אל אחד מידידי בפולין (רבי נחום סאקאלאו בווארשא) אשר גליתי לו מחשבותי אדותם ואמרתי במכתבי אליו כי בבחינת יתרון הכשיר חכמתם היהודים המשכילים ברוסיא ובפולין חשובים בעיני מאד מאד, ואני אומר כי מרוסיא ופולין תצא תורה, כי שם הלבבות מתלהטים לחכמת ישראל, שם ידרשוה ממקורה, שם יעטוה תהלה במעטה לשון נביאינו, תחת אשר בומננו ובמדינותינו יחללוה בהפשיטם מעליה בגדיה החמודות את הלשון המקודשת לה ואשר היא החבל המקשר את כל בית ישראל. יאמנו נא דברי אליך בחירי כי ספרי „דור דור ודורשיו“ אשר לו הקדשתי מיטב חיי רק בעד אחינו בפולין וברוסיא כתבתי. כן היה משפטי עליהם אז בעת כתבי דברי על ספר, וכן היה משפטי מיום עמדתי על דעתי ובינותי בספריהם ובחנתי התפתחות רוחם ואף כן הוא עוד משפטי היום.

וזהר החכמה אשר יצא משני המאורות הגדולים קראכמאל וראפורט היה הולך ואור גם לשכניהם בפולין של רוסיא ובלוטא ובכל יתר מדינות רוסיא. אבל בכל זאת כל האומרים כי הם היו הראשונים אשר מאתם יצאה תורת ההשכלה ומהם באה ראשית ההערה לחכמת הבקרת לאלה הארצות, לפי דעתי אינם אלא טועים. כבר בזמן כביר לפני זה נזרעו גרגרי הורע הראשונים בריאים וטובים בארצות ההן. הגאון רבנו אליהו מווילנא הוא היה הראשון לתרומת החכמות בקרב עמו. ידעתי כי רבים ינענעו לי ראש ואולי אהיה לשחוק בעיניהם כאמרי כי זה הגאון החסיד מאין משלו היה משוחרי ההשכלה, ובכל זאת כן היה. הנה הגאון מווילנא נחשב בעיני אבי בקרת התלמוד, המשנה והברייתות והמדרשים הקדמונים באמת, כי בקרתו לא היתה יציר שקול הדעת מולדת ההשערות כי אם הוצאותיה משווי המקורות והנוסחאות והוא לא יזכר. הוא אבד ושבר בריחי הפלפול של הכל ושל שקר ושם במקומו פלפול של דעת ואמת והוא גם הבקרת האמתית. הוא פתח חרצובות האונם אשר נטל ר"ת על הדרושים ואסר הגהת הספרים והגדיל מאד לעשות

אמר עליו ריב"ל מצאתי כמחברת ההיא עד 61 שכן ספר החכם הסגור ר' אליעזר צבי צווייפעל במכתבו אל המחבר.

בתיקוניו ובשנות הנוסחאות והעמידן על אמתתן, אלה הנקודות הן עקר בקרת התלמוד. הוא עסק בחכמות העולם ונטע האהבה אליהן בלב בנו וקרוביו ותלמידיו, והעיר את בני עמו ללמוד - חכמת לשון הקדש ודקדוקה, ובימינו נתגלה מאמר ארוך אשר חבר וכתב בחכמת הרקדוק ונדפס (בספר השנתי כנסת ישראל), ואף הוא היה מורו את אחד מתלמידיו (רבי ברוך משקלאוו) שיעתיק מן החכמות ללשון הקדש כל מה שאפשר ואמר בפירושו: כפי מה שיחסר לאדם משאר חכמות לעמת זה יחסר לו לאדם עשר ידות בחכמת התורה. כן יסד הגאון הזה וכן צוה. ועתה מי זה יאמר לי כי הפלגתי באמרי כי הוא, הגאון מווילנא, היה הזורע הראשון על אדמת ההשכלה בארץ רוסיא? ואולם אודה ביותר לכב כי נרגרי הזרע אשר זרע אך מעט מעט עשו צמח, כי לא יולד גוי פעם אחת וחליפות גדולות בהשכלת העמים לא בין לילה תבאנה, אף כי בארץ אשר מונעים רבים יתיצבו על דרכה להכשילה. ועל כן עוד חלפו שנים עד החל הזרע לצמוח, עד בא האיש הנכון להחיש הצמיחה, איש אשר כל ישעו וכל חפצו רק לפנות המונעים מן המסלה והמעכבים להשיג המטרה. האיש הזה לא היה מן הרבנים ולא מן היושבים בשבת תחכמוני אשר תורתם אומנותם ותוך ארבע אמות של הלכה הוא עולמם, אשר כאלה רבים היו בפולין וברוסיא בכל הזמנים, אבל היה איש מן העם זמנאמי העם, ומעורב בין העם, אשר גם ידע את מחלת העם והבין גם במה לרפאותה והאיש הזה היה החכם והישר והנאמן לעמו רבי יצחק בער לעוויונזאהן.

איש ישר היה בדעותיו. בתורה ובכל תושיה, נאמן בית החכמות ועל ראשו נזר השכלה נאמנה. בקי היה בלשונות זרות, ידיו רב לו בספרות המדעית בישראל ובעמים, ונאדר בנעים מליצת לשוננו הקדושה אשר בה היה אחד מן הנבחרים, אך גדולה מכל אלה המעלות היתה מדת אהבתו לעמו ובקשתו להועילו כיכלת ידו ורוחו, להוציאו מיון מצולת הסבלות אשר נשקע בה ולהרימו לתור מעלת אנשוחו, ולהביאו אל יעירתו האמתית אשר נפקדה עליו מראש להיות עם חכם ונבון נגד העמים, אשר בקשו בכל מאמצי כחם קראכמאל גם ראפורט להשיג בארץ גאליציען, השתדל הוא להשיג גם ברוסיא ארץ מכורתו, הוא והם שוו נגד פניהם מטרה אחת והיא השכלת עם, אולם דרכיהם אליה לא היו שוים, ועל כן גם שיעור הצלחתם בהשגת זאת המטרה גם הוא לא היה שווה. כבר ראינו ונוכחנו כי הדרכים אשר ברו להם קראכמאל גם ראפורט לא היו מאד נאותים להשיג התכלית הנרצת, כי יותר מאשר נתנו זרע לוורע זרע השלום לברכה נתנו זרע למחלוקת, ויותר מאשר משכו לב רבים לאהבה אל תורתם רחקום ממנה, יען כי למוריהם היו חרשים ומשפטים כל ידעום, וגם הראיות אשר הביאו לא היו לפי דרכם כי היו ילידי בקרת עיונית אשר נחשבה להם חזונית, ולאנשים פשוטים הולכים לתומם דרכים כאלה לא יתכנו. לאנשים אשר פחד החכמות עליהם ערכו שלחן

מתבשולי המדעים מרם הודיעום כי אין מות בסיר. ואף על כן לא יפלא כי לא הצליחו בארצם להשיג ממרתם בשלמות. אמנם לעווינואהן בין הבין את אשר לפניו, הוא הכיר את אנשיו אשר אליהם פנה בלמדו בתוכחותיו ומוסריו זבחר לו דרך רוח העם אשר הוא דובר אליו. לא בחדושים יקרב אליהם, לא במחקריו יבקש לו און שומעת אף לא השערות הכיא לקראתם כי אם פנה דרך לפניהם למכוא פתח החכמה ומגמתו להורותם כי אין סכנה לתורה ולדת על דרכה, ובסירה אין מות ובכוסה אין רעל, וכל זה הורם על פי דרכם בהבינו להם דעת קרושיהם בדבר הזה, דעת גדולי האומה מראשוניהם עד אחרוניהם אשר אין אחד בהם אשר ישל ספק בגדולת תורתם צדקתם וחסידותם ויודעים נאמנה בראיות ברורות גלויות ומפורשות המראות מה היה מצבם לעמת דרישת החכמה וכמה הוקירו ערך ההשכלה, כי כלם במעט יוצאים מן הכלל היו מחזיקים בכרותה ויהיו מבקשיה ודורשיה. ועתה לא יתכן כי לא תהיה הדרך הזאת צלחה ובאמת עשתה והצליחה, כי רבים מאשר פחדו פחד לפנים חזקו ואמצו לבבם לגשת אל החכמה ויחזקוה במסמרים עם התורה וקימו בנפשם: אחוזו בזה וגם מוז אל הנח יריך.

אלה הלמודים הניח בספרו היקר תעודה ביש ראל. זה הספר קנה לו שם תפארת בעמו ובארצו בין כל הנבונים בלי הבדל המפלגות השונות אשר נפלגו היהודים בארץ רוסיא. משכילים, רבנים וגם מן החסידים דברו טובות עליו וישבחוהו וירוממוהו בקהל עם. המשכילים כלם שמחו לקראתו כי הסיר אבן נגף גדולה אשר גדרה דרכם. גם הרבנים לא מצאו בו דופי אחרי שיסד כל דבריו על ראיות מחכמי התלמוד ומדברי גדולי התלמודים אשר כל היוצא מפייהם להם קדש. אחד מן המפוארים בהם רבי אבלי מוילנא נתן הסכמתו עליו, ויהי כאשר שאלו אותו אנשי ווילנא מה ספר זה מה טיבו ומה חסרונו? ענה ואמר: לא נמצא בו חסרון כי אם זה שלא חברו רבנו הגדול רבי אליהו החסיד מוילנא. גם מגדולי רבני החסידים לא מנעו ממנו קלוסם והיה אחד המיוחד בהם החסיד רבי ישראל סדיגורי הידוע (הקדמת המויל הוצאה שניה). החכם ראפפורט כאשר הגיע זה הספר נגד עיניו וקרא בו היה שמח לקראתו שמחה גדולה וכתב אל המחבר מכתב תודה ואמר כי מצא בספר הזה דבר אשר מאז קוה לראות כזה יוצא מאחד החכמים בישראל. ולמה לא היה הוא זה האחד? את זה לא הודיע, אבל הודיע לנו דבר אחד במכתב ההוא וגם הוא יקר לנו בהודיע לנו על פיהו, מה בין מבוקשיו של ראפפורט בכתיבת ספריו להרבות חכמה ובין מבוקשי לעווינואהן בחבור ספרו הזה אשר גם תכליתו למען ישוטמו רבים והרבה הדעת. הנה במכתב ההוא אשר קלם בו ראפפורט את מעשה ידי לעווינואהן, אמר עם הספר: איך ירחב לבך אם תזכור ותחשוב כי בנים יבואו ועם נולד יודוך ויכבדוך על המוב אשר עשית עמכם. הננו רואים בדבריו האלה כי הוא יעמיד במדרגה העליונה את הכבוד אשר ינחלו החכמים עקב פעל ידם ואת התודה והקלוס המגיעים

להם מכני אדם וכבר הודעתוך כי רפיון התכונה הזאת שהיא אהבת הכבוד ובקשת התהלה היה עצם תכונת ר"פ. ואמנם מה היו מבוקשי הריב"ל? הוא לא לשם כבוד ולא לשם תהלה עשה מה שעשה כי אם כל מעשיו היו לשם שמים ולשם טובת עמו. וכן מפורש יוצא מהקדמתו לספרו הזה, שם אמר כי לא קנאת סופרים להיות נמנה עם הנכבדים ולהכבד בין המחברים הניעוהו לחבר ספרו, כי יודע כי כבוד איש אך כצל ותפארת אדם אפס ותהו, אבל לבקשת רעים להניד להם איזה למודים הכרחים לשלמות הישראלי נוספים על למוד התלמוד והפוסקים התאמץ וכתב ספרו, ועל כן לקח שכרו משלם כי גם חפצו בידו צלח תמים ושלם.

הספר הזה אין בו לא חריפות ולא סברות, לא פלפול ולא השערות, אבל הוא אוצר דעות חכמי ישראל בדורות הראשונים והאחרונים בבחינת הלמודים החצוניים ההכרחיים ללומדי תורה. בסדר נאה הן ערוכות באוצרו, מדברו כלול בהדר מליצה צחה, ומשפטו בצדק ובשובה ונחת והכל אל מקום אחד הולך, והיא המטרה אשר שוה המחבר נגד עיניו בלי נמות ממנה אף כפסע, והוא עצמו ביושר לבב מצמדק שאם לפעמים נמה ויצא ממרכו בונת הספר לא עשה כן כי אם לסבת התועלת המגיעה מן הדבר. ואמנם המטרה אשר הציב לו בחקירתו היא להשיב תשובה מספקת על השאלות הגדולות אשר התעוררו בעת ההיא ברב עז וכל נאמני ארץ ברוסיא ופולין היו מבקשים פתרונו. עקר השאלה הוא: איזה הם הלמודים המוסיפים שלמות לאיש הישראלי בהתחברם אל למודי התלמוד והפוסקים. והשאלה הזאת תפרד לחמשה ראשים. האחד: אם ידעת לשון הקדש ודקדוקה הכרח לבעל דת היהודית? השני: אם מותר ללמוד לשונות העמים? השלישי: אם מותר ללמוד חכמות חצוניות? הרביעי: מה תועלת בידיעתן? החמישי: אם לא יצא שכר ידיעתן בהפסד האמונה? ועל כל אלה יתן תשובות נכוחות מכריחות לקבלן. וידן ויוכיח בראיות ברורות חיוב ידיעת לשון הקדש על פי דקדוקה, עין בעין יראם גודל התועלת ללמוד לשונות אחרות, ויברר היתר למוד חכמות חצוניות ומציע לפניהם התועלת המגיעה מאלה החכמות, וכי מועים כל האומרים שהחכמה נזק לתורה ולאמונה. ואמנם ראיותיו לא לקח מעיון השכל לבד, כי אם לקוחות מן הנסיון אשר לא יכזב, מתוך הקורות והתורות של גדולי האומה אשר הם עדין המאשרים ומקיימים משפטו ודינו. החכם הזה איש המעשה, וכל מנמתו לתת לקח טוב לבני עמו הדרוש לאשר נפשם ולפדות רוחם מפחת סכלות ודעות טפלות אשר דבקו בהם, ועל ידי זה ישיגו גם אשר זמני להפדות מחרפת העמים המלעיגים עליהם. והיש חכמה מעשית גדולה מזאת אשר שם המחבר למטרת חפצו? ויען כי זה מנמתו בספרו, ולתכלית מעשית עיניו נשואות, אף על כן דבר בו גם על ענינים מעשיים אחרים אשר התרשלו מהם בני ארצו אף שגם הם הכרחיים לטובתם וקיומם, ויורם את דעות רבותינו הקדמונים גם בבחינת אלה. ומדבר בחכמה על יקרת הערך לעסוק

בעבודת השרה, בכל מלאכת מחשבת וללמוד אומנות ודומיהן ממעשי ידיים. ואף לכל אלה יביא עצמותיו מתורות קדמוניו וממנהגם. אך לא בספר הזה לכד כי אם גם בספריו האחרים אשר חבר היו תמיד עיניו נכונות על התועלת המעשית. הנה ספרו „זרובבל“ הוא סניגוריא בעד התנו ובעד התלמוד, וספרו „אפס דמים“ נגד המעלילים על היהודים עלילות דם, וזה מעשה צדקה באמת וחכמה מועלת בפעל. ועתה אלה הפנות אשר ידעתן דרושה לחיים היו הענין אשר בחר זה הנאמן לעמו לענות בו. בהן ראה טובת האומה והן גם המעברה אל ההשכלה, וגם לא מעה! ואף ראה פרי פעולתו בחייו, ובלב בוטח יודה לאל על אשר זכהו לכל זאת, ואמר בהקדמתו להוצאה השנית: הספר הזה (תעודה בישראל) היה הנר הראשון לרגלי ההשכלה פה במדינה לאחינו בני ישראל, רבים ממשיכיליהם וסופריהם הלא בפייהם ובעטם יענו כי לנגה זרחו הלכו ויאר להם הדרך. אמנם הוא ראה רק ראשית בכורי פרוי אך אנו רואים כלו. פרוי למרבה במלא רחב ארצו ונתפלא על המראה. ידעתי כי לא יבקש אדם ממני כי אחיה מונה וסופר פה את המון המשיכילים הנאמנים אשר ברוסיא ופולין אשר היו סרים למשמעתי וילכו במועצותיו, כי אם אספרם מחול ירביון, אבל את זאת אומר כי המשיכילים האמתיים והמתונים אשר אמרו לדבק טוב, דבק החכמות עם חכמת התורה, בהתלהבות שוה אחו בשתיהן ובשחרם מדע ותושיה לא הניחו ידם מן התורה. אחרים מהם ידעתים פנים אל פנים והשתעשעתי עמם בתורה ובחכמה, ומה מאד השתוממתי על המראה, בראותי בקיאותם בכל חדרי התורה, המקרא ומפרשיו ערוכים ושמורים בפייהם ובלבם, מכל התלמוד והמדרשים לא חסר להם דבר, ומצד השני היו משיכילים מובהקים יודעי מדע ובקיאים בספרות החכמה הכללית. אכן עוד יותר מזה נודעה לי מעלתם מתוך כתוביהם. בכל חלקי חכמת התורה ובכל המדעים השונים כתבו ספרים ומאמרים, בעיוני ההלכה והאגדה על פי מדת ההגיון והבקרת הרחק מאד מדרך הפלפול, בחכמות הלמודיות והמטבעיות, בחכמת החשבון והשעור, בידיעת הגיאוגראפיא הטבעית והמדינית ובחכמת דברי הימים לעמים ולארצות וביחוד להאומה היהודית, וכמעט לא היתה חכמה אשר לא נגשו אליה. ולצדקה יחשב להם כי לכל הדרושים לחפציהם מן הידיעות והחכמות עשו לראש הדרישה בחכמת לשוננו הקדושה אשר בה כתבו כל מה שכתבו במליצה יפה ונבחרת, עד כי היתה להם זאת השפה לשון חיה. זה כחם לדבר עמנו יהודית נחשב בעיני למעלתם היותר גבוהה.

ארץ אשכנז בראשונה הרה וילדה מליצת לשון הקדש וארץ רוסיא ופולין גדלה שעשועיה. שם מקמנם עד גדולם יודעים לכלכל דבריהם במשפט הלשון הזאת, שם נחה רוח פיומי אמתי על מאות מאנשיה ושרו בשירים משירי ציון ובשפת ציון, ואני ראיתי אחדים מהם אשר הם משוררים במלא המוכן ויוכלו לזאתהרה עם גדולי המשוררים בשאר לשונות. בין אלה אשר הכרתי שכבר

מתו, ואשר אכירם והם חיים עמנו היום מצאתי עוד מעלה נפלאה כי עם שעקר אומנותם הוא הפייטנות היו גם חוקרים במדעים אחרים ובקיאים מאד בתלמוד. והנה אם נשאל: אחרי שנות מספר מן החשך והאפלה אשר נחו על הארצות הן מי ילד את החליפות המבהילות האלה? הלא בצדק נשיב כי זה החכם לעוויונאחן הטיב את אשר דבר כי ספרו היה הנר הראשון לרגלי ההשכלה במדינתו לאחינו בני ישראל, כי באמת היה הוא המעורר הראשון בארצו אל ההשכלה. כפטיש יפוצץ סלע הבה לרסיסים את הקליפה הקשה מעליה ויאמר: יהי אור ויהי אור, כנגה הולך ואור, כפלים לתושיה מדור אל דור עד עצם היום הזה, ואין אדם מדבר בצדקה יכחיש כי זה האיש גדולות פעל בעמיו וצדקתו להם אין להגיד. איש לא יכחיש כי החליפה אל הטוב בקרב עם כביר כעמו אשר הוא היה מחוללה מראה נשגבה היא על גפי מרומי חכמת ישראל ופועל שגיא בדברי ימי אומתנו, ועל כן לא יכחיש גם כי חליפה כזאת תשוה להכתב בספר לזכרון לדור אחרון, ולהחקות בעט ברזל ועופרת על לוח תולדות היהודים גם מסופרים חוצה לארצם. ואמנם ההיתה כזאת? לא! בארצותינו עוד לא קם בנו איש אשר שם לב לכל זה. הן כותבי דברי ימי היהודים אשר הם הנקראים הראשונים לתאר תנועה חוקה כזאת, לספרה ולהשאירה לדור יבא, המה מחשים ונאלמו דומיה כאילו אין דברי הימים ליהודים בפולין וברוסיא. אמנם יתאפקו יחרישו וידמו כאלם לא יפתח פיו, בעבור זה לא ימח זכרון אלה המעשים מלוח לב כל איש ישראל הנאמן עם עמו ועם תורתו. פרי מעשיהם בחכמת התורה ובכל דבר חכמת בינה והספרות העברית הרחבה אשר נולדה שם מעת החילם לעשות עד היום הזה, היא תגין בעד שמם וזכרם; היא תהיה להם שם ויד אשר לא יצענו לעד. כמה פנינים יקרים נצפנו בקרב זאת הספרות ונכון לבי ובטוח כי תחת אחד מספרי ההשכלה אשר יביל אלה הפנינים שכתבו הם בלשון העברים יחלפו ויאבדו מאה ממה שכתבו המלעיגים עליהם בלשון עם ועם. הם הבינו כי התורה אשר היא לנו קדש דרושים לה גם בגדי קדש. ואולם דע כי אלה המלעיגים לענם לא יבזו לשתות מים נגובים מבארם ולשלוח ידם אל פרי עץ הדעת אשר נטעו ואכלו ממנו אבל בכחש. ברכים מאלה המלעיגים נתאמת המשל ההמוני: הבוזה שחורחך הוא יקננה. כן אלה בוז להם לענו לחכמתם ולבסוף קונים אותם במשיכה, נגבו מהם וכחשו גם שמו בכליהם ותחת טובתם עליהם עוד ישלמו להם רעה לעפר אחריהם בעפר, להשפיל כבודם לאמר כל פעלם מאפע.

אמנם לא כלם מן החכמים בארצותינו אשר כתבו דברי תורה ומחקרי חכמת ישראל בלשון אשכנז ולכו ארחות עקלקלות האלה. לרוב ראיתי כן באנשים אשר רפו ידיהם במליצת לשון הקדש, ובכל עת בראותי ככה זכרתי את משל השועל והענבים החמוצים. אבל חושבי שם החכמה באמת, אף אם הם מן הסופרים אשר לא יכתבו רק בלשון העמים, בעבור זה לא יקל בעיניהם כל הכתוב בלשון הקדש. אחר היה החכם רבי יום טוב ליפמן צונץ,

הוא קבל האמת ממי שאמרה ובכל לשון שאמרה, הוא היה החכם האמתי הלומד מכל אדם, גם לא היה כאלה מגנבי דברים ומעפרים עוד בעפר אחרי אלה שנגבו מהם כאותם שזכרתי, כי אם היה נוהג באמונה עם קנין אחרים, ומוכיר לטובה כל חכם וחכם כגדול כקטן שלמד ממנו אפילו אות אחת; הלעג והבוז לחכם מן החכמים אף אם לא היה כרוחו נבזה בעיניו נמאס, כי כן היה טבעו, לא יריב בחמת קנאה עם אנשי מצותו, לא יצעק חמס על מנגדיו, ולא ישמיע בחוץ קולו במעשה ידיו להתפאר. דרכו בהצנע, דברו בשובה ונחת, משפטו בצדקה וכל מגמתו לתת תפארת לתורת היהודים, להגדיל כבודו נגד העמים ולראות הרחבת גבולות ההשכלה בכל מקומות מושבות היהודים. אם נשכיל ונתנון בכל אלה הנקודות הנה לפנינו זה האיש צונץ בעצם תומו. ווען כי היה כן, וכל חבוריו מעידים ויגידון כי כן היה, על כן היה האיש המצוין אשר באהבה ובשמחת לב ראה החליפות לטובה אשר התחדשו בפולין וברוסיא לתרומת ההשכלה, ויהי מכבד ואוהב נאמן לכל האנשים אשר היו בעוזרו זאת התרומה לכבוד עמו. ואמנם כעבור זה גם הוא זכה כי גם ענתה בו צדקתו וזא על שכרו גם מהם, כי כל משכילי פולין ורוסיא חשבוהו כרם וביראת כבוד הביטו אליו, וכאהבה קראו בספריו ושאלו בששון מכארו. ואף אם יקשה מהם לשאוב על נקל, כי כל ספריו כתובים בלשון אשכנז וכמעט נדמה זה באילו אבן גדולה על פי הבאר, אכן מי לא ידע טבע אלה המשכילים שאין דבר יקשה מהם במקום שהם מקוים למצוא דרך השכלתם, ועל כן גם בוגיעה רבת כבשו את המונע וגללו את האבן מעל פי הבאר. ואולם יותר מאשר להם היה צונץ מורה דרך לכל הסופרים בחכמת ישראל בארצותינו. כאחד מהם גם אני. כבר בימי בחרותי קראתי ספרו על הדרשות. כמו שלש שנים אחרי צאתו לאור הביא המקרה אותו לידי והייתי בו בשקידה וכבדתיו והוקרתיו ולמדתי ממנו הרבה, כי פתח לפני שערי בינה והעיר בקרבי האהבה אל מחברו והיא לא קשה ממני עד היום עד אחרי מותו שמרתיה.

ראשית בכורי בקרת נאמנה בספרות היהודים באשכנז במאה הנוכחית למספר הנהוג הביא לנו במנא הנינונו איש צעיר לימים וכביר ברוחו החכם יום טוב ליפמאן צונץ והניחם לפני מובח חכמת ישראל. הן אמנם כי כבר לפניו בדורו של החכם רבו משה בן מנחם נצני המדע החלו לפרוח בקרב אומתנו ונפוצו מעינות החכמה בארץ אשכנז, אבל גם בן מנחם גם כל הדור ההוא עוד השאירו דים לעשות, כי לדרוש ולתור בחכמת דברי ימי היהודים ובבקרת ספרותנו אך מעט היה להם ענין לענות בו, ובבחינה הזאת נחשוב כי היה צונץ הראשון בארצו אשר נתן את לבו להגות ולחקור בפנה הזאת ולשובב גתובותיה. עם הצדקה אשר עשה צונץ לפני עמו להורות להם דרך תבונות גלות עמוקות חכמה בספוני טמוני ספרותם, עוד למד דעת את העמים כי

לא דבר ריק הוא אשר הקב"ה כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים וגלגל מעלינו חרפתם אשר חרפנו רבים מחכמיהם לאמר: אין חכמה בישראל. מכל כתביו יתודע ויגלה לנו בדברים ברורים כי היה ראש מנמתו תמיד להראות כי לא אלמן ישראל מחכמה וספרותה אצ"ר מלא דעה והשכל. מאמר הראשון אשר חברו בימי נעורתו נושא זה הרעיון על מצחו. ענין זה המאמר הוא: דברי מחקר על אדות הספרות הרבנית (48). אם גם הוא מראשית פרי תבונתו מִדְּקָרוּ בו תמים ושלם, וכזקן ורגיל ידבר אלינו. בבניה עמוקה יחקור לדעת מה הם העיונים אשר נדרשו לנו לעמוד על שרשם ולהתבונן בהם בינה, למען הוציא מתוך ספרות היהודים פנינים יקרי הערך הממונים בקרקעיתה. בו סופר ומונה את כל פרטי המחקרים אשר הם דרושים לחפץ הזה, ואשר בהקבצם יחד נאותים להכין וליסד חכמת ישראל עד תכונתה. אם נבינה בכל פרטי המלאכות אשר יעורר עליהן את חכמי דורו לעשותם, נמצא כי הם מקיפים את פנות הדרישה אשר היו בקרבנו לפעולה מיום עמדו להאיר נתיבות הדרישה והחקירה עד הנה, ומצד הזה אחשוב כי הוא היה המעיר הראשון על כל אלה, והיה יועץ לרבים במה יזכו ארחס, ועל כן לא אחרל להגיד כי זה האיש הצעיר כבר בראשיתו היה מורה דרך לרבים. אמנם צונץ לא לבד כי היה יועץ ומורה לאחרים, כי אם הוא היה גם הראשון אשר הלך אחר עצתו ולקח חלק בראש באלה המלאכות המדעיות. זמן לא כביר אחרי אשר פרסם את המאמר הזה, נסה את כחו לחבר מאמר תולדותי והעביר לפנינו דברי ימי חיי איש אשר עמד לנס עמו בדורות הבינים והוא רבנו שלמה בן יצחק (רש"י), ובוהו המאמר האיר נתיב לכותבי תולדות חכמים והורם מה נדרש מהם. הן אמנם כי כבר לפניו נסו כמה מחברים לכתוב תולדות גדולינו, אבל חסרה להם החקרת ועברו על דברים נחוצים לדעת והכניסו דברים מסופקים או גם כוזבים, אמנם תולדה על דרך שכתבה צונץ כתובה בכקרת מדעית, לא נכתבה לפניו, ומבחינה הזאת נאמר כי צונץ היה הראשון אשר כתבה על זה הדרך והיתה לאות ולמופת לאחרים. לא אפונה רגע כי תולדות רש"י של צונץ העיר את ראפורט לעשות גם הוא כמוהו, וחבר את מאמריו על תולדות חכמים שונים והם הנדפסים במכתב השנתי „בכורי העתים“. הכוחן ומכין דרך הרוח ההולך בהם יכיר כי סגנונו של צונץ היה לו למורה דרך במלאכתו אף כי נתן לה צורה אחרת. ואין לחשוב כי שניהם לסגנון

(48) את המאמר הזה הוציא לאור בשנת תקע"ח. אני לא ידעתי ממציאותו עד אחר שנים רבות, אשר אחר מירידי הרה"ג מו"ה יעקב ליב פאללאק זצ"ל השיגו פקוקה ומסרו גם לידי וקראתי בו ושנתי ושלשתי והחזרתיו. ומעת הדיא כבר עברו חמש וחמשים שנה, ועוד לא ראיתיו עד צאת לאור אספת כתביו בש' תרל"ה.

אחד נתכוננו, אחרי שדבר ברור הוא כי ראפורט בעת כתבו תולדותיו כבר היה תולדות רש"י של צונץ נגד עיניו, והלא בתולדות רבנו נתן בעל הערוך (הערה מ"ו) רומז עליו ומשתדל לסתור דבריו. מנהג צונץ במאמרו הזה לבלתי הנביל מחקרו רק על נושא המאמר בלבד, והוא רבנו שלמה בן יצחק, כי אם הרחיבו לפעמים ודבר (בדרך, "אגב") על דברים ואישים אשר אין מעקר תכלית החבור לדבר עליהם ביחוד, בהיות שהזכרתם רק דבר מפל למלאכתו. על דרך משל בסדרו שמות הספרים והחכמים הנקובים בשם בפירושי רבנו שלמה מזכיר את רב יהודאי גאון בעל הלכות גדולות. והנה לתכלית מאמרו הלא היה די בהזכרת שמו, אמנם מדי דברו בו עושה חקירה ארוכה על אדות בעל הלכות גדולות, וחוקר ודורש על אמתת הקבלה המיוחסת את ההלכות הגדולות לרב יהודאי גאון ומביא דעות מחברים שונים בענין זה, ובאמת סוף סוף החקירה הזאת הלא היא מפלה לעיניו ואינה נחוצה ביחוס אל תולדות רש"י. אף כן עשה בהזכירו את הפיימן רבי אלעזר הקליר בתוך הבאים לזכרון בפירושי רש"י. שם יזכיר, "אגב אורחא" קצת מעניניו של הפיימן הזה, מה היה ומי היה, ומאריך דברים לסתור דעת האומרים שרבי אלעזר הקליר היה מן התנאים האחרונים. ולתכלית מאמרו לא היה צריך לזה. וכן עשה בהזכרתו את שם רבנו גרשום מאור הגולה. והנה גם זה הדרך אחז ראפורט בתולדותיו. אכן שבח אני את צונץ אשר אם כן עשה לא הפריו על המדה, וכנגד זה ראפורט עשה זאת באין מדה ולבלי חק עד להלאות ולבלבל את הקורא. צונץ בכתבו את מאמרו על תולדות רש"י, לפי דעתי, לא חשב ולא עלה על לבו לחבר את התולדה הזאת בתכלית השלמות עם כל פרטי הדברים הקטנים עם הגדולים הדרושים למלאכה תמה ושלמה באין מחסור כל דבר הצריך לשלמותה, כי אם חומרים אסף לבנין שלם ותאר הסגנון היפה והנאות למלאכה כזאת והראה אופן העשותה לפי חקי הבקרת והמדע והניח לאחרים חלקם לבצע את המעשה ולכלות את הבנין. הלא כן משפט כל אמן גדול בחכמת הבנין, הוא יחשוב מחשבות לעשות והבונים הם העושים בכל מלאכת מחשבת, ולא מעט מצאנו כי יש מלאכות אשר החרש והחושב היותר גדול אין ידו אמונה לעשותן. צונץ לפי צדקו ואמתו ידע מאד בלבו כי לתולדות רש"י תמה ושלמה נדרש יותר מהכל בחינת המעשים אשר הפליא רבנו שלמה לעשות בחכמת התלמוד בפירושו ובפסקיו ותשובותיו, ובכל זאת בכל אלה היו דבריו מעטים. ולמה? יען כי ידע בלבו כי זה לא הוא אומנותו, ועל כן כחכם הישר בלבו אשר פעולתו אמת משך ידו מזה ונשמר מלעבור הגבול אשר גבלו לו ידיעותיו. אמנם דע כי אצל כל הדברים הטובים אשר פגשתי במלאכתו הזאת ועם זהירותו ומתינותו אשר שמר בהכנתה והשתדל לבלי חסר כל בה מהענינים הנדרשים לתולדות רש"י, מצאתי גם דברים מוטעים, גם מצאתי כי עבר לפעמים בשתיקה על

דברים שהיו נחוצים למאמרו (49). אכן שגיאות אחדות מה הן עושות ? בעבור זה לא תחסר מעלת המאמר. וכבר הוא עצמו היה מודה בתם לב ומעיר על מציאותן, ועשר שנים אחרי צאתו לאור (הקדמה לספרו על הדרשות) פרסם שגיאותיו ותקן מקצתן. וחזן מזה אין לנו להביט על כמו אלה מן השגיאות כי אם נביט על התועלת הגדולה אשר הביאה ואת המלאכה לאחרים בהיותה נאותה להורות להם כשרון המעשה במלאכה כזאת. המפלסת נתיב לחכמת התולדה בישראל.

אלה שני המאמרים שהוכרתי היו נגררי הורע הראשונים אשר זרע על שדה חכמת אומתנו. את הראשון הו"ל בשנת תקע"ח (1818) ואת השני כמו ארבע שנים אחריו (1822) ועוד היה עומד בימי בחרותו. ואף מהר עשה פרי במקצת מן החכמים. אחרי כן עברו שנים, ובקרב השנים האלה רק קול ענות חלושה נשמע ממנו, פעם אחר פעם מאמר, אבל הכל ידעו כי בשקידה מאין משלה צונץ יושב ודורש וחוקר וכותב בסתר מעוני וחופש ובודק גנוי נסתרות בכל חדרי אוצרי הספרים לקרוא כתבי יד הנעלמים ולהשתמש בהם במחקריו אשר עסק בהם. וימים רבים עברו אשר בכל מקום אשר נזכר שמו ונודעו כשרוניו והכירו מעלתו היו מיחלים בנפש שוקקה אל פרי עבודתו. עד כי בשנת ה"א תקצ"ב (1832) נמלאה תשוקתם בהוציאו לאור ספרו הגדול על הדרשות בבתי כנסיות היהודים, עמל הוא בעיני לנסות פה לתאר את ענין הספר עם המון הבחינות החדשות בתולדות הספרות המדרשית, או להכביר מלים על מעלתו ולבשר טובו ותועלתו באזני בני עמנו, כי מי לא ידע בכמו אלה ועל כן למי אהיה עמל ? מי לא ידע כמה גדולות פעל זה הספר בקרב הדורשים באומתנו, איך הביא רוח חדשה בלב כל קורא מדרשי חכמינו לתוכם, ואיך על ידו התעוררו רבים מדורשי התורה לשים לב לחקירות כאלה. אמנם נפלאות היא בעיני כי עם כל טובו ותעלומות חכמה אשר גלה בספרות הזאת אשר לפניו אור מדע לא נגה עליה, ועם הכבוד אשר נחלו הספר ומחברו מאת כל הישרים בלבותם מן החכמים עקב המפעל הגדול הזה, לא שחקה השעה בראשונה אל המוציאו לאור. כבר בצאתו לאור לא הושגת

(49) בדברו מר"ג מאה"ג מביא כמה דברים של מה בכך ושכח להביא ענין גדול שר"ב כתב בכתביה וידו גמרא מוגהת והיתה ביד רש"י (סוכה מ.) ומובא כן בכ"מ בתוס', ור"ה העתיק ממנה (עי' תולדות רש"י שלי' הערה 4), וכן נראה מדבריו שחשב שרכנו יוסף טוב עלם שמביא רש"י הוא ריש"ע ששמש לפניו ר"ה, וזה אינו כן, ריש"ע שמביא רש"י מת בחיי רש"י ור"ה היה נער קטן במות זקנו רש"י. וכחביאו את רבי אליעזר גאון ב"ר יצחק שער כי הוא ר' אליעזר הגדול ולפי דברי התוס' ר"א הגדול היה רבו של רש"י, וע"כ אינו מביא ביחוד את ר"א הגדול בין שמות הגדולים שמביא רש"י ונעלם ממנו כי בפרסם מוכיחו רש"י ואמר שהיה רבא דרבו ר' יעקב הקטן ורובם של שאר רבותיו, ובלי הוכרת שמו בע"א (ע"ד ע"א) בלשון ויש למדין ממשנתנו והוא ר"א הגדול כמפורש בפרסם סי' רל"ח ובכ"מ, וע"ג גם בהערות של ר"ש בלאך לתולדות רש"י וע"ה בתולדות רש"י שלי'.

מחר גדול על הספר העולה על קרוב לחמש מאות עמודים ובכל זאת אך בכבדות הלכה התפשטותו, עד כי הוכרח אחרי מעט שנים להוויל מחירו. זה בחמש וחמשים שנה קניתיו בעד רייכסמאהלער. ואני שמעתי כי זה המוציא לאור לא ראה שכר טוב בעמלו. אבל כן המדה מהלכת על גורל ספרי חכמת ישראל. רבים הם המבקשים אותם בכסף אבל חנם אין כסף. צונץ שתיים עשה בספרו הזה: בו יסד דברי הימים לספרות המדרשים, מעשה אשר לפניו לא נסה אדם, והשנית אשר עשה כי הביא גם מנה יפה לכינת התפתחות ההשכלה בין עם היהודים והשתלשלותה במשך העתים דור אחר דור, ובוה קנה לו הזכות והצדקה להכין יסודות עקריים אשר דברי ימי היהודים נכונים עליהם. בבחינתנו על אלה הטובות אשר יצאו מספרו הזה לא נוכל להכחיש כי לכל המחברים אשר באו אחריו ואשר עסקו ועוסקים בפנות הגדולות האלה היו מחקרי צונץ לעזרה ומורה דרך. יודו או יכחישו, יכירו מובתו עליהם או לא יכירוה, היה הוא המשובב נתיבות לכלנו.

הדבר אשר העיר את רוחו לגשת אל המלאכה הזאת נכיר מתוך דבריו אשר דבר במבוא הספר: שנות מאות עברו מעת גלה כבוד מישראל ואבדה חפשייתם ועמה גם ארץ מולדתם, אבל באבדן כל מחמדיהם אשר היו להם בימי קדם אך אחת להם נשארה והיא בית כנסת לישראל. הוא היה עתה מעון ללאומיותם, אליו נסו כל הדבקים באמונתם, משם לקחו תורה ולקח טוב אשר ינחום בדרך החיים, שם החליפו בח סבל לעמוד בקרב צרות נוראות, ושם שאבו תקנה לעתיד ונחמה כי עוד יבקע כשחר אור חפשייתם. עבודת אלהים בבית הכנסת היתה גם לאומתם היהודיה ומחסה אמונת ישראל. הרעיון הזה היה הערה לספרו על הדרשות, כי אלה הדרשות עם התפלה היו המעין המתנבר אשר הפיק הטובות המוסריות האלה. לכן צדקת ה' יעשה האיש אשר ישים על לבו לדרוש ולתור בחכמה על אדות התפתחותן במרוצת הזמנים והדורות אשר בזה עוד יתרה עשה לירות אבן פנה לדברי ימי אומנתו. ואולם הלא כן מונח בטבע הדברים כי אם מפרי פי אנשים נאכל ונשבע ממוכס או מאד חשקה נפשנו לדעת את האנשים אשר חלקו לנו מפרים וטובם, והדעת הזאת לא מעט תעזור לנו להכין אמרי תורתם. ויהי כראות צונץ כמה הגדיל ספרו לעשות רושם בקהל הקוראים הנבונים אמר כלבו חובתי היא ואעשנה לדבר גם על האנשים ויצרי ספרותנו ועל פועל כפיהם בימי הביניים, ואז בכפל כח וביתרון שקידה שם לבו על מלאכה חדשה וכבדה וכתב ספר: מחקרים בקורות דברי הימים והספרות ולמקצת השנים (שנת תר"ה 1845) הוציא לאור עולם, ובמחקריו האלה יפרוש אור על זמן בעלי התוספות ועוד על מחברים אחרים אשר היו בדורות הביניים וחברו ספרים מחוכמים בחכמת התורה. ולפי דעתי הקצרה לא נעשה בענין הזה לפניו בתכלית השלמות כמוהו. חכם אחד אשר נחשב בדרגנו בין הגדולים אמר אלי פעם אחת: בזה הספר היה לו לצונץ עוזר וסוּמך גדול מצד הרב בעל קורא הדורות אשר קבץ

וסדר את כל בעלי התוספות. ועינתי ואמרתי: אַל אדוני! צונץ אינו סופר וחוקר נחפו אשר לא יבדוק אחרי המקורות שמשמש בהם; גם אני קראתי דבריו אשר כתב על בעלי התוספות וראיתי כמה גדולים מחקרי צונץ בענין הזה, כלם כתובים במתינות ובחקור הדעת ואין להם דבר עם קצוריו של בעל קורא הדורות. במקום אחד מצאתי שנמשך אחר בעל קוה"ד בסמיכותו עליו ונכשל ומעה (50). ועתה אמת הדבר כי כמו בחבורו על הדרשות כן בחבור הזה הצליח בידו חפצו ומגמתו להראות כי לא אלמן ישראל מחכמה, וספרותו איצר השכל ודעת, והצליח ליסד אבן פנה שניה לדברי ימי עמנו. להשיג אלה שתי התכליות לא מעט הגדיל להועיל על ידי חבוריו האחרים. וביחוד אוכיר ספרו על הפיוטים והסליחות (סינאגאגאלע פּאָעזיע, בשנת תרמ"ז) והתלוי בו ספרו "תולדות ספרות פיוטי בתי הכנסיות" (ליט. געש. דער סינ. פּאָעזיע) והוא נתאחר לראות אור עד שנת תרכ"ה, אחרי שהוציא לאור את ספרו "ריטום" שהוא מחקרים על מנהגי עבודת אלהים (שנת תרי"ט). והנה כבר הודעתי נאמנה כי בדברי על האנשים בני דורי אשר באורם ראיתי אור ובספריהם העירו בי קנאת סופרים, רחוקה היא ממני לפלפל או למעון על פרטי מחקריהם אך עיני יביטו לנכח התכלית אשר רצו והשיגו או לא השיגו. ועל כן בדברי על צונץ וספריו בזאת חפצתי לתת בחינה כוללת על המטרות אשר עיני צונץ נשואות אליהן באלה הספרים, והן להראות נגדה לכל עמים כי גם בדורות הבינים היתה חכמה וספרות בישראל אשר לא נופלה היתה מחכמתם וספרותם ואולי עלו עליהן, וכי בכל הזמנים לא שבת רוח הפיוטי לעשות ענף ולשאת פרי בקרב אומתנו הנחלאה ויתרה עליהן להראות באלה מקור נפתח לדברי ימי ישראל.

יש אשר התפלאו מה ראה צונץ על ככה להקדיש חלק גדול מזמנו לחקירות על פיוטים אשר כבר אדוננו הראב"ע השליך עליהם הם ואמר על פיוטי הקליר כי עשה את הלשון בעיר פרוצה אין חומה. ואחד מצרי יהודה (דע לאנארד האשכנזי) השליך שקוצים בעבור זה על צונץ וחכמתו ושלל ממנו כל טוב טעם במליצת לשון הקדש. והנה אל הראשונים אני אומר: שגיתם ברואה. מעלת פיוטי הקליר לא היתה הצורה החזונית של פיוטיו שהיא הציצים והפרחים אשר יחליפו ויחלופו לפי רוח הזמנים, אבל מעלתם היתה תכנס. הם מלאים מרעיונים מעירים ומעוררים אהבת ישראל לאלהיו ונמצא בהם לפעמים ציורים יפים לוקחי לבבות ומבהילי הנפש" וגם הראב"ע הספרדי

(50) כבר הראיתי זאת בספרי דרו"ד צד 849 בהערה 30 שנמשך צונץ בספרו צוף ליטעראטור א. געש. 48 אחרי בעל קוה"ד שהביא בעל תוס' ר' חיים בן יוסף והוסיף צונץ ש' חיים סתם תלמיד ר"ה הוא לדעתו בן יוסף, אבל בעל קוה"ד טעה כי ר"ח בן יוסף לא היה ולא נברא שראיתו מתוס' מנחות פ"ח ע"א שכתבו ומפרש רבנו חיים בן יוסף וזה טעות וצ"ל ר' חייא בר יוסף והוא אמורא שם בדף ד' ע"א אשר הוא היה המפרש כמבואר שם וכבר הגיחו כן על הגליין בהוצאות הש"ס האחרונות. ואחרי קוה"ד טעה גם צונץ.

רק בצורה נתן דופי. ואף כן הדבר במעשה ידי הפייטנים ההלכו בשבילי, גם בבחינה הזאת עשה אותם צונץ ענין לענות בהם וטוב עשה וצדקה עם ישראל, ורק צונץ היה האיש אשר היה לו הכשרון לדבר עליהם, כי בעיני רוחו החדודות ראה עד תהום הרגשות אשר שמו מלתם על לשונם. ומה יפה ומה נעים המליץ זאת חכם אחד מגדולי סופרי עמנו רבי דוד קויפמאן (במחברת תשובתו לפאול דע לאגארדע צד 20) ואמר עם הספר: ליפמאן צונץ, האמן הגדול אשר בחקרו על ענין היו עיניו פתוחות על כלו לעמק ולרחב, הוא הכיר בעמק חקירתו אשר היה טבעו שאם נכא לדבר על הפיוטים, צורך הכרחי הוא לתאר גם את שדה התפת אשר העלה והצמיח את ספרות היהודים הפיוטית בימי הבינים ולנהגנו אל ארץ הפייטנים ולהראותנו איה המקום אשר בו חוללו אלה הפנינים ובטן האם אשר ילדם. הוא מאין משלו לפנו ובזמנו היה האיש אשר הבין את סערת האנחות המתחוללת מקרב הספרות הזאת לקראת כל אדם אשר לב רגש בקרבו, הוא מאין כמוהו עמוק עמוק טבע ראשו ורובו בפלגי הדמעות אשר הם המעינים שמהם יצאו פיוטי בתי כנסיותינו, אף הוא מצא בנפשו התשוקה לפקוח עינינו על הצרות הנוראות אשר על ידן נבין את המון האנחות ומקור פלגי הדמעות, ולהעביר לפנינו המעשים מרעישי לב אשר מהם נסבו התאניה והאניה. בחכמה נפלאה, בלי מליצות דברים יתר על הנדרש לעצם הענין, בלי התגדר במלאכתו, עיניו רק על התולדות אשר מצא במחקרו ובמתינות ונחת באמת עשה צונץ כל אלה. ויען כי כן אף על כן היה צונץ לנו סופר דברי הימים ותולדות בני דתו המשמיע לעם הווה ימי אפלתו בדורות הבינים באר על לוח, והראה כי הצרות והסליחות קשורות יחד כברק עם הרעם וכמכאוב עם הדמעות". ועתה אתם המתפלאים המלינים התבוננו בינה בדברים האלה ותבינו את הגדולות אשר פעל צונץ במחקרו על הפיוטים, ותדעו כי את אשר מאסתם הוא מראשי פנה בדברי ימי ישראל. אמנם טענת דע לאגארדע צורך היהודים בלעגיו וחרפיו על צונץ לא תשוינה לאבד זמן בתשובה עליהן, בהיות שכבר העמידו במשפט החכם קויפמאן במחברתו על חלומותיו ועל דבריו וגלה קלונו ברבים כי לא קרא ולא שנה ולא ידע מכמו אלה אף מה שבני בי רב בינינו יודעים, והראה בדקדוקיו אחרי טענות גם הרוח הזה, "כי לא ידע אף לתרגם ללשונו את פיוטי היהודים בני שנות הבינים ומובן מעצמו כי לא יבינם וחסרה לו כל הכנה קלה להיות נחשב תלמיד מבין להאיש צונץ והעיו פנים להשליך שקוצים על כבוד תורתו וחכמתו עוד אחרי מותו" (שם צד 28).

למן היום אשר השגתי ספרו על הדרשות והגיתי בו דבקה נפשי אחריו וכתלמיד את רבו כבדתיו. הגיתי בו ברב עיון כאשר הסכנתי מאז לעשות בעיוני בתלמוד ובפוסקים, הפכתי בדבריו והפכתי בהם, בדקתי ראיותיו ובחנתי עצומותיו עד המקום שקפרי הגיעו. ואם אמנם כי אחת הגה ואחת הגה מצאתי בו דברים אשר לא הייתי נותן חותמי עליהם, אבל לא אוכל לאמר עליו כי

מצאתיו כמתעתע. בלי שנות מעם יחזיר דברי חכמים וסופרים, משפמיו עליהם צדק ואמת, לא יעקל הדברים למען התאימם עם דעתו ולשעברם לרצונו, הקירתו עמדה במישור ובדרך הישר ינחנה, לא יתאו לאחוז העינים במליצות ריקות, ואם ידע כי יכול לחוות דעתו במאמר משלש מלות לא היה מוסיף אף אחת לתפארת המליצה, נבוה בעיניו נמאס להחניא דעתו שבלבו במסתריו מלים מעוקשות. בכל הספר לא מצאתי דברי ריבות ומצות ותוכחות, לא קנאה ולא שנאה, לא התרגשות ולא בויון לזולתו, לא פלפולים בחוקת יד למען הכריח אחרים לעשות מחשבותם כמחשבותיו, ולא תחבולות בצדיה לתפשם ברשת ממן להם. צונץ היה רוצה לבנות את בית ישראל ולרפאות בדרקים אבל לא להרום ולערות יסודותיו, לא בזה ולא שקץ מנהג ממנהגי הדת הטובים, רק אין נפשו בהעפר המקובץ על פניהם ברוב הימים כי הוא גזלם. כל ימי חייו הקדיש לספרותנו המפורפת מבני בלי שם מקרבנו ומבני נכר אשר יתכחשו לה מבלי דעת אותה. להגיד כח מעשיה לאלה ולאלה היה ישעו וחפצו וגם חפצו הצליח בידו, והגיעו ימים, ורבים מבזויה לפנים התעוררו להחזיק בה. מי זה יכחיש כי מה שרבים מחכמי העמים התאמצו בדורותינו לתת לב לספרותנו התלמודית והמדרשית לא מעט מצונץ וספריו נסבה. ובאמת גם רובם נתנו כבוד לשמו ותהלה לפעולתו. אמנם שם התפארת אשר קנה לו בקרב בני עמו גדול ורם היה אשר לא רבים כמוהו זכו לו. במות צונץ שמתו ציון לזכרונו ושם אמרתי (בית תלמוד ח"ה צד 71): צונץ היה מראה נפלאה בדורנו. הן כל איש יודע כי הוא לא נחשב בין היהודים האורתודוקסים ולא השתוקק לעולם להיות נמנה עמם, ובכל זאת, גם הם אך בכבוד והדר ישאו שמו על שפתם. האין זה פלא? אבל אמת הדבר הוא, היהודים הם עם מודה בישר לבב לכל מיטיביו, וצונץ אשר היה טוב לכל עמו אף על כן היה רצוי לכל עמו. כיהודים אינם אורתודוקסים כאורתודוקסים ישאבון מים בתודה ממעינו, אין אחד מן הדורשים באמונה מאלה או מאלה אשר בלתי-ספרי צונץ ירים ידו ורגלו בדרישת קדמוניות ספרותנו, ואיך יתכחשו לו ולא ישמרו לשמו מזכרת? בכל אלה הדברים שכתבתי אז אני חושב כי אין שופט צדק אשר לא יסכים עמי. ואמנם אם ימצאון בינינו אחדים אשר בכל זאת דברו בו לא אוכל רק להתאונן על זה. לא אחת ולא שתיים דבר עליו החכם רבי צבי הירש גראץ דופי כאשר ידבר איש על הפחות בין החכמים. ותמיד כראותי כן ענמה נפשי על זה כי יקרה כזאת שיעמוד בקרבנו אדם אשר דבריו נשמעים לרבים להשפיל כבוד גדולינו לעיני העם ולהביא דבתם רעה. האין די בכל הבזיון והקצף אשר ישפכו על חכמי ישראל אנשים אשר לא מעמנו, כי גם בקרבנו גדול בגדול יריב ולרוב חנם על לא דבר? אתמה מאד על זה האיש גראץ מה ראה על ככה לחמא בלשונו נגד צונץ והוא ידע כי מאת משכילי עם לא ינחל בעבור זה כבוד. ואני מאמין כי אם גם בדבר שפתיו הקלהו, בלבו הכיר מאד רום ערכו וידע מה פעל צונץ להגדיל חכמת ישראל ולהאדורה.

כי מי כמו גראץ יכול לערוך יקרת המלאכה אשר עשה צונץ ותועלתה הגדולה אשר הביאה לחכמת התולדה? מי זולתו השתמש בה יותר ממנו בין אם מזכיר ובין שלא בהזכרתו? ובכל זאת לא גמל לו כצדקו וכטובו עליו. הנה אומרים אמור מצדיקיו: כי בעת אשר בא גראץ וספרו תולדות דברי הימים ליהודים חלק הראשון (שהוא ח"ג) בידו וחשב להוציאו לאור חטא צונץ נגדו בשפתיו. כי כאשר הגיעה השמועה אל צונץ אמר כמהתל "שוב הובא לנו ספר דברי הימים חדש", ועל הרברים האלה, אשר נראו בעיניו כהתולים, יצא קצפו של גראץ ולא אבה לסלוח לו כל ימיו. והנה חלילה לו מעשות עול לגראץ ולשאת חטא על קצפו. מבין אנכי התרגשותו על דברים כאלה. הוא הקדיש כח רוחו וזמנו לחבר ספר דברי הימים ליהודים אשר לפי דעתו חסר לנו מכל וכל, בחשבו כי הספר דברי הימים אשר חבר החכם זאָסט אין לו כח למלאות החסרון, ועתה הוא בא ותלמודו בידו ובא רעו וחקרו, ומי הוא זה? זה צונץ, איש אשר משפטו בעיני חכמת דברי הימים כתורה שלמה נחשב לחכמי ישראל ולא נתן חותמו עליו, אך להפך עשה כי יגענע לו ראש, היפלא בעינינו אם ראינו כי גראץ התרגש על הדבר ורגז וכעס ואין נחת? אבל זאת אינני מבין מה ראה גראץ על ככה להעיר חמתו על תורת אדם וחכמתו ולעפרה בעפר יען כי בעליהן לא יכירוהו במעלה כאשר הוא בעיני עצמו. היש משוא פנים בחכמה? האין זה המית משפט? אם נריב עם אדם אשר הלעיבנו הבעבור זה נקם נשיב לבניו? ואמנם לפי מחשבתי יותר ממה שזה עול הוא מעשה לא מחכמה, כי לשם צונץ לא הזיק אבל הזיק לעצמו.

עוד מצאתי מין אחר מן החכמים אשר כפו טובתו עליהם, והם מן הרבנים האורטודוקסים והם גם משכילים אשר הלצינים אומרים עליהם שהם "רבנים דו פרצופין". בהם מצאתי כי שקדו על ספרו של צונץ על הדרשות ברב הפץ ובהגות רוח, וכתבו מאמרים והדפיסום, אשר ספרו זה היה מקורם ולקחו ממנו כל חלקה טובה בלי רשות הבעלים ובכל זאת מהתחסדות לא נשאו שמו על שפתם. ותמהתי גם על זאת, כי איש המקבל ממנו בעין יפה, מלבד שתחת התורה על טובתו עליו יתכחש לו ועוד מלאו לבו להיות עליו דיון ומוכיח (עי' כ"ח מכתב י"ג י"ד בח"ו). אמנם אם גם אתמה על המעשה ולא אדע להצדיקו בכל זאת אבינהו. ודע כי באמת רב ממין הזה אם הוא יושב בקרב עם קנאים וחסידים הנה מר לו מר, הוא תולה בדעת אחרים וכמעט הצאן רועים את רועיהם, ועל כן נבין אם רב כזה שומר פיו ולשונו מהזכיר שם צונץ פן יאמרו הבעורים כי איש חבר הוא למשכילים, ולא יחוש פן יאמרו הנבונים: מי הוא זה אשר מימיו אתה שותה ושמו אין אתה מזכיר? אך בדאבה אני רואה מראה כזה איך הרבנות מקברת את בעליה. עוד אחת ראיתי חכם אחד מן המחברים אשר כמעט עשה לו זה לאומנותו להשיג בכל עת מצוא על צונץ מעט בצדק ולרוב בלא צדק אף שאסף חמרים חמרים מתוך ספרי צונץ לתוך שלו והרכב פעמים מבלי הודיע כי באו אל

קרבו. ושמעתיו אומר בתומתו שזה צרך הזמן, כי זאת יראת הכבוד אשר נותנים לצונץ כבר נעשתה לעבודת אליל ובאה העת להעבירה מן הארץ ועל כל פנים להעמידה על מדה. אני החרשתי ובלבי צחקתי אמנם חשבתי כמה מאושר זה האיש בדמיונו! אבל גם את זה אבין. רבות נסיתי כאלה בימי חיי הבלי. ראיתי מחברים המתאמרים לבא במשפט על ענקים בחכמה והם קצרי עין להביט אל גבהם. אבל כל מנגדיו לא החסירו ממדת התהלה אשר נתנו לו רוב חכמי ישראל התמימים אף כמר מדלי, ואף בעבור זה לא עצבו את רוחו. הוא היה הולך ישר אך הם בקשו חשבונות רבים, הוא היה איש שלום אף נגד העורכים בתחבולות לעשות עמו מלחמה. „לא בסערה דרכו, שנא ריבי חכמים ואף גם ריבו לא רב, לא בזה ולא שקץ מריבו ולא בא אליהם בחרב פיו, אך תכונת רוחו הנשגבה הראם – ונאלמו“.

אם אמת השמועה כי בצאת לאור הספר הראשון מחבורו של גראץ „דברי הימים ליהודים“ שנה צונץ את מעמו ותכונתו והיה כמהתל בו, אולי נחשוב מחשבות עליו ונתמה על כי יצא מגדר טבעו, ועוד יותר נתמה עליו כי הואיל לעשות כן לעמת ספר דברי הימים ליהודים, והלא מאז היתה הדרישה בפנה הזאת כל חפצו ומטרתו – לא נתמה על זה! אך נתבונן על הדרך אשר הוא הלך בו להשיג המטרה הזאת, ונבחון את מעשיו הפרטים אשר פעל ועשה לתכלית יסוד תולדת דברי ימי אומתנו, כי אז נראה הסבה למה בעת ההיא חבור תולדה חדשה לא היה כרוחו. צונץ חשב כי לא עת לבנות בית התולדה בישראל. הוא רצה בנין תמים ושלם אשר לא יחסר כל בו, וזה לא יתכן עד לא הוכנו אבני הבנין כלם הקטנים עם הגדולים, ועד לא יהיו מונחים לפנינו כל החומרים הנדרשים לבנין שלם כאשר תאר הוא אותו בדמיונו, כי רק אז יש לקוות להכין הבית ולסערו בכל מיני שלמות הנרצה ויהיה לשם ולתהלה בקרב הארץ. ובוה נבין פעלי צונץ אשר שם מנמתו רק על פרטי החומרים, לקבץ אחד אל אחד אבן אל אבן להצטרף אל בנין גדול. אך לעשות כל זה איננה מלאכת איש אחד ואף לא מלאכת דור אחד, ואמנם הנר לרגלו היה מאמר משנתנו: לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין להבטל ממנה. אל תחשוב קורא יקר כי הנחתי פה בכונת צונץ דברים אשר אולי לא חשב ולא עלו על לבו וכל הדברים האלה נבעו רק מהשערת דעתי אשר אפשר שכן הוא ואפשר שאינו כן, אף אני אומר לך כי לא מלבי בדיתי זאת אבל כל מה שאמרתו מכואר באר היטב בדברי צונץ עצמו רק במלים אחרות וקצרות. הנה בתולדות החכם רבי עזריה מן האדומים ראש המבקרים בישראל (כרם חמד ח"ה) אמר מפורש ושום שכל (צד 180) כי לב נבון יבקש חכמה בדבר קטן ואחר ידבר בדבר גדול. האין במאמר הקצר הזה כלולים כל הדברים אשר כתבתי? ואני רואה בהם רמז ברור לשטתו בענין כתיבת דברי ימי היהודים.

המאמר הזה על תולדות רבי עזריה מן האדומים, אשר ציינתי בו הדבור הקצר במלותיו ורחב לפי תכנו אשר הזכרתי, הוא אחד מהפנינים המזהירים בנזר חכמתו, הוא מקור נפתח לדברי ימי היהודים באיטליא בדור שלם (עי' גראץ ח"ט מספרו). כל קורא אותו יתפלא על המראה הגדול הזה כי לא הניח דבר קטן כמות שהוא מכל הנוגע בתולדות זה החכם. מה יפו ומה נעמו דבריו בתארו לעינינו אמץ לבו לבלי חת ממוקשי מורדי אור. "הצדק מגמתו ונפשו לאמת נכספה ובחוקת הירד עליו לא יוכל להתאפק וירד במצולות החקירה וירעשו סביביו גלי הבין ולא שמע צפצוף העטלפים". ומי יודע אם לא נתן לנו צונץ בציור הזה גם הציור ממשפטו בבקשת החכמה ומנהגו נגד העטלפים. כי גם הוא מקול מי החקירה אשר סביביו נשאו דכים, לא שמעו אזניו שמץ מצפצוף העטלפים. זה המאמר עד נאמן הוא על כחו הגדול במליצת לשון הקדש ועל בקשתו לכתוב לעתים מחקריו בלשון הזה. יש אחרים בין חכמי אשכנז היהודים אשר כמעט נבזה בעיניהם נמאס לכתוב מאמרי חכמה בחכמת התורה בלשון הקדש, ולוענים על הכותבים עברית. לא צונץ בהמה. אני יודע נכון וברור כי מאד נכסוף נכסף כי יוחזר ספרו על הדרשות ללשון הקדש אבל בתנאי שיודמן לו מעתיק שיעתיק אותו כרוחו וכמעמו (5). גם יצא שמו לתהלה עד למרחוק כי רב כחו במליצת שפת עברית, ואף על כן צוה קראכמאל במצותו האחרונה לבניו כי ימסרו לצונץ את כתביו אשר השאיר אחריו ברכה לסדרם לדפוס, בדעתו כי אך הוא השלם בחכמת לשון הקדש הוא האיש הנכון להשלים המלאכה הזאת. ואמנם גם מלא צונץ את אשר נטל עליו ביתרון כשרון. את זה הראנו בהקדמה אשר הקדים לספר. בה ידובר בקוצר נפלא ובמעט שורות ע"ד "שלשלת נוהלי הנבואה" הם בחירי חכמי הדורות עד באו עד זמנו של קראכמאל הכהן; ויצויר בעט סופר מהיר את כל מעשה תקפו במדע תורתנו ובחכמתה ובידיעת קורות העתים אשר עברו עלינו, ויודיע מעמד כתביו. את הערכוב וחסרון הסדר אשר משל בהם כהגיעם לידו לחברם להיות לספר שלם. אם נתן עין על הספר כאשר הוא לפנינו מאד נפליא איך מערכוב תהו ובהו יצר צונץ סדר וערך. בצמצום מלים אבל בדקדוק עמוק יעביר לפנינו תכן הפרקים וכל עניניהם. אמנם לא עשה בזה רק כמקצר ומעתיק כי אם נגלה אלינו כאיש חוקר ובוהן. והעולה על כל אלה הוא שאחרי כלותו ההקדמה כתב הערה ארוכה על שלשת המוסרים יקרי הערך הנובעים ממעין הספר "אמונה צרופה" אשר בקע המחבר. צא וקרא והתבונן במוסרים האלה בשום לב והשכל ודעת, כי בהם כמעט תמצא

(5) החכם התורני מו"ה חיים דוד ליפפע מו"ס מפה נתן אל לבו לפני שנים כבירות להו"ל ספרו על הדרשות מועתק ללה"ק ובקש מצונץ הרשיון, וענה לו כי הוא יודע שספרו צריך תקונים והוא זקן ואינו יכול להטפל בזה, אבל כנפש הפצה יתן לו הרשיון בתנאי אם אני וחכמי מא"ש נקח זאת המלאכה תחת ידינו.

כליל היסודות לחכמת המוסר (עמ'היק) לקהל דורשי חכמת התורה ומכסת כל המדות המזכות אשר יאחו שוחר תושיה ואמת וחי בהן. בחנתי אה כל הפרטים אחד אחד וחקרתי לתכליתם ודמיתי כאילו העתיק צונץ אלה הדברים ומעל לוח לבו, כי אני חשבתי בכל לב כי כל המדות ההן היו מאוחדות בו. איזהו חכם? הלומד מכל אדם, זה הוא צונץ אשר למד מכל אדם ונתן תורה על כל דבר אשר למד. למשיבת נפש היא תמימותו אשר נראה בהזכירו בתורה ובישרות לב את רבי שלמה ליב רפ"פ בהקדמת ספרו על הדרשות, איך בהכרת טובתו עליו יבשר בקהל רב כמה התפעל בחבורו על הדרשות מהחכם הזה. ולא נגד ראפורט לכד נהג כן, כי אם נגד כל אדם. מכל האומר דבר חכמה אף אם היה מקטני המחברים למד והשכיל וקבל דבריו בנפש חפצה, כי קבל את האמת ממי שאמרה ובכל לשון שאמרה ובכל מקום שאמרה. לא השגיח אם האומר הוא איש מפלפל או חסיד או מקובל או דוקטור או פילוסוף מקטני אמנה. לא השגיח אם האומר מדבר או כותב בלשון עם ועם או יכלכל דבריו בלשון עברית, לא השגיח מה הארץ אשר גולד בה האומר או הכותב ואשר גדל בה ומה משפטה ונמוסה. כמה ראיתי מחכמי אשכנז, אשר משפטם על ערך האדם וחכמתו לפי מדת נמוסיו ומנהגיו ובחברת זולתו וביותר לפי אמונותיו משפטו ומעשהו בחיים הדתיים. אוי לאיש ואם בא לפניהם בבגדים ארוכים ופאות ראשו ארוכות וסדורות על צדעיו והוא גם אדם מפולפל בגמרא אף אם הוא חכם כדניאל כבר נגמר דינו להיות סכל, והבגדים והפאות והפולפל הם הם שלוחיו הם הם עדיו, אך אוי ואבוי לאיש אשר יאמין בקבלה וכל שכן מי שעוסק בה, כל המעלות הנשגבות אשר תמצאנה בו כאין הן נגד החטא משפט מות—האמונה בקבלה. כן היה גם מנהגו של החכם גראץ שעל כל מי שעסק בקבלה והאמין בקדושתה או היתה ידו עם העוסקים בקבלה לתמכם או להשתדל בעדם השליך שקוצים, החרים כל זכויותיו וצדקותיו ומעלותיו בעבור אמונתו בקבלה, כאשר נראה מדבריו על מרן הבית יוסף ועל הגאונים בעל אורים ותומים ורבי דוד אפנהיים. לא כן עשה צונץ. הוא היה דבק במדותיו של הקב"ה הרואה ללבב ולא למראה עינים, החוקר בליות ולא יביט לבגדים. צונץ אם מצא בקרב אלף דברי הכלים צרורה מרגלית אחת חיש בררה מתוך החול ויגקק מהעפר אשר עליה ויעדף עדי לספרו. מעולם לא עלה על דעתו לתת לשמצה את בעליה יען כי הביאזה בצרור חול ועפר. ודע עוד כי בן המון מעלותיו הנכבדות נראה בעיני זאת כנור לכלן שלא הוציא משפט מרשיע על אדם בעבור אמונותיו ודעותיו. לא מצאתיהו בספריו מלעיג על דברי חכמינו בדורות שעברו. את כל דבריהם שקל במאזני בינתו, אף אשר לפי דעתו ומחשבותיו עמל הם בעיניו. כי הוא כן חשב: אין הדבר תלוי במושגיו היום המושכלים, ועל כן גם למוטעים בעינינו יש יסוד במושגו זמנם. ועל זה רמו הוא עצמו בהקדמתו לספר מורה נבוכי הזמן. שם אמר שבלי ידיעת קורות הזמן בכללן

תסתם לפנינו ידיעת קורות אבותינו, מנהגיהם וגזרותיהם אשר התיסדו על יסוד מה, וגם ויכוחיהם ומדרשיהם מקורם בעתות הזמן". בינה נא במאמר הזה ושפטה עליו ותצא לך התולדה, יען כי כל מנהגיהם וגזרותיהם ויכוחיהם ומדרשיהם מקורם בעתותי הזמן, נשפוט מזה בצדק כי גם כל אלה יעידון ויגידון מה היה משפט הזמן ההוא אשר בקרבנו נקרו וממנו יצאו, ועל כן לתכלית הזאת להכיר את רוח הזמן אין הכרח בין אם המנהגים והגזרות הייכוחים והמדרשים הם כרוחנו או אינם כרוחנו, על כל אדות מראים לנו ממבע זמנם ונלמד לדעת תכונת זמנם. ובה נבין גם את דרכו של צונץ אשר לא יבקר בין הדברים אשר כנפשו ובין הדברים אשר לא כנפשו והיו לו אלה ואלה ענין לענות בו ולדרוש עליהם בנחת ושובה וכלי התרגשות, בדעתו כי גם התפל והגרוע נאותים להיות עזרה לידיעת קורות הזמנים ותכונתם, ולבינת מדרגת הדעת וההשכלה אשר עמדו עליה בדורות ההם הקדומים, ולפי תכלית חקירתו הלא היו כל אלה חומרים יקרים לדרישת דברי ימי אומתנו.

הפלא ופלא היה רוחב בקיאותו בספרים עברים מן המחברים הראשונים והאחרונים ובכל חלקי חכמת התורה. לא מעט נראהו מעתיק דברים מתוך ספרים אשר לפעמים נחשוב כי אין קריאתם שוה בנוק הזמן, אבל הוא הדבר אשר דברתי: צונץ קרא הכל גם תפל וגרוע, כי זה היה כחו כי בעינו החדודה מצא בכל ספר אשר קרא תעלומה העוזרת להשיג תכליתו, ובכל עת צלח בידו לגלות בין מאה דברי תהו על כל פנים דבר חכמה אחד. כן באמונה שלמה מלא צונץ את דברי חכמי התלמוד שאמרו, "תלמיד חכם שאומר דבר אין מוזהרין אותו", וזה מדרת החכם האמתי. פעם אחת גם אני כן קרני שהגיע לידי ספר קטן בשמו, "פתח האהל" והוא כולל דרושים קצרים על פרשיות התורה ואקרא בו מהחל עד כלה, ויהי כקראי בו לא פסק השחוק מפי על כרכוריו בדרושו וההוללות והפתיות. בפשטיו. אז אחרי כלותי לקרוא עד תומו ראיתי כי עוד קצת דפים נוספים על גוף הספר, והפכתי את הדף, ומה מצאתי? כמעט נבהלתי לראות, מצאתי כי זה הספר אשר היה לשחוק בעיני ודמיתיו מעשה משתמה יכיל בקרבנו גם דברי חכמה טובים ומועילים. בינותי באלה הדפים וראיתי בהם מאמר טוב ונאה בכללי הנמרא. וזוה לקחתי מוסר ואומרה לנפשי: אל תבוז ספר בעבור דברי הבל אשר תמצא בו, אכן הפך בו והפך בו אולי ימצאון בו גם קצת דברי חכמה, ואף אם לא תמצא בכל הספר רק דבר אחד אשר ייטב בעיניך, גם אז לא תבוזהו אך תחוננהו בעבור האחד. ומאד שבח אני את צונץ על זאת כי כן היתה מדרתו, כעל טובי ספרינו כן גם על הגרועים שם לב, ויען כי לא בו לקמנות וכה להשיג גדולות ויהי מורה לרבים ומשל לכל ישרי לב.

אל תחשוב כי האמנתי מאז כי בקיאות צונץ בספרי קדמונינו דומה לבקיאות גדולי התלמודיים היודעים כל ענין וענין בתלמודים ובשאר ספרי התורה שבעל פה ערוכים ושמורים בפיהם ובלבם ולפעמים גם בלשונם מלה

במלה, וכן יודעים כל פסקי הרבנים מן הרי"ף והרמב"ם והלאה עד זמנם, ויודעים גם כל מדרש ומדרש מן המקור ומקום תחנותם, זאת לא זאת! בקי ממין הזה לא היה צונץ, וחס וחלילה שתהיה אהבתי אל האיש מקלקלת שורת האמת, וגם הוא מן הנמנע במבע כי איש אשר רוב ימי ילדותו חלפו לו בנימנאזיום וימי בחרותו באוניווערויטאָט עוד יותר לו זמן להשיג בקיאות כזאת. אמנם לפי מה שאדמה היה לו לצונץ דרך מיוחד אשר עליו הגיע לבקיאותו. הוא מראש צייר בנפשו מלאכה גדולה, והוא לקבץ על יד כל היסודות והמקורות הנחוצים לידעת התפתחות חכמת ישראל במשך הדורות, ולהבין תהלכות יצירי הספרות ורוחם בחליפות העתים אשר באחרונה יוזו האיתנים החוקים לבנות עליהם תולדה תמה, כי תולדת חיי האומה וחכמתה וספרותה הלא הן היו מטרת חפצו, ולהשיג זאת המטרה יגע בויגיעת בשר ורוח וחפש ממצפונים את מיטב הדברים הנאות לתכליתו, ועל דרך זה הצליח לכבוש את ספרותנו הרחבה באפן נפלא. בכינה ובהשכל לקט על אדמת ספרות היהודים השושנים מבין החוחים, והפריש התוך מקלופתו וברך הוה קנה לו בקיאות בספרים כמעט מאין משלה. אכן דע כי מאד נתעה אם נחשוב כי רצה צונץ לשים למדחפה את החוחים עד בלתי השאיר להם שריד, ולזרוק את הקליפה לאשפות לאברון ושחת. וגם ברור כי לא נחשבו לו חוחים כל אשר יאמרו רבים עליהם כי הם חוחים, כמו דרכי ההויית בגמרא אשר קצתם מעוקלים או אחווים בסבך פלפולים, וכן ההגדות הזרות והמדרשים המתמיהים וגם הקבלה הזרה לשכל הבריא אשר הם באמת רחוקים ממחשבותינו וכנכרים לשכל מושגינו היום, כל אלה לא היו בעיניו חוחים מוקדשים רק לשרפה ולאברון, כי אם כנמיעים מגודלים בנעוריהם ישר והתעקשו בגדולם בנן הספרות, אמנם שאריתם לא היתה לשוא כי זכרונם ילמדנו להועיל לדעת תהלכות ההשכלה בעמנו והתפתחותה, ובהיות כי זה הוא משרשי התולדה לאומה היהודיה, מובן הדבר כי אלה החוחים או הנמיעים המעוקשים מבוקשים היו לתכליתו, כי רק אותה (התולדה באומתנו) היה צונץ מבקש ליסדה ולהכינה. הנה כבר לפני זה הראנו לדעת כי מכל כתבי צונץ יתודע ויגלה לנו כי היה ראש מגמתו תמיד להראות לעיני העמים כי לא אלמן ישראל מחכמה וספרותו הוא אוצר דעה והשכל, והלך בזה אחרי מורנו ומאורנו הרמב"ם, אשר הוא אמר בכתבו לחכמי לונגול (שו"ת הרמב"ם סי' מ"ט) כי כל ישעו וכל חפצו הוא להראות העמים והשרים את יפיה של תורתנו כי טובת מראה היא. בכל ספרי צונץ הגדולים ראינו כן כי לתכלית הזאת היו פניו מועדות, כי זה הרעיון "למה יאמרו הגוים" נתן את העט בידו וקסת הסופר במתניו להודיע בגוים נאמנה כי יש ספרות בישראל אשר יכולה היא להתחרה עם כל הספריות הקדמוניות אשר נמצאו בזמניהם, ויכירו וידעו כי זאת האומה הנהלאה יש לה דברי הימים ויש לה חכמה פילוסופית, ויש גם נעים וזמירות ישראל אשר ישוּו ספרותו הפיוטית להמנות בכבוד בין ספריות העולם. ואמנם פן

האמר מה יועילנו זה אם ידעו הגוים כי יש לנו כל אלה המעלות? על השאלה הזאת כבר השיב צונץ עצמו בתחלת ספרו מקורות היהודים וספרותם: יכיר כי יש לישראל תולדה, חכמה וספרות פיוטית ככל העמים, כי אז לכבוד שם חכמת ישראל יקר יתנו ויכבדוה, וזוהו יצמח זכות שווי הרוחני ליהודים בין העמים, ויהיה אחרית אלה כי מהכרתם את מדרגתה הרוחנית והמדעית השתפך גם שפע צדקה אנושית (הומאניטאָם) בקרב העם והולידה והצמיחה התאחות בינם ובינינו וקירוב הלבבות, ואז יצמח גם שווי זכויות ליהודים בחיים המעשים, מתוך שווי הזכויות הרוחני לחכמת ישראל וספרותה. הבן בדברים האלה ותבין את צונץ ותדע מה היה שואל ותכיר את הדרך אשר ברה לו להשיג את משאלתו. צונץ היה נלחם בעד שווי הזכויות הרוחניות והחומריות לבני עמו אבל לא במלחמת תנופה ולא בדברים כמדקרות חרב, כי אם בנחת ושובה הלך, עצומותיו היו בהגיון מדעי נכנסות לשכל ומכריחות לשמוע. בריבות דברים נזהר מלשלם חרפות בחרפות, הוא רצה לזכות את ישראל ולהוציא לאור צדקתו ולבשר בעמים טהרת דעותיו ורוממות מוסריו המונחים גלויים או רמוזים בקרב ספרותו המחורפת בלא צדק. אבל לא רצה להתוכח עם מנגדינו מנדינו על דעותיהם ואמונותיהם ולהבזות אותן ואת בעליהן בדברים קשים. הנסיון הורהו ויורנו יום יום כי העושים כן יחמיאו המטרה. אבל הוא לא החמיאה, וקיים בנפשו: שמר תם וראה ישר כי אחרית לאיש שלום. מבקש צדק היה, מבקש ענוה, אבל לא השתוחח לפני גאון ולא היה כרש מדבר תחנונים, כי לא חסד היה שואל כי אם צדקה. אכן אל תדמה בנפשך כי צונץ ממשוא פנים היה תמיד מליץ יושר לעמו, דורש טוב על חכמתו ודובר תהלות על ספרותו, ועצם עיניו מראות דפיו ומכסה פשעיו בכחד. לא כן הוא. צונץ היה איש אמת ולא יעות צדק ולא קלקל השורה מפני האהבה ולא מפני איבה.

למותר אחשוב להתנצל לפני הקורא על אשר אחדל לדבר על כל נקודה ונקודה מקורות חייו. כי לא אספר דבר ממולדתו, מתחלת תשמישו לפני חכמי התורה והחכמה, ומי היו רבותיו, מהתחברותו אל אנשים אשר היו כגילו בבחרותו ומהפרדו מהם ויבור לו דרך לעצמו להקדיש חייו לחכמת ישראל ולשובת עמו, גם לא אדבר מכל החליפות אשר עברו על ראשו בכל מחלקות חייו ומכל אשר קרהו על דרכו לבקש לו עמדה נכונה בקרב עמו נאותה לפי כשרוניו, איך התל יחתלו בו הפגעים והחליפו מצבו עשרת מונים, פעם היה מורה בני ישרון, פעם דורש ומטיף לעם גם פעם מעריך סכתב עתי, ואיך בכל אלה לא היה איש מצליח כי תמיד נגף רגלו במכשולים אשר נתנו אחרים על דרכו, איך לעתים שונות הגיעו אליו ימי הרעה וחי במצור ובמצוק, עד כי פעם אחת חפץ לבקש לו שרות מזכיר, סופר וחושב בבית אחד הסוחרים בכרלין, ועוד יותר כי מרוב עניו ויאושו אבדו לו

עשתנותיו לרנעים ורצה ללכת בין הרבנים מורי הוראה באיסור והיתר והשתדל להשיג וגם השיג התרת הוראה מאת הרב חארינער באראד והוא הלא ידע בנפשו כי לא ידע מעניני איסור והיתר מאומה ולא מאס להתמכר לפקידה אשר לא נאותה אליו והוא אינו נאות אליה רק בעד אגורת כסף וכבר לחם, גם לא אדבר מכל התלאות אשר מצאוהו עד אשר הצליח להיות נפקד בפראג בתור מטיף ודרשן בבית הכנסת הישן, ומה הגיע אליו כי לא ארכו הימים והוא ברצונו חזר מפקידתו ושב לברלין לשבת תחכמוני, הנה על כל אלה לא אכביר מלין ודי לי באמרי כי בבחינתנו את כל דרכי חייו וכל אשר קרהו יודע לנו כי היה כתוב בספרו של אדם הראשון: צונץ חכם יתקרי רבי לא יתקרי! ונוסף על זה אין תכלית מאמרי הוה לספר תולדות חיי צונץ וקורותיו בביתו ובמשפחתו ובעממיו אשר הציקוהו הפנעים והכשילוהו בני אדם רעים, כי אם רק בזאת חפצתי לחקות פה על לוח זכרונותי את משפטי הצודק בלי מושא פנים על כל מעשה תקפו וגבורתו בתורה ובחכמה ועל פרשת גדולת מדותיו הנשגבות, בעיוניו ונגד המעיינים, ולהגיד מה שהתפעלתי ממנו ומה שלמדתי מספריו (52). אכן בכל זאת לא אוכל להתאפק לנגוע פה במעט מלין באחת מקורותיו אשר קרו לשמו ולזכרו אחרי מותו. הנה ידענו כי צונץ אשר במשך הזמנים היה תפארת גאון היהודים בברלין נתמך בכבוד מאת ראשי העדה, לא מתת חנם כי זה לא היה צונץ לוקח, כי אם נתנה לו פרנסתו חלף עבודה קלה, והכנסתו זאת, מחוברת עם מה שהיה נשכר מספריו אשר הוציא לאור, הספיקה די כל מחסוריו והותר. ויהי אחרי מותו נשאר אחריו ברכה מעט רכוש מאשר הותר וקבץ על יד והניח יתרה הזאת לאחת מקרובותיו אשר שרתתהו וכלכלה שיבתו עד יום מותו. כמעט הקול נשמע כי הניח צונץ אחריו ברכה מעט, כבר מצאו להם לוצצים ומלשינים דבה רעה עליו לנבל שם כבודו באמרם: ראו זה האיש צונץ מתרושש היה כל ימיו והון רב! ומי היו אלה המתאוננים רע באזנינו? לא מן החכמים אשר פת במלח אוכלים ומים במשורה שותים ובתורה הם עמלים, כי אם היו מאותם אשר על חשבון אחרים אוכלים למעדנים, ויין הרקח משתייהם ובתורה עושים סחורה. השם הטוב יכפר בעד!

על דבר מצבו בבקרת המקרא אך במעט מקומות מצא סבה בספריו לנלות דעתו ברחבה. בספרו על הררשות נדב פרק שלם לחקירה בקצת ספרי קדשינו כצמצום זמן חבורם ועל פי בקרת נאמנה, והראה כי לפי תוכן קצת מן הכתובים וענינם אין להחזיק קביעות זמן חבורם אשר התפשטה באומה (פרק שני). בקרת בתורת משה לא פגשתי בחבוריו ואולי

(52) באלה הימים הגיע לידי מאמר ארוך מאת החכם דוקטור מייבוים בברלין כולל דברים אחרים מתוך חיי צונץ ע"פ קובץ קצת מסכתביו ורשומיו בספרו היומי אשר הכין לו צונץ, ולצדקה יחשב למחבר המאמר אשר נתן בזה אבני בנין יקרות לתולדה שלמה מחיי צונץ. ואני לרגל המלאכה אשר לפני די לי ברטוים הקטנים אשר כרותי בתוך המאמר.

נמצאה ואנכי לא ראיתי, ואם ראיתי אולי שכחתי מה שראו עיני. אולם צונץ לא היה האיש המסתיר פניו מחקרי לבו, ולא העלים את אשר לפי הכרתו הפנימית מצא טוב וישר, על כן לעת זקנתו סדר את מחשבותיו בפנה הזאת וכתבן על ספר וחבר מאמר ארוך מיוחד בענין בקרת כתבי קדש, ומראש עד סוף כל עסקו בו החקירה על ספר תורת משה, והעיר על כל הספקות המתעוררים בענין אחדות תורת משה, ומשער מה שיש בה שאפשר ליחס לזמן מאוחר ממשה. כן ינתח את התורה לנתחיה בסכין הבקרת, ומוכן הדבר מעצמו כי מחקריו סותרים ועוקרים את המקובל באומתנו, ומי ידע לשער הסבה אשר הניעה את צונץ לגלות דעתו בדבר הזה אשר יכול לדעת בחכמתו כי לרוב האומה יהיה זה לשכים בעיניהם. אבל הוא הדבר אשר דברתי, מי לא ידע מה רבו רגשי החוקר להודיע נאמנה את מחשבותיו אשר און וחקר בקרב לבו. החוקר הנאמן לא ידע עצרה לחקרי לבו אשר יחשבם אמתיים לפי הכרתו הפנימית. ועתה מבחינה הזאת נבין מה היה לו לצונץ בי גלה בפיו ובעטו רעיוני לבבו אשר הכיר לאמת ואף לא נמנע מהעלותם על ספר בדפוס (83). אולם זאת לנו לדעת כי כל חקירותיו המעתיקות כתיבת חלק גדול מן התורה ממשוה ויחסות לעתים מאוחרות היו לו רק השערות אפשריות לפי מדעו ולא נתן להן רק ערך למודי ואין להן דבר עם המעשה ולשמת צונץ לא התלמוד עקר אלא המעשה. לא שמענו ולא ראינו כי התעורר צונץ להיות מורה הוראה בישראל בספריו אשר חבר, לאמר אלה המצות והחוקים והתורות נאים, עשו אותם וחיו בהם, ואלה אינם נאים והסירו אותם מקרבכם. יסוד תורתו ואמונתו היה: חקר דת היהודית כפי אשר השתלשלו בחליפות הזמנים והתחוקו במנהג האומה ונקדשו קדש משנים קדמוניות. צונץ יקרא להם קדש אשר כל הנוגע בהם כנוגע בכבת עין היהדות. כן כתב ובאר על לוח בתשובה לעמת חכם נוצרי Abbé Charini המתפאר עלינו להורות לנו הדרך אשר נלך בה בחיי דתנו (ראה קובץ כתבי צונץ ח"א סי' י"ב, ברלין 1875). שם כתב עם הספר לנכח זה האיש הבא לאשרנו וליעץ מה טוב לנו, שרק אז נצליח ואז נשכיל אם נחדל מתורת הקבלה שבעל פה ידינו ונשוב אל תורת משה כמשפט הקראים, ועל זאת העצה ישיב צונץ כדברים האלה: בכל קורות העתים לעמים נמצא או עליה וצעידה לפנים או ירידה ומפלה לשחת, אבל לא תשובה אל מעמד מקדם קדמתה. אין עם אשר יתמכר לשעבוד אל האותיות היבשות (מבלי שום לב אל הרוח אשר בהן). מן המקרא ומן התולדה (געשיכטע) למדנו כי תורת משה מעולם לא נתקיימה בכל פרטיה במעשה (כצורתה). הרשיון לשנות דבר

(83) חלק גדול מהמאמר הזה נדפס במ"ע ד. מ. ג. חב"ז צד 669 ושאריותו בקובץ כתביו

על פי המעמדים היה נתון ככל עת לגדולי הרור המנהיגים, הנביאים והכהנים והמלכים והסנהדרין (54), וגם הוציאו הרשיון הזה לפעולה. ועל כן התשובה אל המאָואיזמוס יהיה שלא כרת, ויגיע ממנה נזק. וגם הוא דבר שלא יתכן. ויען כי האיש המתנשא להיות יועצנו, אף גם את כלל כל חקי תורת משה לא יחפוץ כי אם יברור לו בהם רק קצתם בהתאים עם רוח כתבי הקדש וקצתם המתאימים עם רוח הזמן ההוה (מה יהיה אחרית אלה?) הלא זה עוד יגדיל הערבוביה ברעות ויברא כתות חדשות ומחלוקות חדשות ותרבה קנאת הדת בינינו. נסיון של שבע עשרה מאות שנה הורה למדי את עם היהודים כי כל השתדלות לעשות חדשות כאלה היתה תמיד סכנה למנוחת נפש האומה, לפוקה ולמכשול לב (געוויסענסאנגסט), וגם היתה סכנה לשלום חברתם, אָשרם וזובם. בכח הבחינות האלה יחליט צונץ בסוף דבריו: אנו בעלי הדת לעולם לא נקבל זאת העצה היעוצה, וכל שנוי חדש (רעפּאָרם) בעקר הדת עמל הוא בעינינו כי הוא אך לרעתנו. הנה כן מבואר לי מדבריו אף אם אין זה לשונו ממש. אמנם התולדה אשר יצאה לי מן הדברים האלה היא זאת: אם גם ראינו כי היה מבקר עז וקשה במקרא, לא היה לבקרתו המדעית דבר עם מעשה הדת. במעשה לא נטה ממנהגינו אף כרחב שיערה. צונץ לא חפץ אף גם מאם כל שנוי עקרי בדת המקובלת (רעפּאָרם) ולפי דעתו אשר גלה במאמר הזה ברור הדבר כי חשב שאין טוב לישראל ולשלומו כי אם שלא נמוש ממצב מנהג ישראל התורני אשר פשט באומה היהודיה והיה חק ומשפטם וכפי אשר השתלשל זה המנהג ברוב הימים והשנים והדורות והיה מעצם הדת הישראלית. את המאמר הזה שהעתקתי ממנו כתב צונץ בימי חרפו, מלא מחשבות תקוה ועצות מרחוק בעתידות. לא מעט היו בעת ההיא אנשים אשר עבודת הקדש – הרבנות – בכתף ישאו, או אשר מוכנים ועומדים ומצפים להשיג רבנות, או איוז פקידות דורש ומטיף לעם אשר בחפץ ותשווקה התמכרו לרעפּאָרם הבאה למנהג ישראל התורני עד נפש, ואני הכרתי אנשים בין אלה המטיפים אשר אילו היה דבר הרעפּאָרם תלוי רק ברצונם היו עוקרים לשעה קלה את הכל. ואמנם ראינו כי ידי צונץ לא היו עמהם בדבר הזה כבר בימי חרפו. אז כאשר הוסיף ימים והוסיף דעת ובעת אשר כבר עמד על גפי מרומי תהלתו, גם אז לא שנה את מעמו ולא החליף דעתו. על דעתו בענין בטול מנהגי איסור או מצוה יפרוש אור בהיר דין ודברים אשר היה בינו ובין החכם רבי אברהם גיינער. בשנת תר"ה עבר בין שני החכמים האלה רוח משחית והידידות אשר היתה ביניהם התקררה מעט. ומאד היה קשה לגיינער לסבול כי איש כצונץ ישא עליו תרעומות בלבו. בכל עת לא עבר שבוע אשר

(54) כונתו בזה על „ככל התורה אשר יורח" לפי מדרש החכמים על תורת הקונים, הנביאים כמו אליהו בזה הכרמל, הכהנים ובאת אל הכהן אשר יהיה בימים ההם, והמלכים לא ידעתי על מי כוון ואולי על חזקיה, והסנהדרין ככל דור ודור היה זה עקר פעולתם.

לא היה חליפות מכתבים בין שניהם, ועתה עבר זמן כביר אשר צונץ עצר במלים ולא כתב אליו מכתבים כפעם בפעם, ואף אם הוא כתב אליו לא השיבו. התרשלות כזאת בדידותו היתה לגייגער גדולה מנשוא. או התאמץ גייגער לכתוב לצונץ עוד הפעם מכתב ארוך מלא תלונות ותוכחות, על דבר התרחקותו ממנו והוא לא ידע על מה. והנה אין פה המקום להעתיק הדברים בהוייתם אשר לפי רובם אין להם דבר עם התכלית הנרצה לנו בזה. אבל אעיר על דבר אחד אשר בא גייגער כמוכיח קשה על צונץ ובלי שאת פניו מטיל בו דופי על אשר באחד ממאמריו מחויק במעוון מצות תפלין ומנהג הנחתם, וינשא את המנהג הזה ויחשבהו פרי קדש הלולים (קובץ ח"ב צד 172 והלאה) והוא מתפלא עליו עד מאד לאמר: האמנם אודה גם אני כי כל מנהג בעם אפשר שיש לו כונה עמוקה, אבל מה נעשה עם המנהג הזה אשר עקרו גוסד על מעות במדרש הכתוב (כיון על פי' רשב"ם) והוא קרוב לאמונה מפלה מן הלחשים והקמיעות, והוא מאד רחוק ממושג השכלתנו, ההוא יקרא פרי קדש? וכן יהרהר אחרי צונץ על דבר מאמרו (שם 191) אשר כתב בבחינת קדושת מצות מילה ואמר: חלילה לשלוח יד במצוה הזאת אשר מאז היתה קדושה לנו וקדושתה התמידה בכל הדורות ועוד היום קדושה לכל עמנו, זמי יהין לשלוח ידו בת ונקה? וכנגד זה נענע לו גייגער ראש, פקפק ואמר: אף שגם אני חושב שאין זה מן החכמה אשר חִקְרַת משני הדת (רעפֿאַרמפֿער-איינ) היו רוצים לנגוע במצות מילה להעבירה ולבטלה, דבר אשר עוד היום נחשב באומה לעורק הגדול בחית היהדות, אבל להתלהב בעדה יען כי גדול יקרה וערכה בעיני העם, את זה לא אוכל לפי מושגיני בזמן הזה. ועוד שלישיית בא עליו בטענה על דבר שמעו על צונץ כי עתה יותר מאשר לפניו מדדק בסדרי ביתו בדיני אסור ומותר, וטוען עליו: אילו עשה כן מפני פקידותו - שאז היה ראש בית מדרש למורי יהודים בברלין - היה מחריש, כי לפי מנהגו של עולם היה מוכרח לעשות כן, אבל שמע אומרים כי מה שעשה עשה מהכרה פנימית כי חובה עלינו להחזיק המקובל והנוהג בעם, להבין זאת, אמר, קצר כחו. על דברי גייגער אלה הדומים כדברי איש הפוסע על שני סעיפים, ישיב צונץ בדברים ברורים ומוחלטים בלא „הן אמנם" ובלא „אף על פי כן", דברים אשר הם מכילים שורש דעתו בענין השנוי בדת היהדות. וזה תמצית דבריו: קו ומדה במעשה הדתי וחובת קיומו הוא רק המנהג הדתי הנוהג בפועל זמצד היותו מקובל בעם יצדק קדש, ולגדולי חקרי לב הדבר שמור (רמב"ם, ראב"ע, רמבמ"ן) לבנות על היסוד הזה. עלינו הדבר לשנות דרכנו אבל אין דתנו צריכה להשתנות. מנהגים רעים אשר התדבקו בנו אותם צריכים אנו להעביר מקרבנו, אבל לא מורשת קהלת יעקב המקודשת. הצעקות נגד התלמוד הן מעשה אדם יוצא מכלל דת היהדות. עד הנה דברי צונץ. והנה אחדל מהכביר מלין עוד בדבר הזה, כי אין פה המקום לדבר על גייגער. כי זה כל חפצי לתאר על פי דברי צונץ

האלה דרכו ומדותיו ומה היתה דעתו בענין מעשה המצות, והדת המקובלת ומקוימת במנהג אך היא תהיה בפועל המדה לחיים הדתיים. ואל תתמה על זה איך יתאחו באיש אמונים כצונץ שני הפכים המתנגדים כמורח ומערב, מצד האחד מטיל ספק באחדות התורה ושוב מצד השני לא יואיל לסור מכל מקובל בעם כי קדש הוא והוא עצמו קדוש יאמר לו ובחיו יאמצו; על כבוד התלמוד ישמור וכתב ספר כריתות לכל מלשניו בקרבנו, ועל אחדות התורה יעורר ספקות! אל תתמה, אך שוה נגד פניך את אשר הראיתך לפני זה כי לדעת צונץ התלמוד לבד והמעשה לבד. החוקר הוא חפשי בחקירתו, הנפש הזאת אשר נתן לנו אלהים בכבלי האונס לא אָקרה, אבל מצד היותו בעל דת – לפי דעתו – הוא חייב להתנהג במעשיו לפי מה שהוא מקובל ונהוג באומה אשר זה הוא הדת בעצם.

בין המון מעלותיו נראה לי אחת נעלה מאד על כלנה והיא מדת הסבלנות, כי יכול לסבול דעות אחרים בין באמונות בין בחכמה, ורק התחר במרעים וקנא בעושי עולה. ומי יתן ויהיו כל חכמי ישראל כמוהו! הלא הורנו כמה פעמים הנסיון כי באין סבלנות יפרע השלום ואין כלי מחזיק ברכה לישראל כי אם השלום. ובינינו היהודים, לדאבון לב כל ישרים, אי סבלנות מחלה נושנת היא. הנה נמצא אי סבלנות בין אנשים השונים בדעות עיני אמונתם. פה מצד האחד אורטודוקסים מובהקים מבשר ועד נפש ולעומתם החוקר החפשי בדעותיו, האורטודוקס לא יכול לסבול את החוקר ולא החוקר את האורטודוקס ונלחמים זה בזה בחמת רוח, תמים עם תמים, כי שניהם תמימים, זה תמים באמונתו בכל דבר וזה תמים בחקירתו על כל דבר. ולמה יריבו? יאמין זה כתם לבנו ויאמין זה כתם לבנו, אין משפט לאדם על מחשבות אדם בקרב ולב עמוק, כי המשפט לאלהים החוקר לבבות, וכבר ראינו כי במריבות כאלה אבדה טובה הרבה ותרב השלום, ובכל זאת יריבו ולמה ומדוע? כי אי-סבלנות נסכה בקרבם רוח עושים וישתגעו. בין אנשי התורה והחכמה במשאם ומתנם הויה אי-סבלנות, חכמים מתוכחים זה עם זה וכל אחד ואחד עומד על דעתו, זה לא יכול לסבול דעתו של הלזה ולא הלזה דעתו של זה, שניהם מתנים אהבים עם יצירי רוחם, כל אחד יחשוב טענתו טענה נצחת תהיה טובה או גרועה, חזקה או רעועה ממקומו לא יזוע. וכל זה למה? יען כי לסבול התנגדות כשל כח הסבל. אי-סבלנות הוא אם נראה כאנשים מן החכמים כי רעה עינם במלאכת זולתם וחותרים עליה בחפזון דין לרע אף אם בלא משפט צדק, וסוף סוף מה היא הסבה לזה? רק אי סבלנות להודות זכות לאחרים, כי כשל כח הסבל. מכל אלה המדות הנמאסות לא נמצא בצונץ שמץ דבר. הוא נשא פנים לכל דעה אף אם איננה כרוחו, אף לא עמד על דעתו להצטרף בלא משפט. הוא היה טוב עין ולב נגד כל מלאכת מחשבת אחרים, ולכל דורש כמעט קט אמן לבו והעיר את רוחו למלאכת המדע, ולבו ואוזנו היו תמיד פתוחים לקבל האמת. ממי שאמרה יהיה

גדול או קטן. עוד מדה אחת נראה לי בצונץ והיא כי לא היה אוהב לבקר ספרי אחרים. אני לא אוכזר אם ראיתי מעודי. אגרת בקרת שכתב צונץ על איזה ספר חדש שיצא לאור. אך את זאת אוכזר כי כשהוצאתי לאור את ספרי דור דור ודורשיו – לא ידעתי אם היה זה בחלק הראשון או בחלק השני – שלחתי לו את ספרי מנחה, ובאגרתו אשר שלחתי עם המנחה בקשתי מלפניו שיודיעני משפטו על ספרי. ויענני דברים טובים בשבח ספרי יותר מאשר הוחלתי, אבל הוסיף לאמר: מה שאתה מבקש ממני כי אני משפטי עליו באגרת בקרת – כן הבין הוא בקשתי שאשאל מאתו שיפרסם משפטו באגרת – בזה הקשית לשאל. לכתוב בקרת על ספרים חדשים לא היה מעולם אומנותי (מיון געשעפט). ומה טוב ומה השכיל לעשות במשפטו הזה. אין לך אומנות שאינה נקיה כבקרת ספרים. אני נסיתי זה יותר ממאה מחברים אחרים, ובכל עת היה שבר עמלי רגז ומורת רוח. לא מעט התבוננתי בין המחברים וראיתי מראות מעציבות. אחד מחבר ספר ובא רעהו וחקרו זבתם לב ובנקיון המחשבה יכתוב עליו אגרת בקרת, וישבח במדה הראויה את הטוב בספר. אולם מה יעשה המבקר במצאו בספר דברים אשר לפי דעתו לא כן ולא יתכנו, היעצור במליו ויחיד האמת מחוסר על כבוד אדם? ובכל זאת אני ראיתי מחברים (שוטים) אשר אינם יכולים לסבול באמור על ספרם כי יש בו גם משפטים לא טובים. ועוד ראיתי מחברים יהירים, על פתחי חכמים מחזירים, ומבקשים תחנונים כרשים: אנה המבקר חמול על מעשה ידי, קרא בגרון ואל תחשוך מלבשר בקהל רב שם תחלתו. המבקר בטוב לבו יחמול עליו אך בצדקתו לא ימלא כל תוחלתו כי גם יגלה מומיו, והיה שכרו כי זה הגבר השליך עליו שקוצים. ועל כן אך מחכמה עשה צונץ זאת כי נשמר ממלאכת בקרת ספרי מחברים בני זמנו. ועתה קורא יקר צא וקבץ על יד כל מדות האדם הגדול הזה אשר תארתי לפניך אם לא תמצא בו האדם השלם במדותיו, מופלא במעלותיו, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה, חוקר באמונה ומוציא תעלומות אורה, וראית כי בצדק אמרי פי אשר אמרתי עליו במותו: פועל ידיו עודו חי ויחי עוד לנצח, זכרו יהיה לברכה ולא יסוף מתוך עמיו, ועד דור אחרון ותנו כבוד לאיש הזה אשר און וחקר ותקן אונים לחכמת ישראל.

אלה שלשת האנשים רמי המעלה אקראם רבותי. אף אם לא לקחתי לקחם מפיהם, לקחתיו מפי כתבם, ומספריהם השכלתי. הם היו מנהיגי בנתיבות חדשות בחכמת התורה, מזוי כבודם התענגתי, מבארם שתייתי, באורם ראיתי אור ובכל מעבדי היו אותותם לי אותות. מכל אחד ואחד למדתי שני דברים. מרבי שלמה ליב ראפורט הכהן למדתי את דרך העיון, ומעניניו למדתי גם לדעת את הנוק המוסרי המגיע לו לאדם העומד בדרישת החכמה תחת ממשלת אהבת הנצח ותשוקת הכבוד והתהלה. מרבי נחמן הכהן קראכמאל למדתי עומק העיון ומתבוננותו למדתי גם לדעת: כי ענה

יתרה על המדה ומורך לב נגד קנאים לא טוב לאדם ולפעמים הם בעוכריו. ומרבי יום טוב ליפמאן צונץ למרתי סדר העיון ועוד יתרה על זה למרתי ממנו איזו דרך ישרה שיכור לו האדם דורש החכמה וכל המדות הדרושות לו למען יצליח דרכו וישכיל מעשיו.

כנגד כליל יופי נוי ללובשיו, כן פאה לשון ומליצה יגיה כל דבר חכמה ומדע. מחקרים אף אם מלאים תעלומות חכמה לא ינעמו אם נעדר מהם תואר והדר. באשכנז לדור המאספים יאתה התהלה, כי פארו מחקריהם ביפי התואר החצוני במליצה נאוה. אמנם עוד קודם להם כמה דורות הכירו זאת המעלה חכמי איטאליא ויהללוה והעלו אבר כנשרים להגביה רוחם עד מרום קצה. וברורות האחרונים קמו בהם אנשים ומלאו בפעל את אשר הם אשר קדמו להם חשבו לעשות ועלו באמת במעלה הזאת עד מרום קצה. בהם המצוינים היו החכם יצחק שמואל ריגיו (יש"ר) מגערץ ואחוזת מרעהו החכם שמואל דוד לוצאטו. מימי נעורי אהבתי לקרוא בספריהם מפני נעים מליצתם וחשבתי כי במליצה הפראויות הם בזמננו המיוחדים בין כל סופרי עברית. וממשפטי הוזה אשר גמרתי בקטנותי לא סרתי עד היום הוזה. החכם ריגיו חתם את שמו יש"ר ואף כחתימתו כן היה איש ישר במעשיו, ישר בתורתו ובחכמתו וישר במשפטו עם כל אדם, וישר במליצת לשונו אשר הליבש בה מחקרי לכו. מדברו נאוה ולשונו צחה וברורה והיה מגדולי בעלי השפה העברית אשר הבין כי אם נרצה לכתוב מחקריו בלשון הקדש בזמננו לא יספיק לנו לשון המקרא, יען כי יש מושגים אשר לא נמצא להם שם ותאר במקרא ובכל יגיעתנו לתפוש תמיד לשון המקרא לא יצלח לנו להמליץ זה המושג על נכון ובדקדוק בלתי אם על ידי הרחבת הדבור והכבדת מליץ וגם אז לא יבואר בשלמות, וכבר ראיתי סופרים בישראל אשר לא הבינו זאת ודמו בלבבם כי יצלח בידם לכתוב מאמרי חכמה על פי מהרת לשון המקרא (לדעתם), וראיתי ונוכחתי כי העלו בידם חרס. אבל זה החכם יש"ר הבין כי בחליפות הזמנים וברבות השכלת העם, ובהתחדש מושגים חדשים, נדרש לנו לברא גם חדשות בלשון הנאותות לתאר באר היטב אלה המושגים. וכן אמר באחד ממאמריו (כ"ח ח"ו 89): „שמוש הלשון משתנה מאד בהשתנות העתים" ומצד הוזה הוא חשוב בעיני לאיש אשר כל סופרי דברי חכמה בשפת עברית יוכלו ללמוד ממנו, ואני אודה ביושר לכב כי מנעורי השתדלתי להרמות אליו בדרך מליצתו הפראויות. בימים ההם היתה הירישה בחכמת לשון הקדש עומדת ברומם של עולמם באיטאליא, רבות פעלו בחכמת הרקדוק כבינת עומק פשט המקרא ובחקירת מקור השרשים וביתר עז התאמצו לבאר המלות הנרדפות. לפעולה הזאת בביאור הנרדפים אולי התעוררו על ידי הספר „גן נעול" מהחכם רבי נפתלי הירץ וויזל. בכל אלה הפנות בחכמת לשון הקדש

השכיל יש"ר מאד לעשות מנעוריו . בבית המקרא עשה תמיד את חקי הדקדוק ושמוש הלשון למדתו כאשר נראה מבאורו לספר תורת אל הים ומהמון פירושו "למקראות סתומות" אשר נדפסו ממנו במכתבי עת שונים . חקירותיו בשרשי המלות הנדרפות פשוטות בלי דוחק ולחץ ונכנסות אל הלב (עי' בכורי העתים בכ"מ) . בהקדמת באורו לתורה ידבר דברים טובים על קדמות לשוננו ועל כל פרטי תכונותיה . הוא נראה בעיני אחד מן התמימים עם חכמת התורה באמת אשר בכל מה שלמד מן החכמות והידיעות החזוניות השתדל לעשות ממנו תועלת לבינת תורתנו ולהאדיר חכמת ישראל . פעם אחת הגיע לידו ספר דקדוק לשון פרסי ומצא בתוכו המון מלות פרסיות מקובצות , או מהר נתן אל לבו להתבונן בו , אך לא התשוקה לדעת לשון פרסי משכתחו אחריה כי אם התוחלת שעל ידי ידיעתו את הפרסית ינוצץ לו ממנה קו אור להגיה חשכת איזה מלות המפורזות בתלמוד ולא יתכן שלא יתערבו בלשונם מלות מלשון העם ההוא (בה"ע תקפ"ז צד 76) . הענוה היתה חלקו בכל מעשיו ואהבת השלום עם כל אדם נחלתו , ובכל זאת לא הכיר פני איש אף אם כגבה ארוים גבהו במקום ששקול דעתו מנגד לו , רק מה שהשכל הבריא מחייב אותו קבל ובו דבק והוא היה לו המכריע נגד אלפי ראיות השעריות ומסופקות , ואף זה הדבר עשה מרחק בינו ובין הפלפול התלמודי . וזכור אני זה יותר מחמשים שנה ראיתי מכתב ממנו ביד חכם אחד קרוב למשפחתי (55) . שחבר ספר תשובות וחרושי הלכות בפלפולים חריפים ושלחו מנחה להחכם יש"ר אשר היה מיודעו , ובמכתב ההוא כתב אליו החכם יש"ר : המרם תדע כי אני איני מבעלי המלאכה הנבזה הזאת ? אני כל ימי בקשתי אמת והיא שקר , והראה שבמקום אחד מצא בדברי אחד מאלה ענקי הפלפלים כי נעלם ממנו מקרא מלא , ועתה במה אחשוב מלאכה כזאת ? מפורש ושום שכל גלה דעתו על דרכי הפלפול התלמודי במקום שהשכל הפשוט עומד כנגדם , ובמקום אחד בעמדו לחקור ולדרוש על פלפול אחד של האמוראים בעלי הגמרא אמר : סוף דבר דרכי הפלפול הללו כוללים סתירה והתנגדות אל כל מה שהוטבע בשכל אנושי כמזנח קיים מיום בראו אלהים אדם בעל דעה בינה והשכל עד היום הזה , ולא יקובלו הדברים כמו שהם עתה אצל שיקול מדעי כמו שהוא עתה כל עוד לא יעשה השי"ת פלא לשנוה יסודות הדעת ולברוא בנו טבע חדשה המכחשת המושכלות הראשונות אשר כל בנין ידיעתנו נשען עליהם — אך הדברים ארוכים וכבדים ויתבררו במקום אחר (כ"ח מחברת שביעית צד 116) ואמר עוד שם כי עוד ידו נמויה להרחיב הדרוש בענין הזה לעת מצוא ולהחזיקו במסמרות מופתים בל ימוט . ואחשוב כי מה שהכטיח לברר הדבר במקום אחר ולהרחיב הדרוש עליו לעת מצוא גם מלא עד תכניתו וזה בספרו

(55) החכם הזה היה החריף העצום מו"ה בער אפפענהיים מפ"ב דודו של מו"ח הגאון מו"ה בער אפפענהיים מאייבשוויץ .

"בחנית הקבלה" (יצא לאור שנת תר"ב). בינה היטיב בדבריו במאמר הנזכר, ותן מחשבתך גם על מפת הדיו אשר נשארה בקולמוסו, אז תבין כי בעת הבטחתו לברר הדבר ולהרחיב הדרוש כבר עלה במחשבה לפניו לחבר זה הספר "בחנית הקבלה". לערך חפצי ותכליתי בזה המאמר אין עלי לדבר ארוכות על הספר לא לשבח ולא לגנות, אבל את זה אוכיר פה כי הספר הזה קנה למחברו הרבה מתנגדים וגם קצת מחבריו לפניו פנו לו ערף. ואמנם בא וראה והשתומם, איך השתנו הזמנים! רבים היום מהנקראים יראים וחרדים אינם יראים ואינם חרדים מגשת אל דעותיו.

טובה הרבה פעל על בני עמו בארצו ובזמנו על ידי ספרו "התורה והפילוסופיא" אשר בו משתדל לעשות שלום בין התורה ובין החכמות החזוניות ולהראות כי אין האחת שוללת את רעותה, ולא לבד שאין החכמות סכנה ונוק לתורה כי אם עוד הן תועלת לתורה להנדילה ולהאדירה. מלאכתו זאת לא נסבה לתכלית למודית, כי אם ישעו וחפצו בה היה תכלית מעשית דרושה לצרכי זמנו. כן גלה דעתו בפירושו. וכה אמר בהקדמת הספר: והנה המלחמה הקשה הזאת (בין מבקשי החכמה ובין מרחיקיה) אילו רק בשנים קדמוניות בערה במקלות ישראל החרשתי; אך עוד בימים האלה עבר כוס חמתה לעבור את המים הצלולים הנוזלים ממקור החיים וכמעט אכזב שיותר התגלע הריב הזה בימינו ממה שהיה לפניו. . . . אשר על כן בהיות רבה המשטמה בקרב ישראל בעבור שתי הכתות (התורניים והמתפלספים) ראוי אם כן להתבונן למצוא תרופה לרעה הזאת פן תרכה לאין מרפא". הנה ראתי כי הסבה אשר הניעתה לחבר הספר הזה היתה לה תכלית מעשית, כי החיש לעזרה לרפאות מחלה אשר היתה ממחלות זמנו, כי עוד רבים היו בדור ההוא בארץ איטאליא אשר חשבו לקנא קנאת ה' צבאות וקנאת התורה והדת אם יחרימו כל חכמה חזונית מקרב ישראל. מתוך מחקריו בספר ראה תראה כי הבין דבריו נגד מתנגדים עויני החכמה אשר היו צריכים למוסרו (עיי"ש מאמר ג'). ועד אנה חמת הקנאה לעמת דורשי החכמה הניעה נראה ביחוד ממה שספר שם (צד 148 בהערה) על אנשי ליווארנא מה שעשו לספר חקירה אחד שנרפס שם על עניני אמונתנו, "אך בין לילה היה ובין לילה אבד, כי מיד כצאתו לאור קפצו עליו ראשי הקהלה ההיא ולקחו כלם מידי המדפיסים ונתנום למאכלת אש", ותרין מזה איך היו המעמדים באיטאליא בעניני הדרישה בחכמות, ולעמת אלה המעמדים אור יש"ר כגבר חלציו וכתב ספרו. וכן אתה רואה בפירושו על ספר "בחנית הדת" להחכם רבי אליה דיל מעדינו ובהערותיו אשר ספח לספרו בסופו אשר כל חקירותיו ודעותיו מיועדות לבטל הדעות המושלות בזמנו ואשר לדעתו הן משובשות, ומאמרו בהקדמת הספר כי לפעמים נכנס הוך דבריו (של בעל הספר) והרחיב קצת הדבור על ענינים גדולי הערך כפי מה שראה צורך בזמנו, נבין על נכון כי היו פניו מועדות אל בני זמנו, להאיר עיני בני עמנו בעקרי הדת המהורות והמבוררות מכל חלאת המכחישים.

לבל שמעו [צ"ל ישמעו או שמוע] עוד לקול מלחשים את הישרה מעקשים
 ויאורו חיל ויחלצו חושים, ללכת אחרי דת ישישים, ואחרי דברי קדמונינו
 הקדושים". והנה המשכילים יבינו כי כל אלה אשר חפץ להורות הם לתכלית
 מעשית ולתועלת מעשית. כללו של דבר כי מיום הגיתי בכל פעליו מצאתי כי
 ברוב אמרי בינה אשר הכין זה האיש בכתביו היתה מנמתו להביא תועלת
 מעשית למעיינים בהם. בקשתו להרים קרן שפת קדשנו, השתדלותו להראות
 כי אין החכמה צרה לתורה, וחפץ רוחו להעביר החללאה מדעות היהודים אשר
 דבקה בהן במשך הזמנים מבלי הבין ומאין פנות אל חקי השכל הבריא – הם
 הם תועלת מעשית באמת. אכן מעט אשר נטפל לחקירות בדקדוקי דברים
 של מה בכך, אם לא סבות מבחון הכריחוהו לדבר דבר לפעמים בכמו אלה
 שלא בטובתו. והנה כל אלה המעלות הנכבדות אשר מצאתי במעשה ידי
 החכם הזה משכוני אחריו, כי דרכיו אלה בעיני היו כרוחי.
 המטרה אשר אליה היו עיניו נשואות היא להשכיל ולהיטיב הדעות
 התוריות באומתנו, הסר מקרבה הטפלויות ורוח משחית מוסר חכמה. באחד
 ממאמריו ידיו על ענין הנהר, "סמכטיון" אשר וסופרו עליו כמה דברים מתמיהים
 ומעשי נסים בהגדות שונות עד שהיו לאמונה בעם, ויהי רע עליו המעשה
 וחקר ודרש עליו והראה כזבו, ואמר בסוף מאמרו, "כמדומה לי שהגיע העת
 להשבית מבית יעקב אמונה מזוייפת כזאת, כי כדי בוונן לורע ישראל נוחלי
 דת האמת לפנות אל דברי שקר" (בה"ע תקפ"ח 56), ומה מאד שמח בלבו אם
 היה לאל ידו להראות כבוד חכמת חכמי ישראל, ויחשוב זאת לצדקה לכל
 חוקר בקרבנו אם הוסיף להראות העמים והחכמים את יפי מלאכת השיר
 באומתנו (כ"ח ח"ד 15). כבר נגעתי נגיעה מועטת לפני זה בענין ספרו
 "בחינת הקבלה" ואמרת כי לערך מטרת חפצי במאמרי הוה אין עלי לדבר
 ארוכות אדותיו, בכל זאת לא אחשוך מלחוות דעתי על כללו. ואמר כי כמו
 ברוב מחקריו היה תמיד נגד עיניו להשכיל ולהיטיב הדעות התוריות אם
 לזרות ולהבר הטובות והמיושרות, ולהזהיר מפני המגונות והטפלות, אף
 מבחינה הזאת חבר ספרו בחינת הקבלה. הוא ראה את חבורו של רבי יהודה
 אריה ממודינא הנקרא קול סכל, שאנת אריה מלא מענות ותלונות על קצת
 עקרי דתנו וביחוד על העקר הגדול מן התורה שבעל פה, והבין כי סכנה בו
 לקוראים לתומם וגמר בלבו להעביר זאת הסכנה על ידי תשובותיו עליו שברוב
 חלומותיו ודבריו הוליכו שולל, אבל לא נלחם עמו בתחבולה לעזו על דעותיו
 בחוקה על כל אדות, כי אם בחן וצרף את הענין אשר לפניו באמונה ודן את
 הדין ושחר את הסהור ושמא את הטמא והעמיד את הדבר על מדתו הנכונה.
 לפי מחשבתו ושקול דעתו והגיד לעמו דעתו בפנה הואת בחשבו להועיל בזה
 לנכוכי הדעת המפרוים על מדתה. הנך רואה כי גם במעשהו זה היה דרך
 מטרתו לנכח פניו ללמד להועיל מצד אחד ולהרחיק הנזק מצד האחר. לא
 לי המשפט עליו וגם אינני נותן חותמי על כל התולדות כלן אשר הוציא.

בשקול דעתו, אבל זאת אמר ברור כי באמונה היה עושה מלאכתו ורק מה שהיתה הכרתו הפנימית אותו שמר לדבר. איש אמונים היה יש"ר, לא בסערה דרכו, גם בריבו היה נעים, אהבת הנצוח רחוקה ממנו, בקש צדק בקש ענוה והאמת היתה כסלו. בא וראה מה בין הצעת דברי ריבותיו נגד לוצאמו על אדות דבריו הקשים על הראב"ע, ובין הצעת דברי ריבות של החכם שי"ר בנדרון הוה. החכם שי"ר הוציא כל רוחו על כל המלינים על הרמב"ם ועל הראב"ע ורגז והתמרמר עליהם בדברי חרפות, וריבי דבריו היו כל כך קשים עד שהרגיש בעצמו כי נבלה היא לדבר כן בדרך כלל וחישי מהר הוציא מכלל חרפותיו את שד"ל אשר גם הוא דבר קשות על הרמב"ם והראב"ע, אמנם המשכילים יבינו כי בהתנצלותו הזאת אך קובל הוא על עצמו ומנלה הדברים שבלבו, ואם נתבונן במכתב הארוך (כ"ח ח"ו סי'ד) אשר כתב רפ"פ להציל את הראב"ע מפני תלונות שד"ל נראה כי רבה היא תוכחתו המגולה נגד החכם שד"ל מהצדקתו את הראב"ע. אמנם כנגד זה נראה איך נהג יש"ר עם יידו שד"ל בבואו לסלק תלונותיו מעל הראב"ע. הנה גם הוא לא ישרה נפשו בתלונות יידו, אבל תחת להוציא עליו כל רוחו על אשר קם ויתעורר נגד הראב"ע, הוא מוצא בתלונותיו אות ומופת על יושר עשתונותיו כי חפשי הוא מכל משוא פנים לגדולת הקדמונים ולא יעצם עינו מראות משחתם וחולשתם, ורק לפני בית דין דעתו הטהורה יביא משפטם. ומוסיף לאמר: אשר על כן בטוח אני בכך כי תרשה גם אותי להשתמש בחפשויות ההיא אשר לקחת לעצמך בשגם לא אסכים עמך בכל פרט ופרט מן המשפט אשר שפמט. אלה הם הדברים אשר הקדים למענותיו על משפטו של לוצאמו. ואתה בחון אותם והבן בהם ותדע כי לא לריב ולהתוכח עמו בא כי אם לרון לפניו ולהוציא לאור משפט לפי מחשבתו החפשית, ובאמת בכל המאמר ההוא המתנגד לדעות שד"ל בנדרון הוה לא תמצא אך פעם אחת דברי תוכחה לעמת לוצאמו — וגם הם יותר ראויים להקרא דברי אהבה מדברי תוכחה — כי אם על הדבר יחזיר במליו ובצדק יגיד משפטו על מעלות רש"י וחסרונו ועל מעלת הראב"ע ושגויו, וסוף דבר משפטו „לא מצאתי בדבריך מה שיכריע הכף לזכות רש"י בערך כובד המשא אשר יכבד על הכף שכנגדה אם נשים עליה איש יקר רוח משורר גדול, מדקדק עצום, רופא בקי, תוכן מופלג, תלמודי שלם מלא חכמות כרמון" (עי' כ"ח ח"ד מצד 147 עד צד 164).

זה יותר מחמשים שנה הציקתני רוחי פעם אחת לבא לפני החכם היקר הוה במגלת ספר כתוב עליו דברי תורה וחכמה, וכמו שתיים או שלש פעמים נשאתי ונתתי עמו והוא השיבני תמיד דברים נכוחים והיו לי משיבי נפש. ההעתק ממכתבי אבד ממני ובלי ספק היה למאכלת אש עם הרבה מכתבי (בשרפה שהיתה בעירי בשנת תר"ד) וגם השובותיו אבדו כי מסרתי אותן בעת ההיא להגאון אמו"ח ז"ל ולא ידעתי מה היה להן. אך זכור אני כי באחד ממכתבי כתבתי לו פירושי דבריו המשניות שנפרק הראשון ממסכת

עדיות אשר בעת ההיא התלהבו הרבה מחכמי הדור עובדי עבודה בכרם חמץ לפרש בהן פירושים מינים ממינים שונים, וערב לבי גם אותי בעל הפלפול לחוות דעתי בפלפולי אל החכם יש"ר והצעתי פירושי לפניו. אם הסכים עמי או לא – שכחתי, אבל זאת ידעתי נאמנה כי הפירוש אשר פרשתי במשניות האלה ופרסמתי בספרי דור דור ודורשיו (ח"ב צד 64 הוצאה ראשונה) שרשו ועקרו מן הפירוש אשר עשיתי אז בהן (56). ידעתי כי ספור הדברים האלה מעשה קמנות הוא ובכל זאת כתבתים יען ארצה לתלות בהם חקירה אשר עלתה במחשבה לפני בעת ההיא. אמרתי לנפשי: הלא דבר הוא אשר כל משכילי הזמן נתנו נפשם על פרסום המשניות ההן ועל פירושן וכמעט כלם הוציאו מהן תולדות להחליש היסוד אשר החזיקו בו התלמודיים שאין כח לאחרונים לבטל הסכמת קדמוניהם בדינים, ומצד הוזה דומה כאילו רוצים לבא לעזרה לאותם האנשים אשר התועדו פעם אחר פעם לעשות שנוים בדת, כי גם הועדים האלה היו במשך הזמן ההוא. אני מאמין שבונתם היתה לשם החכמה והאמת לפי דעתם, אבל שלא ברצונם בא הקלקול, כי אין הכל יודעים להבחין בין הסברה המדעית אשר אין לה כי אם ערך למודי ובין מה שאפשר לקיימו במעשה.

אין מטרת חפצי במאמרי הזה לספר מתולדות האדם המצוין הזה, ולא אדבר על רוחב חכמתו ורוב ידיעותיו בכל פנות המדעים, בחכמת התורה לכל הצדדים, בפילוסופיא בתכונה ובחשבון ובמשניות ובחרשת המעשה. במלאכת השיר והציור והנגון (עי' אוצר נחמד ח"א צד 88), כי ראש מגמתי פה רק להגיד ממה שהתפעלתי מספריו אשר קראתי והגיתי בהם אשר השביעו בצחצחות נפשי בנעימות מליצותיהם, ביושר הגיונם, בענות מדברו, בצדקת משפטיו ובהודות על האמת. כל אלה הרהיבוני ואעשם למשל דרכי ואני כעל כל הגמולות האלה כעל אשלם לו תודתי. ואם גם לא זכיתי להשיג מדרגתו אף באחת מאלה לא חדלה הבחינה בהם לפעול עלי להשכיל להיטיב. אמנם אל החשוב כי הפלגתי בשבחם ובשבח מדות חייו ומעלותיו המוסריות בבקשת האמת לפי שקול דעתו, עזרו את עיני מראות שגיוניו אשר שנה באשר יותר על המדה בא בספר "בחינת הקבלה" בעקיפין על תורת התלמוד עד שנראה מדבריו כי חשב לטוב להוציא משקול המדעי הלמודי תולדות למעשה. בזה שנה ושנה, וכבר רמותי על זה למעלה כי עקב אשר עבר הלאה מגבול

(56) עי"ש בדור"ד שהפ"י שפרשתי שם לחבר ג' המשנות נ"ל שהוא היותר קרוב מכל הפירושים אשר נאמרו ונשנו בכ"ה, ואם זכרוני לא יתעני העיוותי עוד במכתבי כי לשטת המבדילים בין ב"ד שבזמן אחד הדיינו ב"ד חברו ובין ב"ד קדום בזמן יש לפרש בפשיטות כשנאמר דהך שאין הוא כמו ואין, כענין שאמרו ריש ביצה שאפר כירה מוכן הוא הכי קאמר ואפר כירה. והשתא ה"ק שנגד ב"ד הקדום יכול לסמוך על דעת היחיד ואין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חברו והך אין הוא כמו אבל אין וכו'. ומאד אפליא על פי' החכם שי"ד בכ"ה ח"ה עם כ"ד הקדמותיו שהוא יותר דומה לחלוק חריף מאל פירוש פשוט, שהוא בסגנון החלוקים שבס' דורש לציון.

החכמה רבות צררוהו מקנאים גם מנינות אנשים אשר כגילו. הרבנים האורטודוקסים השליכו עליו שקוצים ונאצות כי היה פחד-דעות כאלה עליהם ולפי דרכם מאד צדקו. המשכילים התמימים אשר הכירו את כח מעשיו חרדו ודאגו לכבוד שמו ואבלה נפשם על שגנתם, וחכמים היותר קרובים לו בדעות שמו מחסום לפיהם ונסוגו אחור ממנו. כל זאת באתהו בימי זקנתו והחריש, אבל קמו עליו גם נעויו לב אחדים מחוקרי אשכנז, אשר העלילו עליו עלילה לאמר כי הוא בדה מלבו כל הספר „קול סכל“ וכי מעולם לא כתב הריא"ם הדברים אשר שם בפיו. הנאצה הזאת לא יכול לסבול, וכתב מכתב ארוך להתנצל מן החשד הזה, „והשיב לרודפיו אל חיקם חרפתם אשר חרפוהו“ (אוצר נחמד ח"א סי' 38, 38 וח"ב סי' 20). והנה העולה מתוך דברי ימי יש"ר האחרונים הוא כי דעתו הרחבה וכל המסות הגדולות אשר ראו עיניו בחייו הארוכים לא למדוהו לדעת תכונת עמו כי לא יתן למוט קדושת התלמוד אף כמלא נקב מחט אף אם בא בכח אלף מופתים, ובכל עת אם נסו אנשים לנגוע בו לרעה להכחידו. היה מרה באחרונה לנפשם לשמם וזכרם. אלפים ורבבות בנו עוכרים בשאט נפש על חקיו ומשפטיו אבל מתי מעט המה אשר ידונו דינו להכרית מארץ זכרו, את כל זה לא זכר ושגה ברואה ופק פליליה. אמנם גם במשוגתו הראה תם דרכו, לא ידע חנף, לא ידע להכחיד תחת לשונו הכרתו הפנימית, לא היה חלקו עם הצבועים וגם בצדקתו וגם בשגנתו היה איש אמונים, ובעבור זה יאתה לו תהלה מכל אדם בין מאנשי בריתו בין מאנשי מצותו, והכל לשמו הודיה יתנו, כי גם הקנאה גם השנאה לא תכחשנה כי רב טוב פעל לפאר ולרומם חכמת לשון הקדש, כי בעזרתו נוסד בית מדרש הרבנים הראשון באיטאליא, והוא על ידי ספרו „התורה והפילוסופיא“ למד דעת את העם עד שגם הרבנים הישנים אמרו טוב לדבק התורה והחכמה. הוא ככל מאמצי כחו החרה החזיק את כתבי העת בכורי העתים כרם חמד ואוצר נחמד ושמרם לקיום יותר מכל החברים אשר עסקו בהם, ומי לא יודה כי שלשת הספרים האלה הם איתנים מוסדי מחקרנו ברורות האחרונים, ועל כן לאיש אשר אלה לו באמת יאתה תהלה מכלנו וזכרון לדור דורים.

מאד תמהתי בראשונה על דברת החכם ראפורט כי גם באיטאליא התפעלו ממנו בחקר חכמת ישראל ואמר באחת מאגרות תוכחותיו נגד המתקוממים עליו בארץ מולדתו כי מעת בואו והודיעו בישראל את דרכו בלמודים רוח החקירה רחבה ונסכה למעלה בארצות אשכנז ואיטאליא (כ"ח ח"ו צד 94) כאלו טרם הופיע שמשו בארצו ישבו באיטאליא במחשכים ואור חכמה לא נגה עליהם, ואני חשכתי בלבבי וכן אחשוב עוד היום כי בטרם בקע קו אור קטן מתוך ענני חשך בארץ פולין כבר מאור פני החכמה ראו אור באיטאליא וכבר מומן כביר יצאו משלכות התורה והחכמה בארץ ההיא.

הלא שם פרחת חכמת לשון הקדש מדור דור ויפרוש כנפיו רוח המליצה והשיר במלא רחב כל הארץ – ומי ידמה בנעים זמירותיו לרבי משה חיים לוצאטו? ואם מחכמת הבקרת נדבר הלא משם יצא החכם רבי עזריה מן האדומים אשר היה אבי הבקרת וכל המבקרים האחרונים וראפורט וקראכמאל מכללם מפריו אכלו וישבעו. ונאמן אלינו הדיין בצדק, צונץ, בתלונתו על מנגדי זה החכם בדורו (כ"ח ח"ה צד 140): מי יגלה עפר מעיניך בן משה (הוא ר"ע) ותראה מנוסת חורפיך ולהקת מהדריך כי תחת שאון המאפילים במליתם... ירב כבודם בכבודך ויקר עמנו יגלה בקרני מאור עיניך. ועל סופרי היהודים בפרט בדורותינו אמר צונץ (שם 148): יגעו והעמיקו בדרושי רבי עזריה והרבה דברים שכתבו אל תאמר ראה זה חדש הוא כי שרשם באדמת מאור עיניו ומהררו חצבו, ועוד היום גדול ללמוד ממנו ובכל שעה אנחנו צריכים למדעו. ועתה קשה להאמין כי חוקרי איטאליא היו נאלצים להביא מטרחק לחמם ומצפון קם להם חלד בחכמה ובדרך התגיוני ומדע הבקרת. ואם על דורו כוון, בא וראה על מעלת זה האיש יש"ר, הלא עוד בטרם ידע מציאות דורשי חכמה בפולין כבר ברה לו דרך הלמוד הזה ויהי למופת לבני ארצו, ואם מעט עוד אוסיפה לך חכם מצוין אשר חי בעת ההיא אשר הגדיל מאד לעשות בחכמת התורה ובמדעים, מרם נודע בעולם שורה אחת ממשכילי פולין. האיש הזה הוא החכם שמואל דוד לוצאטו. הנה האיש הזה עוד בימי נעוריו פלם מעגלי רגליו על דרך החכמה הישראלית קשורה במדעים שונים, עד לא נשמע קול ענות חלושה יוצא מן הצפון שמענו קול ענות גבורה יוצא מרוחו הפיוטי אשר הערה עליו ממרום נעים זמירות ישראל, קול בכח מבין מיתרי כנורו מניח בנגינותיו, ושמענו קול דברי חכמתו במחקרי לשוננו וקול דרישותיו וחקירותיו בחכמה הדתית. עוד עמד בימי ילדותו שר בשירים כאחד מטובי המשוררים (57) ודרש וחקר בחכמת הלשון והדת ביתרון הכשר דעת, ואחרי כן קול גדול ולא יוסף בכל פנות חכמת ישראל, ואיך נשים בנפשו שקר כי בכל אלה התעורר מבעלי התנועה החדשה בפולין? יותר היה קרוב לשמוע כי זאת התנועה החדשה לא מעט התפעלה מכל העשוי באיטאליא ומעבודת חכמיה על אדמת חכמה ישראל בכינת המקרא ובחכמת הלשון ודקדוקה, במליצה ובשיר, בדרישה מדעית ובחיקור הגיוני. אמנם שבתי וראיתי והתבוננתי כי עם כל זה נאמנו מאד מצד אחר דברי ראפורט כי גם חכמי איטאליא ובכללם יש"ר ולוצאטו הרבה התפעלו מן החקירות החדשות אשר הביא הוא במחנה העברים והן החקירות

(57) לדוגמא נעיר על שירו „בקשת הכבוד המדומה“ חבר בשנת תקע"ו בכוכבי יצחק חלק י"ח והשיר „עמק החרוץ“ שם חלק ח"י, עי"ש ותמצא כי היה לוצאטו משורר באמת מכוון בטבעו. זה השיר חבר בשנת תקע"ט, ועל מאמרו „תורה נדרשת“ הברו בש' תקע"ח ונרפס בכ"י חלק מ"ו בהמשכים.

בקדמוניות היהודים, בהן מצאו גם הם ענין חדש לענות בו ולהם היו אלה הדרושים לתועלת ורצון עוד כפלים לתושיה, האחת כי הם בארצם הלכו דרכם בטח אחרי אשר בה כבר נסולו דרכי החכמה, והשנית כי אין בה גם מונעים מבחון אשר ישלום בהליכתם או יגדרו הדרכים באבני נגף כאשר היה זה בארץ הצפון.

מאמריו הראשונים ושיריו בספרו „כנור נעים“ אשר נגלו בדפוס המשיכו לבי אחרי לוצאמו כבר בשחר נעורי עודי נער. נפלאות היו בעיני או חקירותיו הפילולוגיות ובתאווה קראתי את כל אשר כתב בענין הזה, ומה נעימים היו לי שיריו בהיות כי גם רוחי בקרבי שחרתי לשיר בשירים ולהבין משל ומליצה, וקויתי למצוא תועלת משיריו היקרים הכתובים במליצה יפהפיה והמלאים רעיונים מרחיבי נפש. וכמה משיריו אשר הלהיבוני ביותר ידעתי בעל פה. שמעתי רבים התמה תמהו עליו, אחרי אשר לאין מספר חבר מאמרי חכמה ושירים בימי נעוריו ובכל זאת הניחם סתומים וחתומים באוצרו ולא הוציא מאומה לאור בדפוס, וכבר היה בן עשרים ושש שנה כאשר החל להוציא לאור מקצת מאמריו על אדות השמות הנרדפים והחלק הראשון מספרו „כנור נעים“ (בכורי העתים שנת תקפ"ו עד תקפ"ט) וגם זה עשה רק להפצרת ידידו ואלופו הרב רבי מאיר ראנדענער כאשר הודיע הוא עצמו באחד משיריו (כ"י חלק י"ח צד 18). אמנם אם בעיני אחרים יפלא בעיני לא יפלא. הנה לא היו הימים אז כימינו היום. עתה בחורי ישראל כמעט למדו דים לעצמם ערב לבם להיות מלמדים ומבינים לאחרים וכותבי ספרים יציצו מעיר כעשב השדה. לא כן בימים ההם לא רבים היו מן הצעירים אשר התפרצו להיות נמנים עם המחברים ועל כן שר"ל אשר בטבעו היה איש ירא ורך לבב שם מעצור לנפשו עד הוציאו לאור מאמריו הראשונים. ואמנם דע כי העצרה הזאת דרשה כח חוק לכבוש את התשווקה אשר בערה בקרבו להפיץ מעינותיו חוצה לא מבצע כסף או כבוד ותהלה, כי אם מרב אהבה לתורה, מחפץ לבבו להרים קרן לשוננו וללמד בני יהודה דעת דרכיה; אמנם זה הכח לא היה לו, על כן התנברה תשווקתו על עצרתו והחל להפיץ מעינותיו חוצה. ואני ברוב ענג ושקידה קראתי חקירותיו בלשון וגם שיריו ויהיו בפי כדבש למתוק בראותי בהם פשמות דרכם ויושר דרכם, כלם ברורים לשכל ואין בהם נפתל ועקש, ועוד יתרה על הענג הכרתי בהבדלותיו בין השמות הנרדפים רב התועלת אשר נסבה מהן לכותבים בשפת עברית מליצה ושיר שלא יחליפו שמות הנרדפים בעקר מושגם אבל נבדלים בתנאייהם, וכבר ראיתי חלופים כאלה במליצות כמה וכמה מסופרים בלשון עברית. מאד מאד יקרו חקירותיו בחכמת דקדוק הלשון אשר כתב בספרים מיוחדים ובמאמרים מפוזרים בכתבי עתים. וכמו כן הגדיל לעשות בבינת לשון הארמית הקרובה אל העברית. חדשות ונצורות ברא בספרו אוהב גר (וויען תק"ץ) אשר בו פרש אור על תרגום אונקלוס להביננו דרכי זה המתרגם והיה מנקה את התרגום ממעיות אשר עלו בו במשך הזמן בשגגת המעתיקים

והמדפיסים. העולה על כל אלה מצאתי מעלתו הרמה בפירושים. פירושו במקרא פשוטים וקצרים ובעיון רב, וכן מעיד על עצמו ואמר: אני כותב דברי בדיוק ובקיצור על פי דרכו של רש"י ולפי דרכם של היהודים הקדמונים אשר מימיהם שתיתי ואשתה (אגרות שד"ל צד 756). אף שיש למעון על קצת פירושו רבם צרופים ככסף וישרים למוצאי דעת. ובדברנו מפירושו במקרא לא נחל להעיר על פירושו והערותיו אשר עשה על שירי שפת קדש של משוררנו הספרדים רבי יהודה הלוי, רבי משה בן עזרא ורבי אברהם אבן עזרא, אשר כלם הם מעשי ידי אמן, ואחשבהו במלאכה הזאת יחיד בדורו. לוצאמו נדמה בעיני כאילו הרגיש בנפשו כי קראו אלהיו על הארץ להיות גואל מסכלות ביריעות הלשון את בני עמו, וראיתי באחת מאגרותיו (צד 76) בדברו ממעלת המליץ רבי שלמה לעוויואהן בעל "מחקרי ארץ" אמר כי אחר שקרא ספריו וראה גדולתו בחכמת הלשון, היום ידעתי כי יש מבלעדי גואל ללשון הקדש", ומה תראה כי אמת הוא כאשר דמיתי. ומאין באו לו רחשי לב כאלה? כי ידע בנפשו עומק חכמתו בלשון הקדש, בדעת דרכיה ובבינת תעלומותיה. ויען כי חיה בקרבו זאת ההרגשה על כן הציב לו זה למטרת חפצו לפאר ולרומם לשון הקדש אשר בה מצא חיי רוחו. ואנחנו רואים כי בכל עת ובכל מקום שיוזמן יודיע זאת נאמנה במאמריו ובאגרותיו כי מימי חרפו היתה זאת חשקו ותעודתו להאדיר ולהגדיל את שפת תורתנו ונביאינו וחכמינו, להפיץ מעינותיה הטהורים בישראל ולהעיר את לב צעירי עמנו משנת אולתם ולהחיות בקרבם האהבה אליה. לולא הכיר כחו כי עז ויתרון הכשיר חכמתו בה כי גדול ורם, לא יובן איך איש צעיר עוד לימים כמוהו יתברך בלבבו וידבר גם בפה מלא כי הוא שולח על פני חוץ פרי מחשבותיו ושיריו בלשון הקדש להיות למשל טוב ולמורה דרך לבני עמו. הן כבן עשרים ושיש שנים היה בהוציאו לאור ראשית בכוריו והחלק הראשון משיריו "כנור נעים", ואיך בהכרת ערכו נגש אליהם! הלא כה דבריו בהקדמת הספר, כי לא חמדת הכבוד ולא בצע כל דבר ולא קנאת איש מרעו נתנו בלבו להעיר כנורו, "כי קנאת ה' צבאות עשתה זאת, אך זאת הרהיבה בנפשו עז ותאמר אליו: מה לך נדרם ואיככה תוכל וראית באבדן מולדתך? חוק והתאמץ לעמוד בפרץ... ואת עשה הגבל וכנור העירה, יפוצו מנגינותיך חוצה, והיה כנגן המנגן וראו כל עמי הארץ את יקר תפארת אבותיהם והיתה נושאת חן בעיני כל רואיה, תחת אשר היתה שוממה ועצובת רוח וימרו בה הבנים ויפנו אליה ערף ולא פנים". הבה ידבר איש אשר עוד בשת עלומים על פניו, ירא וחרד על דברת בני אדם, רועד ורואג מה יאמרו הבריות? לא! אך זאת דברת איש אשר בחוק רב חיה בקרבו דעת כחו ועצמת רוחו בכל תעלומות חכמת לשון הקדש עד כי היה לבו נכון ובטוח כי מאתו תבא עזרה לה להנחילה כסא כבוד על גפי מרומי המדעים.

אכן אל תאמר: אם באמת היו אלה מחשבות לכו היה גם מפריז על המדה. אנהגך אביאך אל בית נכותו, אעביר לפניך רק מקצת מהמון פעליו על אדמת הלשון ותראה כי אין זה הפרזה ותבין כי באמת מבטן מלידה ומהריון נקדש זה האיש למה שהיה אחרי כן בפועל, כי היה מוכן במטבעו לפעול גדולות על שדה תרומות השפה העבריה, כי מרוח קדשה נאצל עליו הרוח וה' נתן לו לשון למודים אשר מעמים הגיעו למדרגתו. הנה עודו בילדותו כבן שתיים עשרה שנה היה מדבר צחות ורמות כאיש אשר כבר הכשילו כשרונו פרים. ונשא וגבה מאד משנה אל שנה עד להפליא (ראה אגרות שד"ל סי' א' – ה' תרמ"ב). ובקרב שנות ילדותו אלה גם שר בשירים אשר קצתם עלו בקבץ שיריו „כנור נעים“, שירים אשר יוכלו להתחרה עם השירים מטובי המליצים. הלא כבר רמזתי על שנים משיריו אשר האחד חבר בהיותו בן שבע עשרה שנה והשני בהיותו בן השע עשרה שנה, אשר לפי טעמי נפלאים הם כין מצד צורתם בין מצד תכנם (לעיל הערה 57). פקח עיניך וראה וקרא בשום לב את חבל המכתבים מימי שחרותו ובחרותו אל ידיו ואוהבו החכם יש"ר ואל ידיו קרובו שמואל חיים, לולי אם לא התפלא על זה הרך בשנים איך גדולות ורמות ידבר כישישים בחכמות? איך ביחוד חקר ודרש במדע הלשון, ודבר חדשות ונצורות על דקדוק המלות, על יסוד הנקוד ותולדתו, והרכבת המאמרים ושמוש הלשון, ועל השמות הנרדפים, ועל מקור הויית הלשון העבריה, ועל בניני השמות והפעלים, ועל כל פרטי הכללים אשר הם יסודות אשר חכמת לשוננו הקדושה נבונה עליהם (58). הביטה וראה את חקירותיו בלשון במאמרים רבים אשר הנחילנו בכבורי העתים, בכרם חמד, ובאצר נחמד, ובספריו בדקדוק אשר כתב לתועלת תלמידיו, צרף את כל אלה אחד אל אחד אם לא יעלו בידך לספר גדול ורחב ידים, ספר דקדוק לשון הקדש אשר לא קם כמוהו בשלמות לפניו ומי יודע אם יקום כמוהו לעתיד. כי מי מכל הספרים החדשים בחקר לשון העברית אשר מקרוב באו נערוך אל חקירותיו? הן בריאות וטובות וממקור כתבי הקדש יצאו ולא בקשו להן עזרה מחוץ ולא הלכו לנוע על לשון הערבית. לוצאמו בזה ושקץ את הדרך הזה, ואף כן היה אומר באחד ממכתביו (939): „ובדרך כלל אני אומר כל מה שרוצים לגזור מהערבי אני מגמגם בו הרבה. ואל תחשוב כי לא ידע לוצאמו כי לפעמים נגלה הדמיון והגזרה לעינים, ידע וידע, אבל את אשר בזה היה מנהג הרבה מן חוקרי הלשון לעשות מזה כלל, וכן אמר מפורש באחת מאגרותיו (947) כי לפעמים יתפתה האיש ממראה עיניו אשר יראה במצאו

(58) אין מספר למחקריו בדקדוק הלשון הנמצאים באגרותיו מסי' א' עד סי' ל' כלם ממיין הזה, כתובים משנת תקע"ח עד תקפ"א, ויתר על כן במכתביו אשר כתב עד שנת תקפ"ט בהם תמצא הרבה מענין דקדוק הלשון. וכן ברוב מאמריו אשר נרפסו בכבורי העתים, והיעתי היה עד תעת ההיא רוב עסקו בזה.

דמיון בין לשון ולשון, ומהר לשפוט כי אחת מן הלשונות לקחה מן האחרת, וזה אמת פעמים רבות אך איננו אמת תמיד. שים הדברים האלה על לבך וראית וידעת מה מאד נאמנו דברי החכם רבי דוד קויפמאן בהקדמתו לאגרות שד"ל, אשר אמר: מי בין חכמי העמים אשר נערוך אל שד"ל בעיני החדורת אל היכל הלשון פנימה ואשר נגלו לו סתריה וחיבין עזה והמון רויה כמבראשית. כאשר נשלבים שמותם בשמו כן נדבקן יחדו ברוחו פי שנים גבורת שמואל הרמתי ומתק שפתי נעים ומירות ישראל, כי כאשר שפתיו ברור מללו בהשפיעו עלינו משפע ידיעותיו ומסתרי מראותיו אשר חזה, כן יגביה עוף וירים נפשנו בהוד מליצותיו ורום מעלת שיריו הנשאים.

על יסודותיו העמוקים אשר הכין בחקר הלשון בנה פירושו על המקרא כראי מוצק חזקים. מעולם לא עשה פירושים חדודים הרחוקים מעומק הפשט אשר נתנו רק לענג את השומעים ואת הקוראים הרגילים ככמו אלה בחדושי ההלכה. הוא מאס בכל פירוש העשוי בהתחכמות מחודדת וישנא את דרך העקלתון הזה. בבית מדרש הרבנים בפאדוא באיטאליא אשר בו היה לוצאטו מורה המקרא וכל חכמת לשון הקדש, שמר שד"ל שמירה מעולה לבל יבואו באורים מעוקלים כאלה אל הבית, עד היות שם לחק להרחיק משם מיני ספרי דרושים כמו ספר „בינה לעתים" וכל הספרים הדומים לו. כאשר שנא את דרך העקש הזה בפירושים אף כן רע עליו מעשה חדודים במליצות על ידי קשור פסוק מפסוקי המקרא ועושים משלשלת הכתובים מליצה. המנהג הזה ישן נושן. האמנם כי הפייטנים היותר קדמונים אשר מליצותיהם עלו בתפלות ישראל דברו בלשונם העצמי והלבישו הגיוניהם בדבורים אשר הגו מדעתם לא על ידי קשור פסוק עם פסוק (דוגמאות בס' דרו"ד ח"ד צד 222), אבל רובי הסופרים פיוטים ומליצות בלשון הקדש אשר באו אחריהם כבר אחזו המנהג לא טוב שהוכרנו, גם חכמי ספרד לא נמנעו ממנהג הזה לקשור כתוב עם כתוב במליצותיהם וחשבו זה ליופי המליצה, ודי לנו לאמת זה אם נרמוז על מליצת הרמב"ם אשר כתב עברית בראש פתיחתו למשנה, ועל המון המכתבים אשר נכתבו בענין המחלוקות על הרמב"ם אשר כלם ממין הזה, והתמיד זה המנהג דור אחר דור. ואני לא אדע אם אחד מחכמי הלשון העיר על הדבר הרע הזה, ואחשוב כי שד"ל היה הראשון אשר דבר בגנותו. הוא הוציא פעם אחת את כל רוחו על המנהג לפני ידידו רבי יוסף אלמנצי אשר היה משבח המעלה אשר בני עמנו חפצים תמיד במכתביהם לכתוב בלשון המקרא, והוא כתב אליו באגרתו (92): אמנם הנני רואה אותך ואת כל אחיך בני יהודה תלקטו מפה ומפה מקראות שלמים מספרי הקדש ותשבשו אותם בחלוף חסור ויתור אותיות למען שבץ מכתביכם באבנים היקרות ההנה. איך תשתפכנה אבני קדש! ואומר במשך דבריו: גם אני ידעתי כי אין טוב לכותב עברית מאשר יכתוב בלשון מקרא, אך לא המעתיק דברי המקרא אקרא אני כותב בלשון המקרא. ומלמד לדעת באיזה אופן נאות להשתמש

בפסקים ובאיזה לא. הנה מה טוב מוסרו זה ומה רבה תהיה תועלתו לכותבי עברית אלו ימו און שמעת לעצתו. אמנם לא קל הוא לשכל הקר אשר מאתו יצאה זאת העצה לכבוש את ההרגל, וכבר תרגלנו להחזיק דרך המליצה הזאת ליופי ונועם וקשה להפרד ממנה. ואם נתבונן באגרותיו נראה כי גם הוא המיעצנו אך לעתים הלך אחרי מועצותיו. עתה בזמננו, אשר לשמחת לב כל אוהב עמו ולשון אבותינו, רבים הם המתאווים להרים קרן לשוננו הקדושה להחיותה ולהשכינה כבוד בקרבנו ביתר שאת ויתר עז, אליהם אומר כי אין הקוה להרמתה ולהביאה אל השלמות הנרצה כל עוד לא נחדל מהמנהג וההרגל אשר היינו בהם עד עתה, אכן נלכה בעצת שד"ל כי אז תקום גם עצתנו. ואמרתי "עצתנו", כי גם אנכי באותה העצה, להרחיב גבולות שפתנו להגדילה ולהאדירה ולבצע שלמותה. ברוך ה' שיעצני!

יען כי היה רוב עסקו מנעוריו חכמת הלשון ובחינת המקרא (באגרות בכ"מ), אף על כן חקר ודרש בכל הדברים הנוגעים בפנה הזאת. דרש על תולדתה מראשית הוסדה ואם יצדק זכותה להקרא בשם לשון הקדש (69) ועל חכמת הדקדוק בכלל (צד 782), ואין מספר לכל הדברים והחקירות בספריו ובאגרותיו על דבר הנקוד והמסורה והמעמים ותולדותיהם, ואומר בפירושו כי הם מעשי ידי אחרונים ועל כן לא יחדל לעשות פירושים מתנגדים אל המעמים (צד 60) וכן מנהגו עם הנקוד והמסורה יען התברר אצלו כי כל אלה מעשה ידי אחרונים (שם צד 174), ולא על לשון המקרא בלבד חקר כי אם גם על לשון המשנה והתלמוד, על התרגומים, השבעים, עקילס, אונקלוס ומחבריהם, ועל התרגום הארמי ביחוד שם עינו ולבו יען כי לפי דעתו הבחינה בלשון ארמית נחוצה להבין עמק לשון הקדש, כי הוא נותן להארמית קדימה בזמן על העברית וחשב שהעברית מגזרת הארמית (בכ"מ בספריו ועי' מכתבו בס' אפודי). על ענין ההגהה והתיקון במקרא שקורים בקרת המקרא מדבר במקומות הרבה באגרותיו, והיה דרוש לו מאד להודיע דעתו על זה איזה תיקון יכשר ואיזה לא יכשר. הנה בימים ההם בעת פשטה ההשכלה בארצות הצפון וגברה תשוקת הדרישה בכתבי קדש, בישראל ובעמים, פרצה הבקרת פרצות במקרא. חכמי העמים עשו בו ככל העולה על רוחם, כי מה זה יעצרום אחרי שלא האמינו בקדושתה כישראל. על כן על נקלה הגיהו ותקנו, כי בעיניהם מה בין כתבי קדשו לספר הומרוס, ורבים מחכמי היהודים מהם ראו וכן עשו, כי החדש מסית והיו נוחים להתפתות. הלא גם החכם שו"ר וחבריו לא משכו ידם מבקרת המקרא, גם לוצאטו לא נשמר לפעמים לעשות הגהות, ונודעו על שמו כמה הגהות יפות כמו ואפי על תבל יתם תחת ואפי על תבליתם, וכן בעצם רוחו תחת בעים רוחו והרבה כאלה אשר כלם מתישבים על הלב, והיה זה עושה רושם בין החוקרים הצעירים, ואחזה אותם-תשוקה לעשות גם הם כמתכנתם, ונסו את כחם ואת שכלם הרגיל מנוער במעשה חרודים, ומצאה ידם לעשות פירושים חדשים על ידי הגהות ומחקו ותקנו והחליפו אותיות או

גם מלות, והלכו אל הגדולים שבדור והציעו תקוניהם לפניהם לרוב להתפאר במעשה ידיהם, והטובים בהם לדעת ולהודיע אם יסכימו עמם הגדולים או לא. שד"ל נחשב להם אבי חכמת הלשון על כן אליו היו עיניהם נשואות והמרידותו במכתביהם. והנה לוצאטו הטוב ומטיב לכל מבקשי תורה וחכמה, אשר לעדות כל יודעיו ומכיריו לא הפליג באמרו על נפשו: שלבו הטהור הוא מין בפני עצמו (אגרותיו צד 768) אף הוא היה האיש אשר בטובו ובחסד לבבו הסביר פנים לכל מי אשר בא לפניו לשאול בדברי חכמה והשיב שלום לכל אדם כגדול כקטן והשיב לכל שואל דבר כמסת חכמתו. ועל כן מוכן הדבר מעצמו כי פעם אחר פעם מצא תואנה לגלות דעתו בנדון בקרת המקרא, בתשובות רבות כערך רבוי השאלות אשר הביאו לפניו, לפעמים שאלות אשר היו לו לגעל נפש עד שהוכרח לבסוף שלא להשיב עוד לשואלים כאלה.

ואמנם היוצא לנו מתוך תשובותיו היה דעתו בדבר ההגהות כן. עודו בשחר ימיו כבן תשע עשרה שנה כתב לאוהבו יש"ר: אני מאמין באמונה שלמה שלא שלח אדם את ידו בתורה מעולם כאשר הוכחתי בתורה נדרשת... להראות כי שוא ודבר כזב דבר שמונה עשרה תקוני סופרים (שם צד 18), ואל החכם שו"ר כתב: ועל דבר טעויות סופר בכתבי קדש רואה אני כי לא דרכי דרכי... אני מאמין במצפוני לבבי כי ספר התורה לרב השקידה על שמירתו בכל דור ודור לא נפל בו טעות אפילו באות אחת, ואני מאמין וכן אני אומר בפי כי שאר ספרי המקרא לא נשמרו שמירה מעולה כל כך ונפלו בהם מ"ם מתי מספר, ואתה בהפך תאמין בלבבך כי שבועים רבים נפלו בנביאים גם בתורה אך את אלה תצפון אתך לבלתי תת מכשול לפני עור (שם 188). ואומר עוד: חלילה לשבש את הכתובים (כלומר גם בשאר המקרא) אם לא בראיות ברורות שאין בהן דופי. אבל בשום ענין אין למהר לשלוח יד בהגהת הכתובים, כי הוא ענין הצריך ידיעה רחבה ועמוקה בדרכי הלשון ואף מי שקנה לו ביגיעת שנים הרבה הידיעה הזאת צריך שיחקור חקירה אם באמת אין הכתוב מתישב יפה בלא תיקון ואם התיקון יועיל שיוכן הכתוב יותר מקודם התקון (סי' 144). ואל ירדני מנעורי רבי יהודה לעו ככתב בנדון הזה: „אף שאני שונא הקריטיקא החדשה של האשכנזים הקריטיק האמתית חביבה עלי מימי ילדותי. וזה הוא ההבדל העצום בין התפלספותי מהתפלספות אחרים בדור הזה, כי התפלספותם לא נולדה בקרבם אבל מן החוץ באה להם, ולפיכך לא שמו לכפירתם שיעור ונכול, והתפלספותי מתחתיה צמחה ועל אהבת האמת יסודתה ולפיכך כל הרוחות שבעולם אין מזיוות אותי מאמונתי" (צד 698). קבץ על יד אלה הפרטים ויהיו בידך כל דעותיו בהענין הגדול הזה, ואף שהוא חוזר עליו באגרותיו פעמים אין מספר, אין בכלם כי אם כפל הענין במלות שונות.

אחרי כל אלה נראה כי לוצאטו מילדותו עד הגיעו לחצי שנות גבר עלי ארץ היו כתבי קדשנו לבד חיי רוחו ושם בהם כל מעיניו, והשיג מעלה

בידיעת לשונם כמעט מאין משלה, ומראש ועד סוף הראנו נפלאות מתורתו בחכמת הלשון (עי' ביחוד בספר בית האוצר). אמנם כתבי קדשנו עוד היו לו יותר מענין להגות בו להרחיב גבולות מדעו, כי אם היו לו גם מקור רגשיו ומדות נפשו ויוצרי תכונתו. על פי דרכם ורוחם התחנך, מהם שאב חקיו חייו והמוסרים הטובים מתת אלהים לעם סגולתו. ואף על כן היה מתעלה במעלת התכונות היהודיות אשר קנה לנפשו ואשר הוא קורא יודאיסמוס, ומודה לאלהיו על כל צעד אשר יצעד הלאה על דרך היודאיסמוס אל השלמות. ואמר באחד ממכתביו (צד 813): „יותר שהאדם מרגיל עצמו בקריאת ספרי נכר ויותר שידבק לבו בדרכי חכמה יונית יותר הוא מתרחק מהבנת ספרי קדש... ולא לבד ראיתי זה בהבנת המקראות אך גם בהבנת דברי חז"ל... כי האחרונים מתרחקים יום יום ממחשבות קדמונינו... ויד השרים והסגנים היתה כמעל הוזה ראשונה הלא הם הרמב"ם וחבריו". והנה משבח אני את הצדיק התמים לוצאמו אשר למד את רוחו לאחוז את דרך היודאיסמוס כי הוא סגולת היותנו; אבל המאונים אשר בהן שקל ערך היודאיסמוס לא היו מאזני צדק. כי מה נאמר ומה נדבר אם הרמב"ם והראב"ע קלים בעיניו לעלות במאזניו, ויען כי כן היו בעיניו על כן בקנאתו התאזר בחרב נוקמת נקם ברית היודאיסמוס (לפי דעתו) נגד שני הענקים האלה מנבורי ישראל ושפך עליהם כאש חמתו, וכדי ביוון וקצף אשר כתב עליהם במקומות אין מספר אם מצא תואנה לדבר עליהם וכל זה מקנאת היודאיסמוס אשר יצר לו בכח דמיונו. מי לא יצחק לו אם יקרא את הרמב"ם „עוכר ישראל" איש אשר כיהודים כעמים יקראוהו „תפארת ישראל". אם באמת כן היתה מחשבת לבו יסגירנה בסתר לבו אבל לפרסמה לפתות כל העולם אל דעתו הוא פחו כמים ולא מחכמה עשה, כי היה יכול לדעת כי כל עם היהודים יתעוררו עליו למלחמה. ואף כן היתה אחרית דבר. רוח חמה יצאה עליו מכל פנה ורבים מחכמי ישראל צעקו עליו מרה על כי שלח יד בכבוד אנשים אשר כל ישראל יכבדום כמלאכי עליון. שנים מאוהביו הקרובים אל לבו, הלא הם ראפורט וקראכמאל, העמידוהו במשפט על תלונותיו ודבריו ועל החרפות והנאצות אשר בקנאתו הוציא עליהם (עי' כ"ח ח"ד סי' ב' וסי' כ"ח וח"ו סי' ד'). ועוד יתרה על תוכחותיהם הכאיבתוהו בלי ספק תוכחת ידידו הנאמן יש"ר, איש אשר נפשו קשורה בנפשו ואשר כאב את בנו ירצהו ואף הוא אותו כבן יוכדד אב כבדהו, איש אשר היה בכל עת איש עצתו, והיה בעיניו נחשב ליחיד בדורו באיטאליא בכמה עניני חכמה (אגרותיו סי' 11) והנה גם הוא הוכיחו על פניו בעבור דברי ריבותיו ונאצותיו על הראב"ע. האמנם כי לא דבר אתו קשות כי אם בדברי נחת וטוב מעם ודעת, אבל בכל זאת לא אפונה כי דברי האוהב הזה נגעו עד לבו, כי אמר אליו: לולא ידעתך מאז לחוקר גדול ונפלא... הייתי שופט מתוך דברי אגרתך כי גם אהה חולית תעלי המתחסדים שבדור הזה... אמנם חלילה לי מחשוד אותך על זאת.... ומדוע אם כן תתן פתחון פה לשועלים קטנים מחבלי כרם ה'

להעזר בדבריך... לא בן יודי, קנאתך השיאתך הפעם ואין ספק אצלי כי אחר שתתקרב דעתך מעט תשוב להשלים עם הראב"ע ותכבדהו כאחד מבחירי חכמי ישרון (כ"ח ח"ד סי' כ"א). ודע כי חושב אני כי יותר מאשר התלונות הרבות אשר היה מלינים עליו אחרים עצבו את רוחו, היה לו לכאב לב כי ראה את עצמו מוכרח לעשות התנצלות בעדו על הדברים אשר כתב על הרמב"ם לתרץ את דבריו ולהמתיק מרורתם (שם סי' כ"ח) ולשנות את דרכו אשר שמר מעודו, לדבר בפיו את אשר הוגה לבו, ועתה לא כן עשה, הפך דבריו הקשים על הרמב"ם לטובה ובלבו לא כן היה, כי בלבו לא הפיל דבר ארצה מכל אשר כתב לפניו, האין זה מכאוב מוסרי לאיש אמונים כלוצאטו? ולנו השופטים על ערך דבריו אשר המיר ממר למתוק לא ישוו הדברים אשר המתיק אף דק מאזנים, בדעתנו כי עוד אחרי התנצלותו עוד דברים מרים בפיו עליהם. מה נאמר למה שכתב לרעו החכם שי"ר שלש שנים אחרי כתבו התנצלותו: הרמב"ם והראב"ע היו נשבעים במלכם אריסטו והם כתבו ספריהם בנאוה ובגדל לכב להשפיל עד עפר לבות הקוראים (אגרותיו סי' 309) ובאמת הודה במקום אחר כי זה המכתב להתנצלותו כתב רק למען השלום וגם בו הוסיף ראיות על אמתת דעתו ובשום ענין לא חזר מדעתו, ועד אחריתו נצב כצר נגד שניהם.

סמל רוח היודאיסמוס היה לו רבנו שלמה בן יצחק (רש"י). אותו כבד כמלאך אלהים ונחשב לו כמעלה על כל חכמי ישראל. ומאהבתו שאהב את רש"י עשה אותו לאיש אשר החל להיות גבור בארץ שפרסם כללו, הדרשה תדרוש ואני לפרש פשוטו של מקרא באתי". ולא תמלא און משמוע שבחיו על פירושי רש"י ומרום מעלתם על פירושי הראב"ע. הן אמת כי בטעמם אין בני אדם שוים, וגם אין אסון אם מפרזו על המדה מצד האחד ומקטינה בצד האחר. רחוקה היא ממני לדבר משפט עם שד"ל על כי הוא מכבד רש"י בקלון הראב"ע, ואולי לא כבד הוא את רבנו שלמה אף חצי הכבוד אשר אכבדהו אני מנעורי עד היום הזה, אף אם לא עקב פירושיו במקרא, אבל נשא וגבה מאד בעיני על ידי פירושיו בתלמוד אשר לפי דעתי הם יחידים בעולם ואין משלם. אבל לא אעצור במלין מלהעיר כי גדל אהבתו לרש"י קלקל בו את השורה, והלך אחריו בעינים סגורות. הנה הוא החליט לדבר ברור למעלה מכל ספק בכמה מקומות במאמריו כי עד זמן רבנן סבוראי לא נכתב דבר אחד מן התורה שבעל פה וקרא מתקש למי שמאמין לדברי הרמב"ם שרבינו הקדוש כתב את המשנה ורב אשי כתב את התלמוד. ודרשתי והתבוננתי לדעת מה מקורו להחלטה הזאת ולא מצאתי רק המשכו אחר שטחית לשון רש"י חמדת נפשו אשר כתב שלא היו כותבים אפילו אות אחת. ועמל ויגע למצוא ראיות לשטה הזאת אשר כל רואיהן יכירו כי הן זרע האונס והדחוק וכלן ימסו כדנג מפני אש אם נבין להבדיל בין הכתיבה על ספר ובין הלומד מתוך הספר, שאף שהיו כותבים לקיום לא היו מלמדים בבית המדרש מן הספר. אבל ברור בעיני כי נכנס לכל המסופק הזה רק למען יהיו דברי

רש"י קיימים, אמנם אתמה מאד על החוקר המעמיק הזה, המתהלל ויהללוהו כל קוראי מאמריו באהבת האמת וביושר לבב כמשפטו על כל אדם, חוקר אמתו הדבק בכל לב בשקול הדעת (אגרות צד 760), איך הפעם תפש דברי רש"ן בלי בחינה ובגד בשקול הדעת? וכי לא שם על לב כי גם רש"י לא כתב כי מהיות הדבר קבלה בידו רק מפני שאמרו, "אלה אתה כותב ואי אתה כותב דברים שבעל פה" ושפט מזה שלא היו כתובים. שאילו היה זה קבלה בישראל, איך לא היתה ידועה לרב שרירא גאון? ואנו רואים באגרתו הנודעה מבואר שלדעתו היו כתובים, ואף שבנוסח אחד מן האגרת (חפש מטמונים) נשמטו כל המקומות באגרת המורים על הכתיבה ועל כן על הנוסח הזה סמך לוצאמו, עוד נשאל: איזה שקול הדעת? ואולי בשקול דעתו בדק זה הנוסח הלא היה רואה כי הוא מזויף מתוכו כמו שבררתי במקום אחר, והיה רואה כי המזויפים לשוא עמלו ולא הועילו כלום אחרי שבתשובה אחרת לרש"ג מבואר שהיו כתובים, שבה יספר הגאון שבעזבונו אחד מן הגאונים מציאו שית סדרי משנה שאיתגניזו מיומי שמיא והלל (הקדמת שערי צדק), האפשר לומר כן על דברים שבעל פה? ואחר רב שרירא גאון היו בעלי דעה זו כל רבני ספרד וקצת מן הצרפתים. רב נסים מקירואן הנקרא גאון עוד הוסיף שכל התנאים לפני רבי כתבו תורה שבעל פה (מפתח) ומהלכות גדולות שבמרדכי (פסחים פ"ב) מבואר שדעתו שרב אשי כתב תלמודו. וכן דעת רבנו שמואל הנגיד במבוא התלמוד, והראב"ד בספר הקבלה, ורבי יהודה הלוי בכוזרי ורבנו בחיי בחובת הלכות, ודון חסדאי באור ה' ורבנו נתן בעל הערוך ורבנו יהודה החסיד⁵⁹), ועתה מאן ספין ומאן רקיע לאמר שדברי רש"י קבלה? ואולם עוד מצד אחר עזב את שקול הדעת אשר היא צפירת תפארתו ולכבוד מאורנו רש"י השליכו אחרי גוו. הדעת נותנת והנסיון הורנו כי אין בכח אדם לתפוש בזכרונו כל המשנה והברייתא והתוספתא ומכילתא וספרא וספרי וכל הגמרא של בני בבל ובני ארץ ישראל מלה במלה עד שידע כל גרסא גדולה וקמנה אות באות. מי לא ידע כמה תכבד העבודה הזאת ללומד מן הספר אף כי ללומד מן הפה לאון. אולי רש"י מחסידותו האמין כזאת על בעלי הגמרא אף שהוא כמעט נמנע במטבע כי האמין כי רוח הקדש הערה עליהם ורוח יתרה

59) על כל הענין הזה דברתי באורך בספרי דור דור ודורשיו ח"ג 243—248 ושם בררתי הדברים בהרבה ראיות אשר לפ"ד אין עליהן תשובה, ואם אולי יפקס אדם על קצתן עוד נשאר דו והותר אשר בהכרח יורה עליהן כל משכיל, ואמנם העולה על כלנה היא הראיה משקול הדעת ומן הסברא שכתבתי באחרונה. ואוסף להעיר על סוגית הגמרא בשבת קל"ח: עתידה תורה שתשתכח וכו' עתידה אשה שתטול כבר של תרומה לידע אם טהורה אם טמאה ואין מביין וכו' הא בהדיא כתיב ביה וכו' אלא לידע אם ראשונה אם שניה היא ואין מביין הא נמי מתניתין היא. והנה כוונת בעל הגמ' היא כך דשואל איך אפשר שישתכח דבר דכתיב בהדיא וזל קרי בי רב, ומשני דהשתכח פירושא אם ראשונה אם שניה ופריך הא נמי מתניתין היא ומאי פריך הא אמרת דהשתכח, ותשתכח גם המשנה, א"ו דבומנס כבר היתה המשנה בכתב. וראיתי בהקדמת עץ חיים שהעיר על ראיה זו ורחאה בקש ואין ממש בדחיותו.

שיש בהם למעלה מן המבע גם היא עושה אצלם הגמנע אפשר, אך לא כן
 הוא בדורות האחרונים. בזמננו, זמן בעלי המחקר והבקרת אשר להם בעלי
 התלמוד גם כן בני אדם בהגותם ובזכירתם כבני אדם, אם הם יקיימו דעת רש"י
 על פי מדרשם לא מן החסידות כי אם מן החכמה ומגורת השכל, אליהם נאמר
 „נסו נא הפעם להכניס כל זאת הספרות של התורה שבעל פה בזכרונכם לדעת
 כל גרסא וגרסא וכל מלה ומלה ולדעת כולה חכלית הידיעה ואחר השפוטו”.
 ואמנם החכם לוצאמו לא השגיח על שקול הדעת הזה ועד אחריתו החזיק
 במעוה זאת השטה יען כי היא שטת רבנו שלמה. חלילה לי לתת תפלה כמה
 שהחזיק במעוה שמתו, כבוד אכבוד כל מחשבת איש אשר חשב באמונה לפי
 הכרתו אף אם איננה כמחשבותי, אבל נפלאות היא בעיני בעת אראה כי זה הצדיק
 הודיע דעתו לרבים על „שחכמי הדור אינם רוצים להבין אמתת סברתו...
 ואינם רוצים להבין שאם מעלת המשנה והתלמוד הושפלה עד עפר אין זאת
 אלא מפני שהעולם חושבים שחז"ל נתכוונו לכתוב ספר חקים ומשפטים, ועם
 כל זה הכניסו בו כמה וכמה שיחות בטלות, ואם היו העולם יודעים כי חז"ל לא
 היו כותבים אפילו דף אחד... ואחר כמה דורות נכתבו הדברים על ספר...
 היו רואים על המשנה והתלמוד בעין אחרת” (אגרות צד 1062). והנה הניח
 בקולמוסו העקר, שהיה ראוי שיוכיחו באיזה עינים שהיו רואים על המשנה
 והתלמוד, והניח הדבר לקורא שובין מעצמו. והנה בינותי בדבריו ומה מצאתי?
 ומה נתברר לי מתוך דבריו? אך זאת שכונתו שאילו נודיע לבאי עולם שזה
 התלמוד לא נכתב מיד רב אשי כי אם כמאה שנים אחריו מרבנן סבוראי ומידם
 באו כל אותן השיחות הבטלות אשר זכר, מיד תנוח דעת העולם ולא יהיו
 משפילים עוד עד עפר את התלמוד. ומי חכם ויבין את זאת? העולם המשפילים
 את התלמוד בעבור השיחות הבטלות אשר באו בו משגיחים על התלמוד כאשר
 הוא לפנינו ועליו הם מלינים ואחת היא להם מתי נכתב ומי סתבו אם רב אשי
 כתבו או רב יוסי מרבנן סבוראי כתבו. ועוד פליאה דעת ממני צערו על שחכמי
 הדור אינם רוצים להבין אמתת סברתו ואינם רוצים להבין שעל ידי שמיחסים
 הכתיבה לחז"ל הושפלה מעלת המשנה והתלמוד עד עפר. ונדון מזה שמצטער
 על שני דברים, האחד על שאינם רוצים לקבל סברתו שהיא לדעתו אמתית.
 ולמה צער את נפשו על זה? הכל יודעים שכך היא דרכה של תורה. אין אדם
 משועבד לקבל דעת חברו אשר לפי דעתו והכרתו אינה אמת, כמו שגם חברו
 אינו חייב לבטל דעתו מפני דעת מנדרו אשר בעיניו היא משובשת ועל כן
 מה כל החרדה הזאת? והדבר השני אשר מצטער עליו הוא על שאינם רוצים
 להבין שאם יפרסמו ברבים שלא רבי כתב את המשנה ולא רב אשי את התלמוד
 יהיה נמשך מזה טובה שלא יהיה העולם משפילים את התלמוד. הנה הוא נותן
 עצה לכל חכמי ישראל – ובלי ספק אף למי שבאים בכח ראיות נגד סברתו –
 שעל כל פנים יקבלו סברתו ויפרסמו שהראשונים לא כתבו למען השקים
 תרעומת העולם על התלמוד. מריה דאברהם! הוזה דרך האמת שיפרסמו חכמי
 ישראל דבר אשר לפי הכרתם הפנימית אינו אמת ויבטלו סברא המוכחת להם

לעצם האמת ע"י ראיות ושקול הדעת רק למען לא יוסיפו בני העולם להרהר עוד אחרי התלמוד? יבין זאת מי שירצה, שכלי לא יוכל לסבול משפטים כאלה. מן הדברים אשר נתן החכם שד"ל את נפשו עליהם הוא גם קביעות זמן חברו של החלק השני מן הנבואות אשר נקראו על שם הנביא ישעיה – מסימן מ' עד תומו. הוא ככל מאמצי כחו נלחם עם עולם מלא מן החוקרים החושבים כי ח"ב איננו מישעיה בן אמוץ כי אם מחברו היה אחד מנביאי הגולה. אבל הוא אומר כי ישעיה הוא המחבר, הוא ולא אחר, ואמונה גדולה היא זאת ותברכהו נפשי בגלל אמונתו. אמנם מצד החכמה והבקרת והעיון אין בדבריו דברים מספיקים לבטל ראיות מנגדיו. הנה במאמר אחד קבץ כל מענותיו נגדם והביא ראיותיו העומדות לימינו לסמכהו ולהעצים דעתו אשר היא דעת העולם (כ"ח ח"ז מצד 225 והלאה), ועם כל הבחינה והחקירה אשר נדבתי לו לא מצאתי דברים מכריחים על דעתו ונגד דעת האנשים אשר נלחם בהם. ואף אם נתן לו ונודה לכבודו שבטל קצת מן המענות עוד נשארו ראיות די והותר אשר לא ראה או העלים עין מהן. ואף אם על כל אלה נותר על שגלויות לו ועל שאינן גלויות לו, לא נותר על אחת, והיא שבהיות שישעיה הראשון מצייר את המשיח המקווה בהקמת הממלכה בתקף ומלך המשיח בראשם חוטר מגוע ישי, בחלק הזה אין רמז ממלכות תקיפה ואין זכר ממלך משרש דוד, והלא דבר הוא! (עי' דדו"ד ח"א צד ג'). ואמנם מבורר לי מהוך דבריו ואחשוב כי אף כן יבורר לכל משכילי עם כי לוצאמו עצמו הרגיש כי אין בראיותיו די איל להכריח על אמתת דעתו למעלה מכל ספק, אבל חשב שאין גם ראיות החולקים מכריחות על קבלתן באין כל ספק, ולמה יסור מדעה אשר האמונה תחזיק במעווה? ואמנם אם אתה רוצה לדעת כמה היתה דעתו רפויה בידו הסכת ושמע דבריו. הנה במקום אחד הוא אומר: „אני מעולם לא אמרתי, כי האומר שחצי ישעיה נכתב בבבל הוא מכחיש בזה כנבואה וגם היום לא אחשוב כזאת“. הנה אומר בפירוש שאין בזה הכחשה אלא שמוסיף שאין ראוי שיכחיש שיוכיר ישעיה את שם כורש, ואין ראוי שיחליט כי עיני הנביאים תצפינה רק כללית העתיד לבא (שם צד 282). ואמר עוד: כי אין ראוי לאיש ישראל לקבלו בלעדיו ראיות גמורות שאין להן מדחה (צד 288), זה אלפים שנה שהנבואות האלה בחזקת היותן לישעיה והמוציא מחברו עליו הראיה (צד 242) ועתה ראינו מכל זה כי לא בא לוצאמו בכח החקירה והבקרת כי אם בכח אמונתו. ואני לא באתי להעיר על כל זה רק מפני שהתודע לי על פיהם מדה אחת בתכונת שד"ל אשר היתה לו למשמין בחקירתו. מצאנו כמה דעות אשר השתקעו באמונות העם תפשמם ברוחו לבלי סור מהן ומתעורר להחזיק בהן על כל אדות, נגד המענות עליהן יעשה סניגוריא, להעצימן וליסרן לא ימאס כל אונם ולחץ, ולהמתיקן וליפותן קורא לישע את נעיונות מליצותיו. ועל כן בחקירותיו בעניני הבקרת לא נמחר לקבל כלן כי אם אחר הדרישה והחקירה, אמנם כנגד זה בכל עניני חכמת הלשון היו חקירותיו טובות ואמת כי בזה היה יחיד בדורו.

כל פרק זמן הראשון מימי חייו נתונים נתונים היו כל זמנו כחו ושקידתו לדרישה במקרא ובמדע לשון הקדש. כל הימים אשר ישב בעיר פריעסט היה כל עסקו במקרא, ואחרי כן כאשר נתקבל להיות פרופיסור בבית מדרש הרבנים בפאדואה להורות מקרא ודקדוק ודרכי לשון הקדש וחכמת הדת וחכמת התולדה בדברי ימי היהודים, עוד יותר נדרש ממנו לעסוק בחכמת לשון עבר. ועל כן כל מאמריו אשר יצאו לאור בעת ההיא כלם הם בפנה הזאת או במחקרים הקרובים אליה ותלויים בה והיא בהם. ולרגלי המלאכה הכבדה אשר העמיסה עליו פקידתו הקדושה גם לא היה לו עת פנויה להתעסק ברב כח ושקידה בדברים שעמדו אז ברומו של עולמם – החקירה בקדמוניות, וזה האדם הגדול התמים בדרכיו אשר דבר אמת תמיד, בפיו הודה ולא בוש להחכם שו"ר באגרתו אליו כי אין בכחו לדבר משפט על דעותיו בקדמוניות, יען כי חקירותיו היקרות אינן מאומנותו (אגרות צד 198). ואולי תחשוב כי שד"ל ראה בעין רע על חקירות כאלה? לא כן הוא, בפה מלא אמר: אמת אני לך (לשו"ר) כי כל ימי חשקה נפשי בחקירת הקדמוניות להוציא לאור אמת נעדרת בעיני המחברים המנהגים והאמונות... אפס כי ראיתי החקירות האלה צריכות רבוי ספרים יותר מאשר היה בידי, ואז סבותי את לבי לדרוש ולתור במעמקי הלשון (שם צד 165). ולפי דעתי לצדקה גדולה יחשב לו זה כי עשה בחינת המקרא לעקר עסקו מנעוריו, כי על ידי זה צלח חפצו בידו לברוא חדשות בחכמת הלשון אשר לא שערו קדמוניו ולערך רוב המעשה אין אחד מכני דורו השיג מעלתו, אבל אילו הקדיש כל כח רוחו לחקירה בקדמוניות מי יודע אם היה משיג מעלה כזאת, כי מדתו הנפרזה להחזיק כל דעה המקובלת בעם היתה עומדת על ימינו לשמנו לבל תתן את רוח החקירה החפשית הנדרשת לחוקר בקדמוניות להעביר הדעות התפושות באמונתו מנחלתו. מעטים המה מחקריו בקדמוניות אשר יסד בימי חרפו וגם זה המעט הוא רק בדברים בכחינת השפה העבריה כמו תולדות הניקוד והמעמים, וכן כתב מאמר ממין הוזה על חכמת הקבלה והוזהר (אגרות שם). אבל באו ימים והרחיב גבולות חקירתו בקדמוניות ישראל, ודע באמת כי מעשה תקפו וגבורתו אשר עשה בענין הוזה מצד האחד רב הוא ורם יותר ממה שעשו רבים אחרים, כי מעשהו היה מקור נפתח לרבים. לוצאמו נתן זרע לזרע בשדה הקדמוניות וחומרים יקרים לבוני בית התולדה ובוה קנה לו זכות בין הדורשים אשר כל חפצים לא יערכוה.

מעת התודעותו עם ראפפורט אחרי שיצאו לאור התולדות הנודעות בככורי העתים וכרות עמו ברית הידידות והאהבה, גם מעת ההיא נכה חלק מזמנו המוקדש לחקירה במעמקי הלשון וגדבו לחקירה בקדמוניות שהיא היתה בימים החם המטבע היוצא בעולם ספרות היהודים. והנה אין פה המקום להכביר מלין על מפעליו אשר פעל בפנה הזאת או לדבר משפט עליהם, אך את זאת אומר כי יותר מהרבה אחרים הבין כי לא די במלאכה הזאת בחינה

עמוקה והגיון חד וחריף כי אם עוד יותר ידיעה רחבה בכל הספרות הקדמונית אשר על זמנה ידרוש, ועל כן החליט כי „החקירות האלה צריכות לרבו ספרים“. אילו הבינו זאת כל העוסקים בדרישה הזאת כמוהו כי אז נשמרנו מהשערות רבות ומתולדות משובשות אשר יצאו בכח משפטים בלי דעה, ומחסרון ידיעה את כל הנדרש. ויען כי הבין לוצאמו את האמת הזאת אף על כן נתן עיניו ולבו לעשות דבר אשר בלתי החקירה בקדמוניות היא מן הנמנעות והוא לקבץ על יד חומרים הנאותים לשכלל בנינה. גדולים המה מעשי לוצאמו בקבוצותיו. הוא הוציא לאור כמה דיואנים של משוררים קדמונים אשר הביא בהם כמה חדשות לא נודעו, וכמה נוסחאות מספרים על פי כתבי יד אשר לפעמים נתנו לספר פנים חדשות. מידו נפוצו על פני תבל בין החוקרים העתקים מכתבי יד אשר בידו או ביד אחרים מחבריו באיטאליא; הוא אסף שמות הפייטנים במספר יותר מחמש מאות ובהם הרבה אשר לפנים לא נודעו. אך מה ארבה דברים על רבוי מפעליו ממין הזה, לך קרא אגרותיו והתפלא על מעשיו אשר עשה. ואמנם למי היה עמל? לא לבצע כסף וכבוד, ומעט לשלמות עצמו, אבל לא יעף ולא יגע בעמלו הכבד הזה כי ראה שמובת חכמת ישראל דורשת כן מאתו ולה הקדיש באמת כל כחות נפשו. ובגלל הפצו להרבות הטובה הזאת לא מנע מכל אדם יהיה גדול או קטן להעתיק לו מתוך כתבי יד אשר לו, דברים אשר יוכלו להיות עזרה ותועלת לו בדרישתו, ובצדק יכול לאמר: שמשנת תקפ"ו יגע ועמל בשביל אנשי צפון (אגרות צד 964) ולהבטיח להחכם מונק: ואני כאשר הייתי לפני שאר חכמי הדור כן אהיה לפניך לשרתך בכל אשר תשיג ידי (שם צד 1073). ובאמת לא הפליג אף דבר אחר. אם נבין בהמון אגרותיו אשר השאיר אחריו ברכה נראה כי כל החכמים המצוינים בדורו אשר ברית שלום היתה בינו וביניהם, כלם שאבו ממעיניו, לכלם השפיע מאוצרו ובעד כלם התיגע להיות עזר למו בדרשם חכמה ככל יכלת ידו ורוחו. מה עשה לראפפורט? כמעט כעבד נאמן שרת לפניו, העתקות אין מספר מכ"י ומספרים בלתי מצוים במדינות האלה, הערות בעניני קדמוניות, ולקוטים רבים בלי כל בצע בחסד של אמת בלי לקוות לתשלום גמול. ופעם אחת בקש מאת ראפפורט שיודיעהו דעתו על אדות בעלי הנקוד והטעמים כי צריך לו להשלים הקדמת דקדוקו, והוא לא ענהו דבר וחזר שד"ל וכתב לו: הוה גמול תשיב לי? הוה שכר עמלי ללקוט ולהעתיק כשור לעול וכחמור למשאוי זה לי ארבע שנים? (אגרות צד 299) ומי יודע כמה עבודות עשה לצונץ ונראה כי לחלק גדול מספרו על הפיוטים היתה יד שד"ל באמצע, כמבואר לנו מתוך האגרת הארוכה אשר שלח אליו על אדות הפייטנים (שם צד 433 והלאה) ומתוך העתקותיו אשר העתיק בשבילו הכתובים לפנינו בכמה אגרותיו אשר אם נצרפם יחד יעלו על ספר שלם. וכן היה מנהגו עם רבים אחרים. לכל שאלה ולכל בקשה היתה תמיד אונו פתוחה לשמוע, ולבו נכון למלאותה, וידו ועמו מוזמנים לעשות כרצון איש ואיש רק

אם ידע כי בניעתו יבוא תועלת לתורה ולחכמה. ועל כן מצד הזה נאמר כי לטובת החקירה בקדמוניות ישראל פעל לוצאמו גדולות ונכבדות, כי לא לבד שהיה עושה גם היה מעשה אחרים לעשות, ולא מעט ממה שזרעו אחרים על האדמה הנמושה הזאת מידו היה להם הורע.

אמנם מה היה שברו בעמלו? רב שיח וכעס ודאכון לב ואבל נפש, כי רבים הקמים עליו להשכין לעפר כבודו, ואף אנשים אשר עשה עמם חסד ועמל וטרח בשבילם ויהי להם כיד ימינם שלמו לו רעה תחת טובתו עליהם. ואולם אם תשאל מה היה להם למקצת בני דורו כי דברו בו ונתנו בו דופי? על זה התשובה כי קצת מדות ותכונות אשר היו בו ואשר בעיניו היו תפארתו וגאונו הן היו בעוכריו. כי לא כל אדם הבינו נקיון מעלליו וטהר לבבו. כמה פעמים הוא צועק חמס על בני דורו כי אין מכיר רחשי לבו הנאמנים ומחשבותיו המהורות אשר חושב לטובת עמו והתורה והחכמה, אין מכיר שיעור אהבתו אל האמת והודאתו בכל עת ולכל אדם על האמת, עד שאמר בפה מלא: ובענין המדה הזאת לקבל האמת ממי שיאמרה, ולהודות עליה בפה מלא ובלב שמח, לא ראיתי עד היום מי שישוה לי (אגרות צד 245), והאיש אשר הכרת מעלותיו כזאת וידיעת כונת מעשיו כל כך שורשו בקרבו, בצדק ובמשפט מתענג אם יראה רבים ובהם גם מבעלי בריתו לא ויבנוהו ויתכחשו לו. אבל באחת טעה והיא היתה בעוכריו, והיא זאת: טעה בהתנדרות האמת ולא שם על לב כי דברים התלוים בשקול הדעת ובסברא אך לעתים רחוקות נוכל לאמר עליהם שהם אמת מחלמת, אבל לוצאמו לרוב האמין בשקול דעתו אף במקום ששקול דעת אחרים גדולים וטובים עומד כנגדו. ולא היה מתלמידו רבי יוסי בן חלפתא שאמר יודע אני בעצמי שאיני כהן אבל אם יאמרו לי חברי עלה לדוכן אני עולה. הלא הוא עצמו מעיד כן על תכונתו, ואומר: „הן אמנם יודע אני כי אינני נוח לקבל דעת אחרים... כי מתחלת נעורי השתדלתי ללמד את שכלי לראות הדברים כאשר הם באמת לא כפי ההרגל וכפי מראה המון בני אדם, ונמשך מזה... כי מסלה חדשה סקלתי לעצמי ברוב הענינים העיונים והמעשים, ולא כאשר יראה האדם כן יראה לבבי, כי יש הרבה דברים שהם נראים נכונים וקיימים טובים וישרים בעיני הרוב ובעיני הם בהפך, וכן דברים הרבה אשר הם בעיני דברים ברורים אין ספק אצלי באמתתם הם רחוקים מאד מסברת רוב בני אדם... אשר על כן לבי אומר לי כי כשאני ממאן לקבל דברי חברי לא מהתעקשות נגד האמת נהיה הדבר ולא מגאוה לבלי חקור בישוב הדעת היסודות אשר עליהם נוסדה מחשבת זולתי אלא מפני שאין בידי לראות הדברים אלא כפי דרכי וכפי הציור אשר הם מצטיירים בנפשי ולא בדרך אחרת“. והנה רחוקה היא ממני להכריע אם באמת בכל מקום אשר הוא ממאן סברת רוב בני אדם ועומד על דעתו בחזקה אם הצדק והאמת עומדים על ימינו או לא, אבל את זאת אומר כי תכונה כזאת לרוב נאותה להפריד הלבבות ולהוליד התנגדות, ולבסוף שיח וכעס לבעליה (עי' אגרות צד 193).

התכונה הזאת היתה שורש פורה ראש ולענה אשר מררו שלות רוחו וזנסכו אל קרבו רנשי איי־שלום נגד משפט בני דורו. כמה הוא מתרעם עליהם — פעם בצדק ופעם בלא צדק — על בלתי היותם כרוחו, ועל אשר לא ירצו לקבל ממנו שמתו ודעותיו, ועל שאינם רוצים לצאת עמו למלחמה נגד דעות אחרים אשר לא כמחשבותיו (שם צד 766 ובכ"מ), וכמה הוא מגדיל איבה אל אנשי צפון אם יבואו לחלוק עליו, או יזכירוהו על מה ששכח איזה מן המקומות בדברי הקדמונים אשר היה ראוי שיוזכרום ולרמוז עליהם, וביותר יעיר כל חמתו אם זה או זה מן המחברים יכתוב איזה דבר אשר גם הוא כתב כן, או רק נגע בו ולא יזכיר את שמו עליו, כי אז מיד יעשהו כנגב הנמצא במחירת (בכ"מ) ולא עוד אלא שלא היה די לו בהזכרה פשוטית שאין עמה שבה (שם צד 802). גם בעבור זה אשר לא שמר פיו ולשונו מלדבר במלים קשות, ואף נגד ידידיו ורעיו לא נשמר מדבר כן, התרעמו עליו רבים. לפעמים אם זה או זה אמר דבר אשר לא ישרה נפשו בו, לא השיב, "זה לא נראה בעיני" כי אם כמה פעמים דרכו לאמר: זה שקר ודבר כזב. ולא כל אדם יכול לסבול זאת. והנה לפי אשר אחשוב אני כל אלה הדברים המתמיהים אשר כמעט נעשו טבעו, כלם הם ילידי תכונתו אשר הזכרתי ואשר לעדות פיהו דבקה בו מנעוריו. ומה היה אחרית אלה? כי האיש אשר היה כלו אהבה נפל במחלקת. ויחוסו אל רבי שלמה ליב ראפורט יוכיח. כרת עמו ברית אהבה, קראו אח וידיד שאהבה נפשי, ולא ארכו הימים ותהי מריבה בין האחים, ועל מה? על שראפורט לא קבל דעתו. אחרי זמן שוב חדשו הברית, וקראו ידיד נפש ועמרת ראשי ועוד למראה פני הברית רבו, ובכל זאת שד"ל נכנע לשי"ר עד שקראו אדוני מורי ורבי וכתב אליו: תלמידך המשתחה מרחוק. ופתאם נחלקו הלבבות וכתב שד"ל ספר כריתות לידרו מעתה ועד עולם (שם 616). אך יובלו של לעולם הזה לא נמשך יותר משתי שנים ושב שד"ל אל אחוזת אהבתו. איש קשה כברול לעמוד על דעתו נפל ברשת חונפי תהלה ונתן דודיו לאנשים אשר לא כערכו ואשר אין פיהם ולבם שוים והוא ביושר לכו ובתומתו האמין לכל אדם ונמשך מזה כי לעתים לא מעט נפקחו עיניו על תרמית אנשים אשר בטח בהם, ורגש וכעס וגם הפעם גדלה מלחמת דברים בינותם, ואמנם בכל אלה למי היה הנזק? רק לו ולנפשו, כי גם למריכויו היה שד"ל הטוב באדם ולהרע לא ידע. כאשר כתב ספר כריתות לשי"ר שלח העתק ממנו לרעו אשר אהב יה"ש אבל צוה עליו לאמר: שמור נפשך מאד לבלתי הראותו (את הספר) למי שיוכל להרע לו (צד 620) ובכל עת היה עומד הכן להיטיב ולהועיל בחכמתו לכל אדם. לפי משפטי עליו אשר הצטיירתי לי מתוך המון מכתביו לא היה יכול לוצאמו לשנוא בלב, ואם שנא שנא רק החטאים לא החוטאים, המשוגות לא השוגים. במקומות הרבה באגרותיו שמענו כן מפי עצמו, ותפש בזה מדתו של יוצרנו, "כי לא אחפוץ במות המת כי בשובו מדרכיו וחיה" (שם). הן אמנם כי בימי חרפו בעודו עומד בחום קנאת הדת לא היה כן. אין הפה יכול

לדבר את כל הנאצות אשר נאץ את החכם רבי מרדכי יאָסמ, ואת חרי האף הגדול אשר חרה עליו, ולא עצר מליו לאמר כי שונא הוא לו בלב, ואף כי שי"ר דבר על לבו כאמרו אליו, "שלא יעיר מחלקות ופלגות בין פועלי צדק וטובת אומנתו אם גם שונים במהלכי מחשבותם", לא אבה לו ולא שמע אליו (אגרות צד 176 — 178), אבל הניעו ימים והבין גם הוא בלבבו, כי לא תהיה תפארתו על הדרך הוזה וגם אין להשיג עליו תועלת לטובת התורה והחכמה בישראל אשר רק אותה עשה למטרת פעולתו בחייו. ראה וקרא קורא יקר את אגרותיו ליאָסמ לא הרבה בשנים אחריו אשר השליך עליו שקוצים כשונא נמור ותראה כי חוס קנאתו אשר היה בו התקרר מעט והנסיון הורהו לקחת מוסר.

לא עשר שנים שלמות עברו והיתה חליפת אגרות בין שד"ל ובין יאָסמ. באחד ממכתביו כתב שד"ל אל יאָסמ (אגרות 599): והנה אתה בספרריך הראית עצמך ראמיאָנאליסט ובלתי מאמין בנבואה מן השמים ואני אם הייתי ח"ו פילוסוף כהרמב"ם הייתי מחויב לשנוא אותך ולהשתדל לאבד אותך, חלילה! אבל אני אינני פילוסוף כהרמב"ם אבל אני יהודי כרבי מאיר אוהב את אלישע, וק"ו בן בנו של ק"ו אתה החכם היקר הדורש טוב לעמך ומרים קרן ישראל בין העמים, הלא אני וכל ישראל חייבים בכבודך ובאהבתך, אחינו אתה אחינו אתה. ודברים רכים כשמן כאלה מהולים באהבה וכבוד מדבר אליו במכתביו האחרים. וכענין הזה יודיע דעתו עוד במקומות אחרים. למי היה לוצאטו דומה? לאדון שיש לו עבדים השנואים לו מפני מדותיהם הרעות, ובכל זאת ישלים עמם, לא מאסם ולא געלם, יען כי במלאכתם הם נאמנים ולא ימצא כמוהם במלאכת עבודתם ותכפר הטובה אשר תגיע לו מהם על רוע דרכם ופחזותם. כן למד לוצאטו את נפשו לכסות על כל פשעי אנשים אשר לא יאימנו כמוהו, באהבתו אשר אהב את כל העוסקים בצרכי חכמת ישראל באמונה. וכן התנצל לפני שי"ר על עשותו חווה עם גייגער ואומר (שם צד 1067), "אבל ידידי הלא ידעת כי פרסום דברי הקדמונים היא ראש תשוקתי.... וגמרת בלבי שלא להרחיק שום אמצעי שיוכל לעורנו בכונת הטובה להפיץ בישראל חכמת הקדמונים, כן עשית עם פִּרסט וכן אני עושה עתה עם גייגער. יהיו מה שיהיו, כל עוד שהם מוכנים להוציא מאפלה לאורה דברי קדמונינו הרי הם בעיני שלוחי ההשגחה וכל עוד שהם שוחרים פני למלאות כליהם בר אף אם יערבו בו תבן ומספוא אני בעיני כחומא אם לא אדרש לבקשתם". ומעתה תבין שורש דבר אל מה שנמצא כי לוצאטו עם כל מיני החוקרים היתה בריתו שלום ויהי עבד לעם הוזה בכל לבו ואף אם באמונות נבדלו מאמונותיו די לו אם באמונה השתדלו להעשיר חכמת ישראל וספרותו. ועבד את שי"ר כחמור למשאוי, וכבד את יאָסמ כאח ובע, ושרת את רבי מיכל זאקס הצדיק ביגיעת בשר ורוח, וגם את גייגער החוקר החפשי. וכן מעולם לא שאל מה טיבו של החכם יהושע העשל שור באמונות ורעות ומספר רב שנים היה לו משען בחקירותיו ולפי הנראה לי

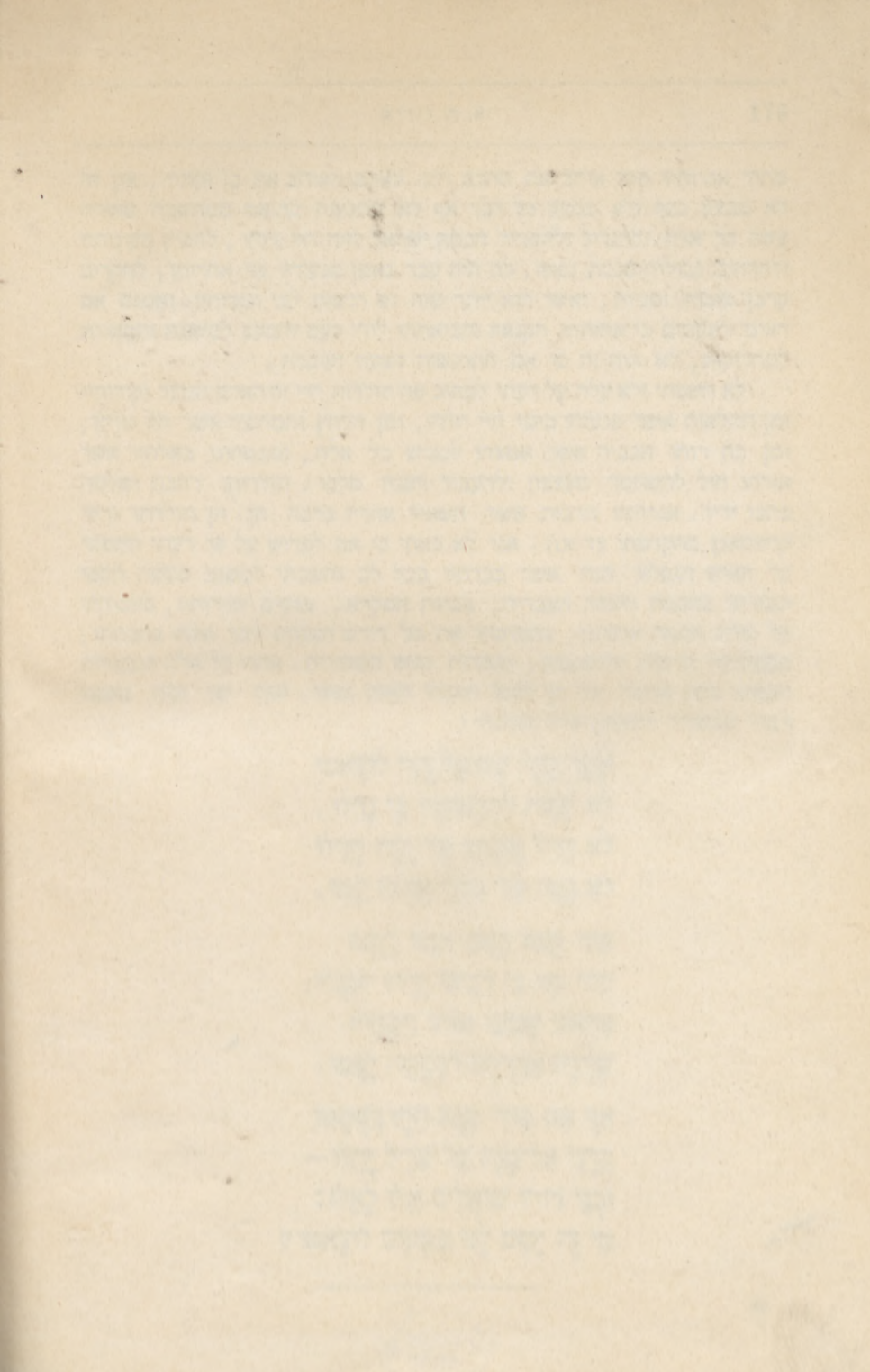
מתוך אגרותיו היה אוהב את החכם הזה כאדם האוהב את בן זקונו, אין זה לא מבצע כסף ולא מבצע כל דבר אף לא מחנופה כי אם ממחשבה שחורה עשה כל אלה. להגדיל ולהאדיר חכמת ישראל היה חיי רוחו, להפיץ מעינותיו ולהרחיב גבוליה מגמת נפשו, לה היה עבד נאמן מנעוריו עד אחריתו, להקריב קרבן טובות זמניות, ואשר הוא יותר מזה גם רגשות לבו ונמיותיו. ואמנם אם ראינו לפעמים כי אחותהו הקנאה והביאתהו לידי כעס והכעס למושגה והמושגה למחלוקת, לא היה זה כי אם התרגשות לשעה ועוברת.

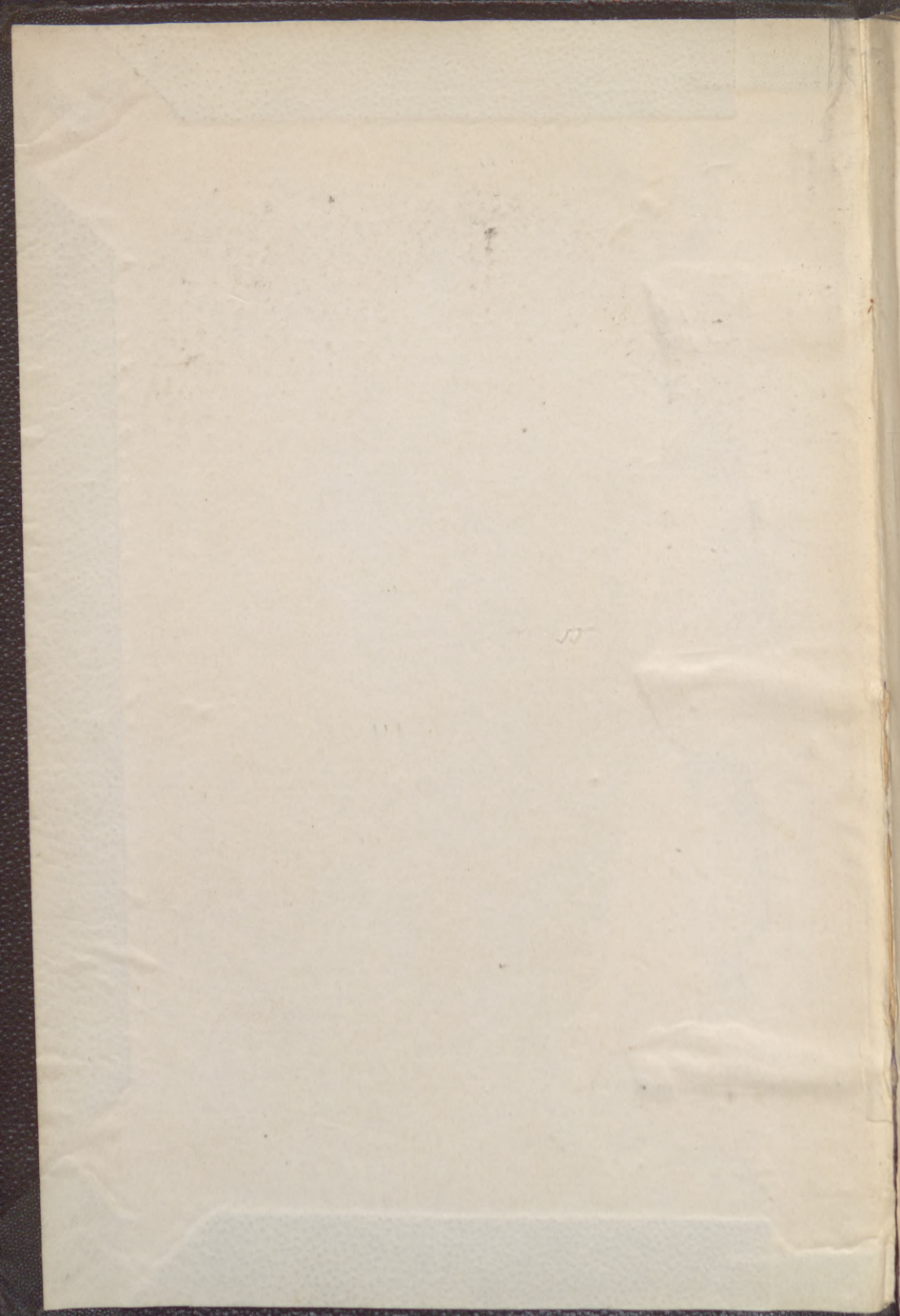
לא חשבתי ולא עלה על דעתי לכתוב פה תולדות חיי זה האדם הגדול וקורותיו ומן התלאות אשר פגעוהו בימי חיי חלדו, ומן הלחץ והמחסור אשר היו גורלו, ומן כח רוחו הכביר אשר אמצהו לכבוש כל אלה, ומבטחונו באלהיו אשר אורוהו חיל להשתמר מעצבון ולהעביר דאגה מלבו. תולדותו רחבה ושלמה כתבו ידיו. אגרותיו הרבות אשר השאיר אחריו ברכה הן הן תולדתו (ר"ד קויפמאן בהקדמתו צד ix). אני לא באתי כי אם לפרוש על פי דעתי משפטי על האיש הנפלא הזה אשר כבדתיו בכל לב וחשבתי למשגב מעשה תקפו וגבורתו בחכמת השפה העבריה, בבינת המקרא, בנעים זמירותיו, בעבודתו על שדה חכמת אומתנו, בתמיכתו את כל דורש ומבקש דבר אמת בחכמתו, במעלותיו הרמות והמשגבות, ובמדות נפשו הטהורות. אחרי כל אלה הנכבדות הבטתי בעין אהבה ועל כן לשמו ולזכרו תאות נפשי. ומה יפו ומה נאמנו דברי המשורר המקונן עליו בקינתו:

אֶחָד הָיָה שְׁמוֹ אֵל דָּוִד לְצִאֲמוֹ
 לֹא שָׁעָה לְתִלְאוֹתָיו בִּי גִדְלוֹ,
 לֹא חָדַל עֲבֹדְךָ עַד יָמָיו חִדְלוֹ
 לֹא נָטָה עַד צִלְלֵי עֲרֻבוֹ יָנְמוֹ.

עוֹד שָׁמוּ הָעַם וּמְנוֹ לְקַמּוֹ
 עוֹד קָוָו בִּי דְבָשׁוּ יְרֵדוּ יֹאכְלוּ,
 פְּתָאם שְׁמָעוּ מוֹתוֹ וַיִּבְהִלוּ,
 שִׁדְדָה אֲדִרְתָם וְשִׁמְמָה יַעֲמוּ.

אֵךְ אִם בְּיַד מָוֶת חִיּוֹ נִשְׁמָמוּ
 קִרְנֵי אֵל-מָוֶת עַל שִׁדְלֵי יְהוָה—
 וּבְגֵי דוֹרוֹ שׁוֹאֲלִים אֵלָיו לְאֵלָיו:
 מִי זֶה יָקוּם לָנוּ בְּמִקּוֹם לְצִאֲמוֹ?

B

240.

בכרונותי